

ВІКТОР СТАВНЮК

ФЕМІСТОКЛ І АФІНИ:

*діяльність Фемістокла
в контексті еволюції афінського поліса*

**КИЇВ
«ПРАЙМ-М»
2004**

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор Київського національного
університету імені Тараса Шевченка

Гладких М. І.

доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу
античної археології Інституту археології НАН України

Зубар В. М.

доктор історичних наук, професор Київського національного
університету імені Тараса Шевченка

Крижанівський О. П.

*Рекомендовано до друку
Вченою радою історичного факультету
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка*

Ставнюк В.В.

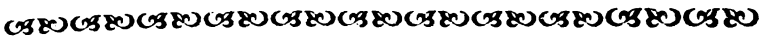
С–75 **Фемістокл і Афіни: діяльність Фемістокла в контексті еволюції
афінського поліса.** – К.: «Прайм-М», 2004. – 248 с.

ISBN 966-651-172-X

У монографії, через призму діяльності Фемістокла, з широким
використанням античних джерел і спеціальних праць дослідників
нового часу, аналізуються проблеми еволюції афінського поліса.
Для істориків, політологів і широкого кола читачів.

ISBN 966-651-172-X

© Ставнюк В.В., текст, 2004

ВСТУП

500 р. до Р. Х. є тим рубежем, що відділяє в наших досить абстрактних схемах добу архаїчну від класичної. Поліс, що сформувався впродовж архаїчної доби¹, був, по-суті, общиною-державою, громадянською общиною, в якій політична влада належала всьому громадянському загалові, демосу, народові, що виступав як *суверен*. Це означає, що в полісі громадянин виступає не як об'єкт керування та експлуатації через механізм податків та повинностей з боку відокремленої від нього державної влади. У полісі *громадянин сам уособлює державу*, яка мислиться перш за все і головним чином як колектив громадян, увесь громадянський загал, уся громадянська община. У полісі громадянин виступає активним, дійовим суб'єктом усіх державницьких, політичних процесів, і держава є лише функцією громадянського колективу, похідною його колективної волі, результуючою колективних, хоча часто й різнонаправлених зусиль.

¹ *Ставнюк В.В.* Криза патріархального укладу в Аттиці та пошуки шляхів її подолання // Україна–Греція: історична спадщина і перспективи співробітництва (м. Маріуполь, 27-29 травня 1999 р.). Збірник наукових праць міжнародної науково-практичної конференції. Т. 1 (частина). Маріуполь, 1999. С. 117–121; *його ж.*: Формування полісного устрою в Аттиці і «сіноїкізм Тесея» // Вісник академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. 1999. № 2. С. 190–200; *його ж.*: «Кілонова смута» та закони Драконта (в контексті становлення афінського поліса) // Вісник академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. 2000. № 1. – С. 215–226; *його ж.*: Суспільно-політичні процеси в афінському полісі на початку класичної доби і архонтат Фемістокла // Вісник академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. 2000. № 5. – С. 150–164; *його ж.*: Підприємливість в контексті становлення античної грецької цивілізації / Підвижники й меценати: грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII–XIX ст. Історико-біографічні нариси / Під ред. В.А.Смолія. – Київ, 2001 р. – С. 18–35. *Viktor Stavnjuk, Natalia Terentieva.* On the Question about the Formation of the Poleis' Organization in Attica. / XI Congress of the Federations of the Societies of Classical Studies. Kavalla (Greece) 1999, August, 24–30.

В економічній сфері суверенітет народу і кожного громадянина проявився в утвердженні принципів вільного підприємництва і приватної власності, якими й визначалися загальні умови господарювання. Не раб і не підданий володаря, але вільний громадянин — виробник і підприємець (землероб, ремісник, торговець) — є основним суб'єктом виробництва в полісі. Раби та іноземці, вільні негромадяни, виступають лише додатковою, необов'язковою, факультативною умовою господарювання. *Не рабство, але свобода виступають визначальною рисою всіх економічних відносин у ньому.* Економічна свобода й незалежність виступають необхідною умовою постійного відтворення громадянина як повноправного члена громадянського колективу. Поліс гарантує цю свободу заборонаю усім негромадянам доступу до життєво важливих ресурсів (у першу чергу — до землі, а отже — і до нерухомості), а подекуди — установленням земельного максимуму та земельного мінімуму.

У соціальній сфері суверенітет народу і кожного громадянина проявився в гарантуванні полісом невтраченої свободи політа — громадянина, члена полісного колективу, громадянської общини. Законодавчо закріплена заборона продажу, самопродажу чи перетворення на раба вільнонародженого політа, рабства ендегенного взагалі — явище унікальне в історії давніх цивілізацій. *Не рабство, але свобода є визначальною рисою й соціальної організації поліса.* Рабство не загрожує самим громадянам і мислиться лише як відхилення від норми, іманентно властиве всім негромадянам, а в ідеалі — взагалі лише не-грекам, варварам.

У сфері політичній суверенітет народу і кожного громадянина проявився в утвердженні принципу виборності і чітко визначеної строкowości всіх посад, у підзвітності всіх властей народним зборам — зібранню, в ідеалі, всіх громадян для їх волевиявлення, що набуває сили закону. Звідси — потужний струмінь демократизму, що пронизує всю політичну історію класичної доби. Тенденція до демократизації чітко проступає в усіх полісах — навіть з аристократичним та олігархічним устроєм, навіть за часів правління тиранічних режимів. Що ж стосується полісів демократичних, то в них полісність (общинність, соціальна солідарність громадян, і разом з тим суверенність волі кожного як складової волі суспільної) проступає в основних принципах античної демократії: *ісономії* — рівності всіх перед законом, рівної дії всіх законів стосовно кожного громадянина; *ісополітії* — політичній рівності громадян, права

обирати та бути обраним, в ідеалі, кожного на всі без винятку посади, без будь-яких майнових чи станових обмежень; *ісегорії* — свободи слова.

У такій атмосфері, в межах справжнього перевороту², що знаменував собою сформування особливого, базованого на принципах раціоналізму типу *культури*³, народжується й новий тип людини, який вирізняється, серед іншого, й особливими соціально-психологічними моделями поведінки, способом життя, основними світоглядними орієнтирами тощо⁴. Для неї характерний гуманістичний і навіть антропоцентричний погляд на дійсність, який так вирізняє грецьку античність з-поміж сучасних їй цивілізацій давнини і який особливо яскраво проступає в знаменитих словах Софокла щодо величі людини:

Πολλὰ τὰ δεινὰ κοῦδὲν ἄν-
θρώπου δεινότερον πέλει
τοῦτο καὶ πολλοῦ πέραν
πόντου χειμερίῳ νότῳ
χωρεῖ, περιβρυχίοισιν
περῶν ἢ π' οἰδμασιν⁵...

² Детально про розуміння архаїчної доби як епохи «культурного перевороту», коли перед нами постає те, що Ернест Ренан називав «грецьким чудом», див. особливо: *Зайцев А.И.* Культурный переворот... – С. 3 слл.

³ Про народження в архаїчну епоху раціоналістичного стилю мислення, з усіма його проявами, див. спеціальний розділ у: *Фролов Э.Д.* Факел Прометея... – С. 3–165; див. також: *Вернан Ж.-П.* Происхождение древнегреческой мысли. – М., 1988.

⁴ Подібним чином, стосовно античної культури, цілком справедливо зауважує В.І. Уколова, див.: *Уколова В.И.* Античное наследие и культура раннего средневековья (конец VI – начало VII века). – М., 1989. – С. 7.

⁵ *Софокл.* Антигона. 340–346. Російськомовний переклад С. Шервинського досить точний, хоча, на жаль, виконаний з певним порушенням і дійсно надто важкого для передачі віршованого розміру, що надає неповторної мелодики оригіналу:

Много есть чудес на свете,
Человек – их всех чудесней.
Он зимою через море
Правит путь под бурным ветром
И плывет переправляясь
По ревушмй вкруг волнам.

Чи не найпомітніше вказані риси виявили себе в Афінах, і прикладі яких зазвичай і вивчається історія стародавньої Греції. І їй недивно. З Афінами автоматично, майже самохіть асоціюється все пов'язане з античністю взагалі — вони й дійсно були чи не найближчим центром не лише Греції, але й усієї античної цивілізації впродовж більш ніж тисячолітньої історії її існування, і Гегесанді формулюючи умонастрій епохи, проголосив: «Усе інше властиве всім еллінам, але тільки афіняни знають шлях, що веде на небо» (*Athen.* VI. P. 250); чарівливість у першу чергу античних Афін, ореол унікальності довкола цього незвичайного поліса значною мірою обумовить уже в нові часи появу міфу про «грецьке чудо», в якому знайде свій відбиток увесь пієтет європейського самовідчуття перед античною цивілізацією.

Але на рубежі VI – V ст. до Р. Х. афінський поліс, що сформувався як громадянська община, стояв перед вибором шляхів свого політичного оформлення, а водночас — і утверджувався на міжнародній арені. Увесь попередній перебіг подій чітко вказував на посилення загрози, яка насувалася на Аттику з усіх боків. Уже в ході реформ Клісфена йому довелося зіткнутися з потужною зовнішньополітичною коаліцією, очолюваною Спартою. Ця остання, очевидно, не полишала сподівань поставити під свій контроль ще зовсім недавно «облагодіяні» нею Афіни (мається на увазі вигнання тиранів, здійснене за допомогою спартанського загону). Цілком можливо, що саме в контексті цієї зовнішньополітичної загрози ми маємо розуміти введення інституту стратегії, який прийшов на доповнення до посади архонта-полемарха. Так чи інакше, але на початку 506 р. до Р.Х ополчення голплітів, що репрезентувало середні верстви афінської громадянської общини, довело свою ефективність, а отже і значимість для поліса, відбивши ворожі зазіхання.

Ще з серйознішою загрозою Афінам, як і всій Греції, довелося зіткнутися саме на рубежі епох.

В останній третині VI ст. до Р. Х. на Сході потужно заявила про себе нова сила — перська держава Дарія, яка стала першою в світовій історії успішною спробою реалізації принципу універсалізму і об'єднала в межах своєї імперії унікальний по своїй строкатості конгломерат цивілізацій, етносів та культур: при всьому збереженні їх самобутності, у принципових рисах таке об'єднання (механічне чи органічне — не суттєво) спричиняло саме універсалізацію — зведення до спільного, суто східного, азійського, головним чином

монархічного (чи навіть, вживаючи не дуже конструктивний термін, деспотичного) в політичному та ієрархічному в соціальному відношенні принципів, з цілковитим підкоренням особистості нівелюючій силі залежних від центральної влади і жорстко включених у складну і наскрізь бюрократизовану систему територіальної держави *не громадянських*, але родових, храмових чи, в кращому випадку, сусідських общин.

Завоювавши Лідійське царство й Карію, держава Ахеменідів наприкінці VI ст. до Р. Х. поставила під свій контроль грецькі поліси Малої Азії та колонії на протоках, увійшла в безпосереднє зіткнення з першою європейською⁶, принципово відмінною від усіх інших цивілізацій стародавнього світу, цивілізацією Еллади. У цьому зіткненні, яке з повним правом треба було би вважати першою світовою війною, вирішувалася доля не тільки Греції, але й майбутнього всього людства: перші, ще такі тендітні паростки європейськості у випадку поразки греків мали б неодмінно згинуть в наростаючій хвилі смертельно небезпечної для самотності Еллади універсалізації.

Героїка боротьби греків з перською навалою, в якій ключову роль судилося відіграти Афінам, спричинила певні перекоси у висвітленні внутрішньої історії Греції в цілому і Афін в особливості. Услід за Геродотом та іншими наративними джерелами, які розглядають першу третину V ст. до Р. Х. в контексті боротьби з Персією, у більшості узагальнюючих досліджень, не кажучи вже про навчальні посібники та літературу (науково-)популярного характеру, внутрішній розвиток Аттики також розглядається лише побіжно, головним чином — у зв'язку з антиперською боротьбою, без серйозного аналізу основних напрямків еволюції ще зовсім нетривкого політичного устрою афінського поліса. Не дивно тому, що 500–460-ті рр. до Р.Х, коли й вирішувалася його доля, залишаються для нас чи не найтемнішими в історії Афін не тільки ранньокласичної, але й пізньоархаїчної доби. Цей рубіжний етап майже епічної боротьби греків «за свою і нашу» свободу був

⁶ Див. щодо європейськості та її витоків особливо глибокі статті Ю.В. Андреева, особливо: *Андреев Ю.В. Между Евразией и Европой (К вопросу об исторической специфике минойской цивилизации)* // ВДИ. 1995. – № 2. – С. 94–112; *Андреев Ю.В. Эгейский мир в преддверии цивилизации* // ВДИ. 1995. – № 1. – С. 100–114.

перехідним *до* утвердження афінської демократії, — то перехідним для становлення афінського поліса саме як поліса демократичного, — і в цьому його спорідненість із зрілою класикою доби Перікла, коли всі пов'язані з генезисом поліса процеси досконало свого завершення в розбудові послідовно демократичного ладу. А разом з тим цей рубіжний етап був перехідним *від* пізньої архаїки — коли визначилися основні колізії внутрішньополітичної еволюції Афін і коли народилися, змужніли та сформувалися (чи принаймні почали сформовуватися) як особистості фактично всі політичні лідери афінського поліса (Фемістокл і Арістід, Мільтіад і Гіппарх, Ксантіпп і всі Алкмеоніди), суб'єкти об'єктивно обумовлених суспільно-політичних процесів, витоків яких, знову ж таки, ми знаходимо в пізньоархаїчну епоху.

Ключовою для всього цього «темного» відрізка афінської історії є постать Фемістокла — безумовного героя Саламінської битви «рятівника Еллади», творця афінського морського флоту і відомого відального за «переорієнтацію Афін у бік моря», і т.д., і т.п. Якщо зважити на той факт, що усна традиція, підтверджувана в останні часи всіма новими археологічними джерелами, інколи смутно, але все ж послідовно пов'язує з його іменем початок забудови Пірея, битви при Марафоні, військово-політичну діяльність Мільтіада і процес проти нього, реформу архонтата і серію остракофорій 480-х років протистояння з Арістідом і зусилля по втіленню в життя справжньої «морської програми» 483 року, евакуацію Афін і головнокомандування в битві при Саламіні, дипломатичні та особисті контакти зі Спартою, Персією, Аргосом тощо, якщо взяти до уваги саму неординарність цієї особистості в епоху, коли архаїчний принцип лідерства яскравих особистостей і впливових родів чи ойкосів ще був домінуючим, то ми неодмінно дійдемо висновку, що без урахування фактів біографії Фемістокла годі й говорити про адекватну реконструкцію внутрішньої еволюції афінського поліса в 500 — 470-х роках до Р. Х.

Діяльність Фемістокла, розглядувана в контексті еволюції афінського поліса, і є об'єктом нашого дослідження. Предметом дослідження є, відповідно, конкретні обставини цієї діяльності.

Метою роботи є аналіз діяльності Фемістокла, у зв'язку з загальними проблемами еволюції афінського поліса. У відповідності з цим до наших завдань входить розгляд питань, пов'язаних з проблемою архонтата Фемістокла 493/2 р. до Р. Х. і початком полі-

тичної діяльності його взагалі. Оскільки в літературі час від часу виникають дискусії щодо ініціатора реформи архонтата 488/7 р. до Р. Х., ми намагаємося визначити відношення до цієї події Фемістокла; при цьому ставиться завдання уточнення його ролі і місця в соціально-політичному розвитку Афін 490-483 рр. до Р. Х. Найважливіший політичний крок Фемістокла — будівництво флоту в 483 році — дуже ґрунтовно представлений у світовій історіографії; виходячи з цього, ми ставили собі за мету тільки визначити його місце в реалізації морської програми Фемістокла в цілому, визначити умови її здійснення та обставини, за яких вона реалізувалася. Нарешті, ми аналізуємо причини остракізму Фемістокла, особливості його взаємин з громадянською общиною Афін як одного з політичних лідерів афінського поліса.

Водночас, ми не ставимо собі за мету аналізувати всі обставини життєвого шляху Фемістокла; численні її подробиці, що дійшли до наших днів, (перебування його в Аргосі, Епірі, Персії тощо) залучаються нами лише для вирішення окреслених вище завдань.

Хронологічні рамки даної праці обумовлені її метою і завданнями. Вони обмежують діяльність Фемістокла впродовж 490-х — 470-х рр. до Р. Х., тобто починаючи з виконання ним посади архонта-епоніма і сучасних цьому архонтатові подій у внутрішній історії афінського поліса, і закінчуючи остракізмом Фемістокла. Таким чином, у монографії, у тій чи іншій мірі, розглядаються обставини внутрішньої еволюції афінського поліса впродовж майже всього перехідного періоду від архаїки до класики, що охоплює часи від реформ Клісфена до реформ Ефіальта та Перікла.

Такий ракурс розгляду проблеми поширює на неї всі методологічні колізії, пов'язані з історією Афін взагалі, яка була улюбленим прикладом для різного роду побудов, моралізувань, а часто — і майже політологічних концепцій ще в античному світі. Створена ж унаслідок цього суперечлива традиція, в свою чергу, вже в новий час виступала об'єктом для джерелознавчих студій, історичних, правничих, політичних, соціологічних досліджень тощо, не кажучи вже про майже неоглядне розмаїття навчальних посібників, популярних видань, паранаукових спекуляцій і просто витворів різних форм белетристики; антична історія Афін стала своєрідним полігоном, на якому апробували свої теорії, втілювали фантазії чи просто демонстрували ерудицію сьогодні вже неоглядна юрба істориків і популяризаторів історії, політологів і політиків, письменників і митців.

Суто з наукової точки зору особливо цікавою в цьому розмаїтті здається зарубіжна (перш за все німецька, французька та англо-американська) історіографія XIX і XX ст., яка відточувала на афінському матеріалі різні методи історичних досліджень, демонструючи при цьому найширший діапазон наукових, політичних а дуже часто й просто особистих пристрастей, смаків і упереджень. Незважаючи на потужні впливи гіперкритицизму, що не пощадив навіть таких авторів, як Фукідід і Арістотель, безперечною заслугою цих розшукувань стала ретельна розробка і своєрідна верифікація практично всіх моментів афінської історії. Залучення ж до цього процесу археологічних та епіграфічних даних, що стало характерною рисою сучасних досліджень, дало можливість уточнити, конкретизувати, а в ряді випадків і значно доповнити, свідчення наративних джерел додатковими даними, активізувати сам процес вивчення афінської історії, в контексті історії античної цивілізації, світової історії в цілому.

Характерною ознакою досліджень афінської історії (та й інших розділів антикознавства — і не тільки антикознавства) навіть у недалекому минулому була їх певна заідеологізованість і свідоме чи неусвідомлене модернізаторство. Намагання пояснити і роз'яснити «все і вся», актуалізувати предмет свого дослідження, надати авторитету сивой давнини проблемам сучасності — все це спонукало частину дослідників, прибічників тієї чи іншої теорії, жорстко включати в свої схеми фактичний матеріал, витлумачуючи з урахуванням генеральної концепції всі очевидні невідповідності, яких вистачало в живій тканині історичного процесу. Серед інших прикладів, звідси — притаманне радянській історіографії (квазі)марксистське розуміння античності як необхідного ступеня в прогресивному розвитку людства, як заключної стадії єдиної для стародавнього світу рабовласницької формації, рушійною силою якої мусила виступати, серед іншого, класова боротьба; але звідси — і всі умовності іншої, вельми популярної у пострадянських суспільствах, хоча й не єдиної і тим паче не абсолютно авторитетної у зарубіжній науці теорії — цивілізаційної.

Іншою крайністю антикознавчих досліджень (дуже часто вона виступала своєрідною реакцією на заідеологізованість науки та на нестримне модернізаторство) було намагання уникнути будь-яких широких узагальнень, історичних паралелей тощо, занурившись в стихію факту, сповідуючи своєрідний «антикварний принцип» (за

влучним висловом Р. Салареса, «знати все більше й більше про все менше і менше»).

Сьогодні для ідеологічно та методологічно неупереджених дослідників зрозуміло: *natura nihil facit frustra; ita nec historia* — ігнорування досягнень будь-якої школи не йде на користь науці. Серед численних праць представників радянської історіографії є чимало по-справжньому ґрунтовних, а історико-матеріалістична методологія (в її незвульгаризованій формі) дозволила побачити історію античності в контексті історії древніх суспільств, складовою і органічною частиною яких вона, безумовно, була; цивілізаційний підхід (натомість і в доповнення до історико-матеріалістичного) значно поглибив наші уявлення про особливості, притаманні античному і тільки античному світові, розкрив усю своєрідність, несхожість і унікальність античної цивілізації; антикварні, суто позитивістські дослідження, з їх намаганням уникнути теоретизувань та увагою до історичного факту, копіткою роботою без екзальтованої актуалізації отриманих результатів, з їх «наукою для науки», дозволили зосередитися на встановленні достовірності наявних джерел, вивчити найнезначніші нюанси життя античної цивілізації.

Зайве й наголошувати, що сьогодні не варто шукати нової теорії, яка б виступала своєрідним заміном (а значить майже з необхідністю сурогатом) «єдино вірного вчення» (хоча значна частина суспільства й відчуває дискомфорт через ідеологічний та загально-теоретичний вакуум), а намагання механічно запозичувати поодинокі методи у соціології чи там політології для дослідження античної історії призводять зазвичай тільки до дезорієнтації читачів⁷.

Більш конструктивним здається розуміння суспільства як системи, в котрій взаємодіють різні чинники соціально-політичного, культурно-релігійного, економічного (в найбільш універсальному цьому терміні⁸), та навіть, на чому зараз часто наголошується екологічного характеру⁹. Такий підхід до вивчення історії античності доз-

⁷ Див. про це: *Маринович Л. П.* Античная демократия: новые подходы. Курс лекций. Москва, 2001. ИВИ РАН. С. 15–16

⁸ За справедливим твердженням Жіля Дельоза, одного з найзначніших філософів останньої третини ХХ ст., «... экономика — это сама социальная диалектика, то есть система задач, стоящих перед данным обществом синтетическое проблематизирующее поле этого общества. Строго говоря, есть только экономические, социальные проблемы, хотя решения могут быть юридическими, политическими, идеологическими, и проблемы могут

воляє враховувати позитивні надбання різних шкіл, теорій і навіть дисциплін. Саме на такому підході до вивчення стародавньої історії наполягають одні з найпомітніших представників пострадянської історичної науки — І.М. Дьяконов та В.А. Якобсон¹⁰, таким методологічним принципом користуємося й ми при аналізі діяльності Фемістокла, розглядуваної у контексті еволюції афінського поліса.

Наостанку залишилося тільки сказати, що ми прагнули максимально використовувати автентичні джерела як мовою оригіналу, так і в українському перекладі. Прості посилання на те чи інше місце з античного джерела, як це трапляється в спеціальних дослідженнях, носять зазвичай декларативний характер і не передбачають серйозного аналізу відомостей, що містяться у самому джерелі.

Як уже зазначалося вище, постать Фемістокла, нерозривно пов'язана з основними подіями перехідної від архаїки до класичної доби, ще в античні часи стала одним із найулюбленіших об'єктів для представників найрізноманітніших жанрів — починаючи з істориків (Геродот, Фулідід) і закінчуючи, по термінології А. Бауера, так званими «збирачами анекдотів» (*Anekdotensammlern*). Зрозуміло,

виражаться також в цих областях решаемости. Знаменитая фраза из *Критике политической экономии* о том, что «человечество ставит себе всегда только такие задачи, которые оно может разрешить», не означает, что это лишь кажущиеся, уже решенные задачи; напротив, экономические условия задачи определяют или порождают способ ее решения в рамках реальных отношений общества, хотя и не внушая при этом наблюдателю ни малейшего оптимизма, поскольку эти «решения» могут содержать глупость и жестокость, ужас войны или «решения еврейского вопроса». Точнее, это всегда то решение, которое общество заслуживает, порождает в зависимости от того, как оно сумело в своих реальных отношениях поставить задачи, стоящие в нем и перед ним в тех дифференциальных отношениях, которые оно воплощает» (*Делёз Ж. Различие и повторение. Перевод с французского Н.Б. Маньковской и Э.П. Юровской. ТОО ТК «Петрополис», 1998. С. 229–230.*

⁹ Не так давно англійський учений Р. Саларес у праці з історії екології античної Греції здійснив спробу об'єднати соціальні та біологічні феномени у внутрішню несуперечливу картину античної цивілізації, де явища історичного та соціологічного характеру пояснюються через закономірності розвитку біологічних форм. Див про це: *Литвиненко Ю. Н. R. Sallares. The Ecology of Ancient Greek World. London, 1991 // ВДИ. 1995. № 3. С. 221–226.*

¹⁰ *Дьяконов И. М., Якобсон В. А. Гражданское общество в древности. // ВДИ. 1998. № 1. С. 22–29.*

що інтерес до Фемістокла в кожного, хто звертався до цієї теми, був обумовлений різними причинами. Зрозуміло також, що й сам Фемістокл, подробиці його біографії представлені в різних джерелах по-різному: від досить докладної біографії у Плутарха, до різних курйозних епізодів з його життя в Еліана. Віддаючи належне кожному з джерел, зауважимо, що за основу дослідження ми взяли дані Плутарха, як найбільш інформативного джерела, а також Геродота й Фукидіда, як практично сучасних Фемістоклові свідчень.

Слідуючи сталій традиції і для зручності огляду, виділимо чотири групи наших джерел: *нарративні, епіграфічні, археологічні, нумізматичні*. У свою чергу, нарративні джерела розділимо на джерела, сучасні Фемістоклові; дані Геродота, Фукидіда та їх молодших сучасників; представники філософських та ораторських шкіл; джерела IV ст. до Р. Х.; пізні джерела; дані Плутарха. Така класифікація джерел запозичена нами головним чином з найбільш, мабуть, ґрунтового джерелознавчого дослідження Е. Подлецького¹¹, хоча для зручності аналізу і з огляду на поставлені завдання деякі розділи з його класифікації ми тут опустити.

Порівняно нечисленну групу сучасників Фемістокла найповніше репрезентують поети Сімонід і Тімокреонт, вірші яких фрагментарно дійшли до нас у різних, більш пізніх джерелах. Сімонід з Кеосу був, як це впливає з Цицерона (Cic. De Fin. 2. 32.), особистим другом Фемістокла і зберіг доброзичливу щодо нього традицію. Ця традиція сформувалася ще за життя Фемістокла і полягала як у визнанні його ролі в битвах при Артемисії та при Саламіні, так і в зарахуванні до аристократичного роду Лікомідів; це останнє, очевидно, мало підкреслювати знатність Фемістокла, на протипагу розповсюдженим чуткам про його сумнівне походження. Що ж стосується Тімокреонта з Родосу, то в минулому він також був другом і навіть прокшеном Фемістокла. Після того ж, як той не зміг допомогти йому повернутися до свого рідного поліса, став його найзлішим ворогом: за словами Плутарха (Plut. Them. XXI), Тімокреонт виступив з різними нападами на Фемістокла, які містили в тому числі і звинувачення його в проперських намірах (мідізмі) та в хабарництві (плеонексії). Таким чином, Тімокреонт, на протипагу Сімонідові, відображає ворожу щодо Фемістокла традицію.

¹¹ Podlecki A.J. The Life of Themistocles. A Critical survey of the literary and archaeological evidence. Montreal: McGill-Queen's Univ. Press., 1975. 264 p.

Менш інформативними є свідчення інших сучасників Фемістокла: Есхіла, у «Персах» якого вбачають непряму апологію Фемістокла та його політики, Іона з Хіосу, який, за Плутархом, згадував про Фемістокла у зв'язку з діяльністю Кімона, а також трагічного поета Фрніха, чії трагедії «Взяття Мілета», чи, за іншими даними, «Взяття Мілета Дарієм», і «Фінікіянки» безпосередньо пов'язані: друга — з Фемістоклом, перша ж — із характеристикою періоду загалом.

Часто і багато говорять про Фемістокла у зв'язку з внутрішньою та зовнішньою політикою афінського поліса історики V ст. до Р. Х., у першу чергу Геродот і Фукідід. При цьому, звинувачення Геродота в необ'єктивності, упередженості стосовно Фемістокла, прагнення применшити його заслуги і вплив на політичне життя Афін, які досі можна зустріти в історичній літературі, є, на наш погляд, надто категоричними і некоректними: образ Фемістокла в Геродота, складний і внутрішньо суперечливий, значною мірою пояснюється тією суперечливою традицією, яка склалася в регіоні на час написання ним своєї «Історії». Як справедливо зауважив якимсь Ф. Фрост, наше розчарування і невдоволення Геродотом пояснюються бажанням узнати від нього не те, про що він повідомляє. Крім того, як знову ж таки відзначає Фрост, Геродот за своїми переконаннями «антигерой». Він рідко коли прославляє грецьких героїв, оскільки на його думку перемога в війні була отримана з'єднаними зусиллями всіх вільних громадян. У тих же поодиноких випадках, коли Геродот віддає належне героям, вони належать радше до гоплітів, аніж до стратегів чи політиків, як то: Полікріт, Евмен, Амейній (Hdt. VIII. 93), спартанець Дієнак (VII. 226) чи Софан (X. 74).

Що ж до Фукідіда, то в нього образ Фемістокла являє собою продукт подальшого розвитку тієї доброзичливої традиції, що склалася ще за часів життя останнього. На відміну від Геродота, Фукідід цілком певно підкреслює великі інтелектуальні обдарування Фемістокла, його заслуги в подоланні перської навали, віддаючи належне великому полководцеві й політику Афін. Як це зазвичай відзначається в джерелознавчих дослідженнях, саме фукідідове зображення Фемістокла стало основою для розвитку загалом позитивного образу Фемістокла в подальшій античній традиції, серед іншого — у Діодора Сицилійського, Корнелія Непота і Плутарха.

Вельми сприятливі, хоча радше оціночні, аніж інформативні, відгуки про Фемістокла збереглися і в практично сучасній Фукідідові античній комедії, особливо в Аристофана. Примітно при цьому, що

комедія, чий розвиток припадає на час розквіту афінської демократії, не приєдналася до звинувачень Фемістокла в його дійсних чи приписуваних йому гріхах.

З молодших сучасників Фукідіда згадаємо насамперед про Стесімброта, чие збережене в Плутарха зауваження щодо проведення Фемістоклом морського закону внаслідок подолання опору Мільтіада ще й досі слугує постійним приводом для дискусій. Численні дослідження щодо низки авторів кінця V ст. до Р. Х., особливо щодо Гелланіка Лесбоського, можливого старшого джерела для автора пізніше сфабрикованих фіктивних листів Фемістокла та інших пізніших свідчень про нього, не зняли джерелознавчих проблем, які ще й сьогодні постійно дискутуються в спеціальних виданнях. Використання свідчень цих, радше віртуальних, аніж реальних, авторів потребує зваженості і нами практикується лише епізодично.

Важливою, хоча й специфічною, складовою частиною нарративних джерел є свідчення щодо Фемістокла, щедро розсіпані у творах представників різноманітних філософських шкіл. Ця специфічність значною мірою зумовлена тим, що для Платона, Ксенофонта, Сократика Есхіна та інших, аж до Ціцерона включно, філософів Фемістокл слугував прикладом удачливого політика, у зв'язку з біографією якого розроблялася теза про необхідну залежність такого роду діячів від ментора, наставника й учителя. У більш загальному плані питання полягало в тому, чи можна виховати арете, а чи є вона вродженою. У випадку з Фемістоклом, це, зокрема, сприяло оформленню традиції про його виховання та навчання у представників різних філософських шкіл і про зв'язок з ними до кінця його політичної кар'єри; відома історія про пораду Мнесіфіла при Саламіні (див. особливо: Hdt. VIII. 57; Plut. Them. II. 4; *пор.*: *Moralia* 154 C, 156 B, 795 G.) має, очевидно, основою саме цю традицію. З іншого боку, постать Фемістокла, його життя та діяльність, слугувала філософам постійним об'єктом для різноманітних моралізувань та повчальних констатацій. Серед іншого, саме завдяки зусиллям філософів, які пов'язували з морськими перетвореннями посилення «корабельної черні» і народження «крайньої демократії» чи «охлократії», зміцніла й отримала подальший розвиток думка про Фемістокла як про активного прибічника демократизації афінського поліса, котрому протиставлявся поміркований і зважений, консервативно налаштований Арістід.

Подальший розвиток ці тези отримали в творчості ораторів класичної доби. Так, загалом позитивна оцінка діяльності Фемістокла характерна для Лісія, Демосфена, Дінарха, Гіперіда, та навіть для консервативно налаштованого Ісократ. Негативна ж найповніше представлена у фрагментах «Філіппіки» Теопомпа, які дійшли до нашого часу через посередництво Плутарха, Афінея та Андокіда.

Найповніше для IV ст. до Р.Х. діяльність Фемістокла розглядувана в контексті еволюції афінського поліса, представлена в працях так званих «політичних теоретиків». Вони прагнули систематизувати та осмислити історію грецьких полісів (передовсім Афін), спираючись на автентичні джерела, більшість з яких до нашого часу вже не дійшла. Перші спроби такої систематизації ми знаходимо ще в аттидографів IV ст. до Р. Х., твори яких збереглися фрагментарно: Клідема, уривок з якого містить інформацію щодо евакуації населення Афін перед Саламінською битвою, та Андротіона, з його зауваженнями щодо сутності остракізму. Своєрідним ж узагальненням спроб систематизації політичної історії Афін стала «Афінська політія» Арістотеля. Особливо важливою для нас є двадцять друга глава цієї праці. Незважаючи на те, що вона – ця глава – часто визнається тенденційним олігархічним памфлетом, відомості щодо політичного розвитку Афін 480-х років до Р. Х., які містяться в ній, є унікальними. Використовується й інша праця Арістотеля, «Політика». У ній наведено дані щодо функціонування різноманітних полісних інститутів, без урахування яких немислимий аналіз таких заплутаних питань внутрішньополітичного розвитку Афін, як проблема початку реалізація морської програми за часів архонтата Фемістокла, реформа 487 року, остракізми 480-х років тощо. Звичайно, при цьому необхідно постійно пам'ятати, що Арістотель слідував у своїй творчості певній філософській концепції, відповідно до якої він і трактував ті чи інші події, підбираючи належним чином і самі історичні факти.

Завершимо огляд наративних джерел фрагментами Ефора з Кім, учня Ісократ, що дійшли через посередництво Плутарха, Схоліаста до Елія Арістіда, Оксірінхського папірусу тощо. Про те, наскільки значним була праця цього історика, може свідчити вже той факт, що впливи його постійно шукають у багатьох пізніших авторів, а значну частину XI книги «Історичної бібліотеки» Діодора Сицилійського іноді навіть вважають його простою епітомою. Для нас

тут не є важливим, настільки таке розуміння Діодора є вірним. Важливіше інше: Діодор був гарно обізнаний з історичною традицією щодо афінського поліса і діяльності її основних фігурантів.

Поряд з Діодором, з пізніх джерел для нас найбільшу цінність являють промови Елія Арістіда, описи археологічних комплексів, пов'язаних з реаліями перехідної від архаїчної до класичної доби у Павсанія, а також біографії Арістіда, Фемістокла та Мільтіада у Корнелія Непота. Незважаючи на вторинність і навіть фактичні помилки останнього, його використання дозволяє, зокрема, вивчити основні особливості складання традиції про Фемістокла, в особливості про обставини прийняття морського закону.

Особливе значення для дослідження різних аспектів історії афінського поліса мають паралельні біографії Плутарха. Незважаючи на значну віддаленість у часі від подій, що висвітлюються, а також на певне моралізування, його описи мають для нас першорядне значення, оскільки являють собою, по-перше, найбільш повний систематичний виклад життя Фемістокла та сучасних йому лідерів афінського поліса, і, по-друге, оскільки в деяких питаннях, що стосуються історії Афін рубежу VI – V ст. до Р.Х., ці описи є джерелом взагалі унікальним. Суперечливість образу героїв біографій Плутарха не повинна нас бентежити: в кінцевому рахунку, така суперечливість значною мірою обумовлена творчим методом Плутарха, як, утім, і суперечливістю всієї традиції, що передувала йому. При зіставленні ж із даними Геродота, Фукидіда та інших джерел повідомлення Плутарха дозволяють скласти досить чіткі уявлення про основні напрямки еволюції афінського поліса за часів суспільно-політичної діяльності Фемістокла. Недивно тому, що джерелознавчі студії з окремих питань *олюдної* афінської історії традиційно мають своєю основою, стержнем, довкола якого групуються всі інші відомі нам джерела, саме паралельні життєписи Плутарха.

Епіграфічні джерела, без урахування яких абсолютно немислиме дослідження античної проблематики, репрезентують написи, зібрані, головним чином, у виданнях Г. Діттенбергера і М.В. Тода¹². Особливе місце серед них займає опублікований М. Джемсоном Трезенський напис з декретом Фемістокла, відомий вітчизняним

¹² Sylloge Inscriptionum Graecarum. Ed. G. Dittenberger. Lipsiae: Hirzelium, 1863. 805 p.; *Tod M.W.* A Selection of Greek Historical Inscriptions. Oxford: Clarendon Press, 1946, 1948. V. I–II.

історикам головним чином завдяки ґрунтовній статті Л.М. Глускін у якій вона наводить і переклад напису, і численні думки з пита: із ним пов'язаних¹³.

Епіграфічними (хоча водночас і археологічними) джерелами й остракони, виявлені різними археологічними експедиціями і опубліковані в працях Р. Мейгса та Д. Льюїса, а також Ф. Вілемсен, А. Раубичека, Р. Гендса, у порівняно недавній статті С. Бренне поміщеної у колективній збірці на честь 2500 річниці народження афінської демократії¹⁴, і особливо — в уже згадуваній праці Е. Подлецького, який присвятив цьому виду джерел окремі параграф, навівши й ілюстрації найбільш примітних остраконів,

Комплекс археологічних джерел представляють дані масштабних розкопок, що провадяться археологічними експедиціями на території фактично всієї Аттики. Особливо інформативними є залишки укріплень Пірея. Здійснені на їх основі реконструкції дозволяють говорити про принципову відмінність гаваней Пірея від Фалерського рейду, який виконував функції пристані в період, що передував реалізації програми морських озброєнь афінського поліса. Сюди ж належить віднести й рештки культових споруд¹⁵, про які йдеться в нарративних джерелах у зв'язку з подіями розглядуваного часу, — святилища Лікомідів у Флії, а також храму Артеміди Арісто

¹³ Глускіна Л.М. Трезенская надпись с декретом Фемистокла // ВДИ. 1963. № 4. С. 35–52.

¹⁴ Meiggs R., Lewis D. A Selection of Greek Historical Inscriptions to the End of the Fifth Century B.C. Oxford: Clarendon Press, 1972; Lewis D.M. The Kerameikos Ostraka // ZPE. 1974. Bd. 14. S. 1–4; Willemssen F. Die Ausgrabungen im Kerameikos 1966 // Arch. Delt. 1968. 23. B.1 «Chronika». S. 24–32; Raubitshek A.E. Athenian ostracism // CJ. 1952–1953. V. 48. P. 113–122; Hands R. Ostraka and law of ostracism. Some possibilities and assumptions // JHS. 1959. V. 79. P. 69–79; The Archaeology of Athens and Attica under the Democracy. Proceedings of an International Conference celebrating 2500 years since the birth of democracy in Greece, held at the American School of Classical Studies at Athens, December 4–6, 1992. Ed. W.D.E. Coulson, O. Palagia, T.L. Shear, H.A. Shapiro, F.J. Frost. Oxford: Oxbow Books, 1994 (Oxbow Monograph 37). VIII, 250 p.; Podlecki A.J. The Life of Themistocles. A Critical survey of the literary and archaeological evidence. Montreal: McGill-Queen's Univ. Press., 1975. 264 p. Детальніше про джерела з остракізму див. нижче.

¹⁵ Див. про це: Threpsiadis J., Vanderpool E. Themistocles' Sanctuary of Athens. L.: Thames and Hudson, 1971; див. також наведену вище збірку з археології Афін та Аттики до 2500 річниці афінської демократії.

буле; їх відкриття слугує непрямим підтвердженням історичності свідчень писемних джерел. Завершальному етапові суспільно-політичної діяльності Фемістокла в контексті еволюції афінського поліса належить римська копія його скульптурного портрета, виявлена під час розкопок в Остії в 1939 році. Суперечки щодо автентичності цього погруддя продовжуються й донині¹⁶, але не в залежності від їх результату ця знахідка дозволяє зробити висновок про репрезентативність Фемістокла не тільки в нарративній традиції, але й у традиції образотворчій, в аудіовізуальній античній цивілізації загалом.

Певну інформацію щодо перипетій кар'єри Фемістокла надають і нечисленні нумізматичні джерела. Маються на увазі давно відомі три дідрахми аттичної монетної системи і монета в чверть обола, яка була опублікована К. Крехеєм ще в 1963 р.¹⁷

Звичайно, крім наведених в даному огляді, є й багато інших свідчень щодо діяльності Фемістокла в контексті еволюції афінського поліса. У першу чергу це стосується так званих «листів Фемістокла». Використання цього пізнього за походженням джерела в нашій монографії було суто епізодичним. Це зумовлено тематикою листів, яка відбиває головним чином заключний період життя Фемістокла — його остракізм, перебування в Аргосі тощо, без спеціального зв'язку з еволюцією афінського поліса. У ряді випадків використовуються й джерела, які належать іншим епохам та подіям і в яких Фемістокл, сучасні йому події та особистості згадуються лише побіжно. Серед них — такі пізні за часом створення джерела, як ексцерпти Фотія, короткі нотатки Суди (Свіди), Георгія Сінкела, різні коментарі Схоліаста, промови Лібанія, хроніка Євсевія Памфіла, особливо її Вірменська версія тощо. Зауважимо, що використання цих джерел у нашій монографії підлягає обов'язковій умові: дані, що наводяться в них, слугують винятково для уточнення вже відомих нам з більш ранніх, ґрунтовних і надійних свідчень¹⁸.

Таким чином, огляд джерел засвідчує репрезентативність образу Фемістокла в античній традиції, але й те, що його біографія стала основою для різноманітних побудов, моралізувань, та навіть анекдотів, ще в античному світі. Створена в результаті цього суперечлива

¹⁶ Див. про це особливо: *Podlecki. Life of Them...* P. 184, з деталізованою історіографією теми.

¹⁷ Резюме з оглядом літератури див.: *Podlecki. Life of Them...* P. 169–172.

¹⁸ Що до цих джерел див. основний текст монографії, *passim*.

традиція, у свою чергу, вже в новий час стала одним із улюблених об'єктів для джерелознавчих студій. Особливо плідною в цьому відношенні здається німецька історіографія XIX століття, яка відточувала на Фемістоклі різні методи історичних досліджень. Незважаючи на потужний струмінь гіперкритицизму, що не обминув навіть таких авторів, як Фулідід і Аристотель, безсумнівною заслугою джерелознавчих досліджень стала ретельна розробка практично всіх фактів біографії Фемістокла. З усвідомленням того, що без урахування заходів Фемістокла немислимо вивчення питань пов'язаних як з еволюцією афінського поліса, так і з історією Давньої Греції в цілому, ці факти стали залучатися при написанні узагальнюючих праць, різноманітних довідників, підручників та посібників, кількість яких сьогодні вже є майже неоглядною; нами використовуються ті з них, що стали подією в історичній науці.

Зупинімося на огляді праць узагальнюючого характеру. Їх цінність для нас полягає насамперед у тому, що в них здійснюються спроби осмислити діяльність Фемістокла в широкому контексті суспільно-політичного розвитку Афін і Греції взагалі. Слід, однак, відразу ж зауважити, що особливістю таких праць є те, що їх автори вибудовують свої концепції не тільки на основі свідчень античних джерел, але й слідуючи певним світоглядним, загальноісторичним і методологічним установкам. Так, кінець XIX і перша половина XX століть пройшли під знаком панування модернізаторської концепції, яка особливо виразно проступає у працях німецької історичної школи, у збереженні гіперкритицизму як методу при вивченні джерел, що, в умовах численності автентичних свідчень, позначалося і продовжує позначатися досі на роботі багатьох істориків. Особливо це помітно у працях К. Белоха. Його суто негативне ставлення до демократичних рухів в Афінах позначилося в кінцевому рахунку й на оцінці суспільно-політичної діяльності Фемістокла. У своїй «Грецькій історії»¹⁹ на основі ряду складних, але не завжди коректних комбінацій, він доходить абсолютно неприйнятної висновку про політичну позицію Фемістокла як вождя аристократичної партії в Афінах. Як показано нами у відпо-

¹⁹ Ними використовувалося російськомовне видання (*Белох К. История Греции / Пер. с нем. М. Гершензона. Т. 1. М.: К.Т. Солдатенков, 1897. 500 с.*) та нове німецькомовне видання (*Beloch K.J. Griechische Geschichte. [ND der 2. Aufl.]. В.: de Greyter, 1967. 4 Bd.*).

відному розділі, в основі такої концепції Белоха знаходиться однобічний погляд на рушійні сили політичного розвитку суспільства, перебільшення ролі суб'єктивних моментів і недооцінка об'єктивних умов, що знаходилися в основі політичних рухів. Разом з тим слід відзначити, що праця Белоха стала важливим етапом у вивченні історії Афінік післяклексіфенівського періоду.

Систематичному викладу історії греко-персидських воєн, взаємовідносин між Персією і Грецією і внутрішнього розвитку Афінік цього періоду присвячено четвертий том капітального труда Ед. Мейєра «Історія древності»²⁰. Безумовною заслугою Ед. Мейєра є те, що неодноразово відзначалася в історіографії, — утвердження універсально-історичного підходу до вивчення древності, який у цьому розділі проступає особливо виразно. Весь період греко-персидських воєн ним розглядається як результат постійної взаємодії Передньої Азії з Грецією, у тому числі і особливо — з Афінами. Розглядаючи проблему політичного розвитку Афінік початку V ст. до Р. Х., Ед. Мейєр дає високу оцінку діяльності Фемістокла, особливо створенню ним морського флоту, який, за його висловом, «подвоїв міць Афінік», а надалі — будівництву стін і гаваней в Піреї.

Г. Бузольт, який залишив помітний слід у вивченні різних давньогрецьких інститутів²¹, використаний нами передовсім при висвітленні питань, пов'язаних з архонтатом і стратегією Фемістокла, реформою 487 р. до Р.Х., остракізмами 480-х років та іншими ключовими моментами еволюції афініського поліса. Разом з тим, у «Грецькій історії до битви при Херонеї»²² наводиться систематичний виклад суспільно-політичної діяльності Фемістокла в контексті еволюції афініського поліса, з високою оцінкою цієї діяльності. Тут же згадаємо й працю У. фон Вілламовіц-Меллендорфа «Держава і суспільство греків і римлян»²³, у якій також зачіпаються питання суспільно-політичного розвитку Афінік періоду, що нас цікавить, а зауваження автора про те, що після реформ Солона в Афініках не

²⁰ Meyer Ed. *Geschichte des Altertums*. Stuttgart, Gotha, 1939. Bd. IV. 909 S.

²¹ Busolt G., Swoboda H. *Griechische Staatskunde*. München: Beck, Bd. I–II. 1920–1926.

²² Busolt G. *Griechische Geschichte bis zur Schlacht bei Chaeroneia*. 2. Aufl. Gotha. 1894–1904. Bd. I–III. [ND Hildesheim 1967].

²³ Willamowitz-Möllendorff U. von. *Staat und Gesellschaft der Griechen und Römer*. Berlin und Leipzig: B.G. Teubner, 1910. 280 p.

існувало більше аристократії по народженню як політико-соціальній партії, стало загальним місцем у подальших дослідженнях абсолютної більшості істориків.

Необхідно зазначити, що праці згаданих істориків значною мірою вплинули на розвиток науки про античний світ. Розробкою проблем політичної боротьби і політичних партій в Афінах на початку V віку багато в чому визначила напрямки подальших досліджень, а схильність до модернізаторства і пошуку аналогій сучасних політичних відносинах позначається в історичній науці досі²⁴. Не уникли модернізаторських впливів навіть такі помітні праці, як написаний Е. Уолкером розділ «Політичні партії в Афінах від реформ Клісфена до 491 р. до Р. Х.», поміщений у четвертому томі «Кембріджської древньої історії»²⁵.

Для історіографії середини XX ст. характерними стають спроби зв'язати політичну боротьбу в Афінах і діяльність Фемістокла з економічним розвитком. Це з особливою виразністю проступає в праці М. Гранді «Фукідід і історія його епохи»²⁶. Водночас, в історіографії цієї доби зростає інтерес до ролі особистості в історичному процесі, посилюється ідеалізація героїв, античних «суперменів», одним з яких у працях Г. Берве виступає й Фемістокл: його прозорливість, яка традиційно завважується в джерелах, у Берве розуміється в її крайній формі, у формі провіденціалізму, подолання перського нашествия розглядається як перемога Заходу над Сходом, як захист інтересів усього західного світу²⁷. Взагалі протиставлення Греції вороже налаштованій Персії — улюблена тема багатьох праць, що з'являються в західній історіографії протягом всього XX століття. Вельми показовими в цьому відношенні є праця А.Р. Бурна «Персія і греки: оборона Заходу, 546-478 рр. до Р. Х.»²⁸, монографії П. Гріна²⁹, присвячені питанням

²⁴ Див. наприклад, працю Коннора «Нові політики в Афінах V ст.», з численними паралелями та порівняннями (Connor W.R. The New politicians of fifth-century Athens. Princeton: Univ. Press., 1971. 218 p.).

²⁵ Walker E.M. Political parties at Athens from the reform of Cleisthenes to the year 491 B.C. / САН. IV. 1926. P. 167–172.

²⁶ Grundy G.B. Thucydides and the history of his age. Oxford: Blackwell, 1948. V. II. 256 p.

²⁷ Див. особливо: Berve H. Fürstliche Herren zur Zeit der Perserkriege // Die Antik. 1936. Bd.12. S. 1–28.

організації відсічі перського нашествия на Грецію, а також дослідження Г. Бенгтсона³⁰. Фемістокл у цих дослідженнях виступає головним чиним як афінський стратег, відповідно й основна увага приділяється його військово-політичним заходам.

Окремі проблеми політичної боротьби в афінському полісі початку V ст. до Р.Х. розглядаються в цілій низці праць Ф. Шахермейра³¹. Незважаючи на безперечні достоїнства цих праць (ретельне слідування джерелам, ґрунтовне знання літератури з розглядуваних питань тощо), у них проступає явно негативне ставлення до Фемістокла як до демократичного лідера, протиставлення його афінській аристократії. Теза ж про те, що Фемістокл використав свій вплив на демос для того, щоб тримати в «шахові» всіх «кращих» афінян справедливо розцінюється Е. Клуве як «екстремістська»³².

Друга група праць, що умовно виділяється в межах розглядуваної теми, об'єднує дослідження проблем афінського поліса та його основних інститутів. Однією з найбільш відомих праць у цій групі здається монографія Ч. Гігнета «Історія афінської конституції до кінця V ст. до Р.Х.»³³. Незважаючи на те, що дані, на яких вона базується, значною мірою застаріли, ця праця ще й сьогодні залишається важливим довідниковим виданням, пропонуючи короткі, але цілком інформативні нариси з найрізноманітніших питань еволюції афінського поліса, утворення та функціонування його інститутів.

²⁸ *Burn A.R.* Persia and the Greeks: the Defence of the West, 546–478 B.C. New York: Minerva Press, 1968. 586 p.

²⁹ *Green P.* Armada from Athens. Cross-roads of World History. Ser. Garden City, New York: Doubleday, 1970. 392 p.; *Green P.* The Year of Salamis, 480–479 B.C. L.: Weidenfeld and Nicolson, 1970. 326 p.; *Green P.* Xerxes at Salamis. New York: Praeger, 1970. 326 p.

³⁰ Див. особливо: *Bengtson H.* Griechen und Perser: die Mittelmeerwelt im Altertum. Frankfurt am Mein, 1984; *Bengtson H.* The Greeks and Persians. From the Sixth to the Fourth Centuries B.C. New York, 1968. 478 p.

³¹ Див. особливо: *Schachermeyr F.* Griechische Geschichte mit besonderer Berücksichtigung der geistgeschichtlichen und kulturmorphologischen Zusammenhänge. Stuttgart: Kohlhammer, 1960. 470 S.

³² *Kluwe E.* Nochmals zum Problem: Die soziale Zusammensetzung der athenischen Ekklesia und ihr Einfluss auf politische Entscheidungen // *Klio*. 1977. – Bd. 59. – S. 54, 54 Anm. 40.

³³ *Hignett G.* A History of the Athenian Constitution to the End of the Fifth Century B.C. Oxford: Clarendon Press, 1952. 432 p.

Змістовні огляди цього періоду розвитку афінського полісострою ходимо й у працях У. Дж. Фореста³⁴, Р. Сілі³⁵ та В. Еренберга. Дещо окремо слід поставити монографію Т. Таркіайнена «Афінська демократія³⁷», яка є примітною спробою в західній історіографії застосувати вчення про класову боротьбу для вивчення політичного розвитку Афін. Можливо, на формування такого, загалом не характерного для представників зарубіжної історіографії, погляду певним чином вплинуло перебування Таркіайнена в Москві в складі афінського дипломатичного корпусу. Загалом же для істориків, займаються проблемами еволюції афінського поліса в період від Клісфена до Ефіялты і Перікла, характерним є вивчення ролі аристократії в історії афінського поліса, а часто — і зведення політичної боротьби до суперництва окремих аристократичних родів. Так, праці М. Арнгейма, Дж. Девіса, П. Біккнела та У. Коннора³⁸ для нас важливі передовсім генеалогічними відомостями про основних діячів розглядуваного періоду афінської історії, у тому числі й про Фемістокла, про його зв'язок із древніми аристократичними родами, що значною мірою дозволяє уточнити наші уявлення про політичну позицію Фемістокла, особливо на ранньому етапі його діяльності. Тематично близькими до них є спеціальні праці з генеалогії, топоніміки (Ф. Гарві «Неокл, батько Фемістокла», В. Папе і М. Бензелер «Словник грецьких власних імен») і топографії Афін (В. Юдей «Топографія Афін», Дж. Травлос «Ілюстрований словник античних Афін», Ч. Еліот «Прибережні деми Аттики» й деякі інші подібного типу видання³⁹).

³⁴ *Forrest W.G.* The emergence of Greek democracy: The character of Greek Politics 800-400 B.C. London: Hutchinson, 1966. 252 p.

³⁵ *Sealey R.* A history of Greek city-states ca. 700-338 B.C. Berkeley, 1976. 516 p.; *Sealy R.* Essays in Greek Politics. New York, 1990.

³⁶ Див. особливо: *Ehrenberg V.* From Solon to Socrates. Greek history and Civilisation during the Sixth and Fifth Centuries B.C. L.: Methuen, 1968. 493 p.

³⁷ *Tarkianen T.* Die athenische Demokratie. Zürich: Artemis-Verlag, 1966. 383 p.

³⁸ *Arnheim M.T.W.* Aristocracy in Greek society. London: Thames and Hudson, 1977. 221 p.; *Davies J.K.* Athenian propertied families, 600-300 B.C. Oxford: Clarendon Press, 1971. 653 p.; *Bicknell P.J.* Studies in Athenian Politics and Genealogy // *Historia Einzelschrift.* 1972. Bd. 19. 112 S.; *Connor W.R.* The New politicians of fifth-century Athens. Princeton: Univ. Press., 1971. 218 p.

³⁹ *Harvey F.D.* Neokles, father of Themistocles // *Historia.* 1980. 29. P. 110-111
Pape W., Benseler G.E. Wörterbuch der griechischen Eigennamen. Braunschweig

До другої ж групи можна віднести й ряд досліджень із окремих проблем соціальної історії Афін, як то: А. Гомм «Населення Афін в V-IV ст. до Р. Х.»; Д. Лотце «Між політами і метеками»; Х. Ціммерман «Вільна праця в Греції протягом V-IV ст. до Р. Х.»⁴⁰. Хоча вони й не мають прямого відношення до Фемістокла, але є важливими для аналізу соціальної бази його перетворень.

Крім згаданих праць узагальнюючого характеру з проблем політичних інститутів, нами використано також спеціальні дослідження щодо афінського демосу, еклесії та буле (П. Родс «Афінська буле», «Дж. Гріффіт «Ісегорія в афінських зборах», і особливо дві статті Е. Клюве, в яких німецький історик здійснює детальний аналіз суспільно-політичних відносин в Афінах початку V ст. до Р. Х.⁴¹).

Роль демагогів, у тому числі й Фемістокла, їхній вплив на функціонування еклесії та інших політичних інститутів афінської демократії розглядається в статті М. Фінлі «Афінські демагоги»⁴², в якій, до того ж, поставлено й питання про учасників еклесії під час остракізму. Різниця між поняттями «простат» і «демагог», «простат» і «тиран» показано в статті Х. Шеффера, вміщеній у Реальній енциклопедії Паулі-Віссови⁴³. Ціла низка досліджень присвячена афінській стратегії, її виникненню та функціонуванню (Ч. Форнара «Афінська колегія стратегів з 501 по 404 роки»,

1863–1870. Bd I–II; *Judeich W.* Topographie von Athen. 2-te Aufl. Munich: Beck, 1931. 473 S.; *Travlos J.* Pictorial Dictionary of ancient Athens. London: Thames and Hudson, 1971; *Eliot C.W.J.* Coastal Demes of Attika. A Study of Polity of Kleisthenes. Toronto: Univ. of Toronto Press, 1962. 181 p.

⁴⁰ *Gomme A.W.* The Population of Athens in fifth and fourth centuries B.C. Glasgow: Univ. Publ. 28. Oxford: Blackwell, 1933. 87 p.; *Lotze D.* Zwischen Politen und Metöken. Passivbürger im klassischen Athen? // *Klio*. 1981. Bd. 63. S. 159–178; *Zimmermann H.D.* Die freie Arbeit in Griechenland während des 5. und 4. Jahrhunderts v.u.Z // *Klio*. 1974. Bd. 56. S. 337–352.

⁴¹ *Rhodes P.J.* The Athenian boule. Oxford: Clarendon Press, 1972. 351 p.; *Griffith G.T.* Isegoria in the Assembly at Athens // *Ehrenberg Studies*. Oxford: Blackwell, 1966. P. 131–143; *Kluwe E.* Die soziale Zusammensetzung der athenischen Ekklesia und ihr Einfluss auf politische Entscheidungen // *Klio*. 1976. Bd. 58. S. 295–333; *Kluwe E.* Nochmals zum Problem: Die soziale Zusammensetzung der athenischen Ekklesia und ihr Einfluss auf politische Entscheidungen // *Klio*. 1977. Bd. 59. S. 45–81.

⁴² *Finley M.I.* Athenische Demagogen // *Das Altertum*. 1965. Bd. 11.

⁴³ *Schaefer H.* Prostates // *RE*. Suppl. 9. Sp. 1287–1304.

Н. Геммонд «Стратегія і гегемонія в Афінах V століття»; Б. Джордан «Афінський військово-морський флот у класичний період», Е. Русенбуш «Обрання стратегів в Афінах V і IV ст. до Р. Х.»⁴⁴ тощо).

До цієї ж групи віднесемо й праці, присвячені вивченню остракізму в Афінах (крім уже згаданих у зв'язку з оглядом епіграфічних джерел праць, укажемо також на дослідження Ж. Каркопіно, Е. Раубічека, Р. Томсена, Е. Вандерпола та інших фахівців з цієї проблеми⁴⁵).

Особливе місце в історіографії досліджуваної проблеми займає третя група, що охоплює праці, присвячені безпосередньо Фемістоклові. Серед них виділяються ґрунтовні дослідження джерелознавчого характеру. Як уже зазначалося вище, життя Фемістокла, його висвітлення в історичній і літературній традиції стали одним із найулюбленіших об'єктів для джерелознавчих студій протягом всього XVIII і XIX століть, особливо в німецькій історіографії. Численні дослідження знайшли найбільш повне завершення у фундаментальній праці Адольфа Бауера «Фемістокл Студії і доповіді щодо грецької історіографії і джерелознавства»⁴⁶. Не торкаючись джерелознавчих проблем, відзначимо, що ця праця характеризується прихильним ставленням до Фемістокла як до одного з найвидатніших героїв античного світу. Бауер, полемізуючи з гіперкритично налаштованими дослідниками, послідовно захищає свідчення про кар'єру Фемістокла, в тому числі й найбільш ранню. Особливу цінність становить науковий апарат цієї праці, який дозволяє скласти виразне уявлення про історіографію проблеми

⁴⁴ *Fornara Ch. W.* The Athenian board of generals from 501 to 404. Wiesbaden: Steiner, 1971. 84 p.; *Hammond N.G.L.* Strategia and hegemonia in fifth century Athens // CQ. 1969. V. 19. P. 111–114; *Jordan B.* The Athenian navy in the classical period. A Study of athenian naval administration and military organisation in the Fifth and Fourth Centuries B.C. Berkeley and Los Angeles: Univ. Press., 1975. 293 p.; *Ruschenbusch E.* Die Wahl der Strategen im 5. und 4. Jh. v. Chr. in Athen // *Historia*. 1975. Bd. 24. S. 112–114.

⁴⁵ *Carcopino J.* L'ostracisme athénien, 2e ed. P.: Alcan, 1935. 262 p.; *Raubitschek A.E.* The Origin of ostracism // *AJA*. 1951. V. 55. P. 221–229; *Thomsen R.* The Origin of ostracism. A synthesis. Humanitas [Collection], IV. Köbenhavn: Gyldendal, 1972. 158 p.; *Vanderpool E.* Ostracism at Athens. Cincinnati: Univ. of Cincinnati, 1970. 36 p.

⁴⁶ *Bauer A.* Themistokles. Studien und Beiträge zur griechischen Historiographie und Quellenkunde. Merseburg: P. Steffenhagen, 1881. 173 S.

минулих століть, про ті численні дослідження, які сьогодні широкому загалові істориків уже недоступні.

Грунтовність праці Бауера спонукала американського вченого Френка Фроста перевидати її, доповнивши епіграфічними та археологічними джерелами, здобутками нової історіографії⁴⁷. Численні посилання на це видання Фроста — звичайне явище в багатьох дослідженнях життя та діяльності Фемістокла.

Подібною, але тематично ширшою, є й уже згадувана вище книга Е. Подлецького «Життя Фемістокла. Критичний огляд літературних і археологічних свідочств». Крім основного розділу, ця робота містить ще й короткий нарис усєї біографії Фемістокла, кілька спеціальних оглядів його ранньої кар'єри, хронологічні та генеалогічні дослідження. Самостійну цінність становить бібліографія усєї кар'єри Фемістокла, як, утім, і всіх проблем, пов'язаних з його діяльністю.

Нарешті, своєрідним узагальненням джерелознавчих досліджень стала ще одна монографія Ф. Фроста: «Фемістокл Плутарха. Історичний коментар»⁴⁸. Фактично, це деталізований коментар до всіх повідомлень Плутарха, із залученням якомога більшого числа інших свідочств. І хоча вона, як і інші праці цього автора, позначена скептицизмом щодо можливості визначення основних альтернатив суспільно-політичної боротьби в післяклісфенівських Афінах, логічного пояснення політичних вчинків індивіда, основні її положення стали визначальними для розуміння багатьох моментів цього періоду.

Дуже важливою для розглядуваної в нашій монографії теми є праця Ж. Лабарба «Морський закон Фемістокла»⁴⁹, що вийшла в Парижі в 1957 році. Поява цієї монографії стала важливою віхою в вивченні не тільки суспільно-політичної діяльності Фемістокла, але й усього періоду від реформ Клісфена до Ефіяльта та Перікла. Хоч у заголовку винесена тема морського закону 483/2 р. до Р. Х., фактично розглядається весь комплекс проблем, пов'язаних з цим періодом, у тому числі й такі складні питання, як розділ прибутків

⁴⁷ *Bauer, Adolf*. Plutarchs Themistokles für quellenkrietische Ёbungen. Leipzig, 1884, 2-nd ed. With additional material by F.J.Frost. Chicago: Argonaut Press, 1967. 128 p.

⁴⁸ *Frost F.J.* Plutarch's Themistocles. A Historical commentary. Princeton, 1980. 252 p.

⁴⁹ *Labarbe J.* La loi navale de Themistocle. P.: Les Belles Lettres, 1957. 238 p.

з Лаврійських копалень, демографічні дослідження тощо. Що ж до аналізу самого морського закону, який перетворив Афіни в морську державу, то, незважаючи на спірні висновки стосовно етапів морського будівництва, кількості побудованих кораблів і інших супутніх моментів, праця Лабарба справедливо може вважатися кращою з усіх досліджень на цю тему. Крім того, її поява викликала численні відгуки фахівців, що значно сприяло активізації вивченню всієї суспільно-політичної діяльності Фемістокла.

Важливою є й монографія Р. Ленардона «Сага про Фемістокла»⁵⁰, яка вийшла з друку в Лондоні в 1978 році. Вона стала результатом багаторічних досліджень історика, що знайшли свій відбиток у більш ранніх статтях, присвячених архонтату Фемістокла, хронології його кар'єри та остракізму. Характер цієї монографії значною мірою обумовлений самою проблемою: задавшись цілком охопити всю біографію Фемістокла, Ленардон по необхідності змушений був обмежити себе в використанні історіографії, як, утім, і джерел. Цим, очевидно, пояснюється деяка поверховість і чітко виражена декларативність багатьох параграфів, у яких автор збивається на оповідний тон. Крім того, рясне цитування джерел англійському перекладі, фактично без спеціального аналізу оригінала, робить її дещо популярною. Звичайно, у такій ситуації Ленардону важко було сповна витримати лінію, яку він проводить у окремих місцях праці і яка зводиться в загальних рисах до того, щоб Фемістокла, героя Мідійських воєн, оспіваного в «Сазі», не сформувався про Фемістокла», показати і як одного з творців демократичної конституції Афін.

Більш послідовними в цьому відношенні здаються зусилля Й. Папаставру в його монографії «Фемістокл. Історія титана і його часу», яку ми використали в німецькому перекладі, що з'явився в 1978 році в Дармштадті⁵¹. У ній, як і в праці Ленардона, також позначилися попередні дослідження Папаставру, присвячені аналізу партійно-політичної позиції Фемістокла. На жаль, ця монографія безсумнівно цікава своїми спробами побачити Фемістокла в контексті суспільно-політичної боротьби в Афінах початку V століття

⁵⁰ Lenardon R.J. The Saga of Themistocles. London: Thames and Hudson. 1977. P. 248.

⁵¹ Papastavru J. Themistokles. Die Geschichte eines Titanen und seiner Zeit. Ertr. und Forsch., 92. Darmstadt: Wiss. Buchges., 1978. 155 S.

страждає невизначеністю оцінок, котрі зводяться до таких формулювань, як «патріотичні» кола, «націоналістична партія» тощо. Безперечно важливий зовнішньополітичний чинник, таким чином, висувається при розгляді проблеми на перший план, затінюючи собою внутрішні умови появи Фемістокла як політичного діяча, особливості суспільно-економічного і політичного розвитку Афін як полісного організму. У цьому позначилася методологічна невизначеність Папаставру.

З жалем доводиться констатувати, що досі в вітчизняній, та й у всій пострадянській історичній науці, подібних праць все ще немає. Винятком є хіба що короткий нарис Е. Д. Фролова, який, з огляду на обмеженість обсягу цього нарису, не міг висвітлити всі моменти суспільно-політичної діяльності Фемістокла.

У наступну групу виділено праці, пов'язані з окремими аспектами діяльності Фемістокла, у контексті суспільно-політичних процесів, що розгорталися в Афінах першої третини V ст. до Р. Х. Це, в основному, спеціальні статті, присвячені конкретним проблемам, хоч є й декілька монографій.

Особливе місце займають праці з проблеми архонтата Фемістокла. Суперечливість джерел, що повідомляють про цю магістратуру, дуже позначилася на їх характері: більшість з них є джерелознавчими, як то: статті Ч. Форнари, Р. Ленардона, Д. Льюїса, Е. Мосгаммера, Г. Уейд-Джері та інших дослідників, які постійно використовуються в систематичній частині нашої монографії⁵².

Проблема архонтата Фемістокла розглядається і в працях, спеціально присвячених політичним процесам в ранньоеласичних Афінах, причому, якщо стаття Ван ден Бера «Фемістокл в історіографії V століття», як і раніше, є переважно джерелознавчою, то в інших (особливо в статті Ф. Фроста «Місце Фемістокла в афінській

⁵² *Badiaen F.* Archons and strategoi // *Antichthon*. 1971. 5. P. 1–34; *Cadoux T.J.* The Athenian Archons from Kreon to Hypsichides // *JHS*. 1948. V. 68. P. 70–123; *Fornara Ch.V.* Themistocles' Archonship // *Historia*. 1971. Bd. 20. P. 534–540; *Kelly D.H.* The Athenian Archonship 508/7–487/6 // *Antichthon*. 1978. V. 12. P. 1–17; *Lenardon R.* The Archonship of Themistocles, 493/2 // *Historia*. 1956. Bd. 5. S. 413–415; *Lewis D.M.* Themistocles' Archonship // *Historia*. 1973. Bd. 22. S. 757–759; *Moshammer A.A.* Themistocles' Archonship in the chronographic tradition. // *Hermes*. 1975. Bd. 103. S. 222–234; *Wade-Gery H.T.* Themistocles Archonship // *ABSA*. 1936–1937. Bd. 37. P. 263–270.

політиці»⁵³) здійснюється спроба розглянути діяльність Фемістокла виконання ним магістратури архонта в тому числі, у контексті історичного розвитку Афінів.

Цікаво при цьому зауважити розмаїття поглядів на характер політичної діяльності Фемістокла: від зарахування його до активних діячів тієї чи іншої політичної партії, що характерно для істориків XIX — першої половини XX століть (К. Белох «Афінська політика за часів Перикла»; А. Розенберг «Партійна позиція Фемістокла»; А. Домашевський «Афінська політика за часів Пентеконтаетії»; Де Санктіс «Від Клісфена до Фемістокла»; статті Ч. Робінсона, особливо «Афінська політика, 510—486»; Й. Папаставру «Політична ситуація в Афінах напередодні персидських воєн і зовнішня політика Афінів»; М. Мак-Грегора «Проперська партія в Афінах з 510 до 480 рр. до Р. Х.»⁵⁴), через заперечення його партійної належності, визначення Фемістокла як *homo novus* (А. Гомм «Афінська політика, 510—483 рр. до Р. Х.»⁵⁵) чи як «регіоналіста» (Р. Сілі «Регіоналізм і архаїчних Афінах»⁵⁶), до заперечення політичної боротьби в Афінах 490-х років взагалі і зведенню її до суто суб'єктивістських устремлень честолюбних аристократів (Ф. Фрост «Племінна політика і громадянська держава» і особливо вже згадана його стаття про Фемістокла; Е. Груен «Стесімброт про Фемістокла і Мільтіада»⁵⁷).

Деякі аспекти політичної діяльності Фемістокла, його ставлення до різних партій і політичних діячів розглядаються в працях, присвя-

⁵³ *Boer W. den. Themistocles in Fifth Centuries historiography // Mnemosyne. 1962. V. 15. P. 225—237; Frost F.J. Themistocles' Place in Athenian politics // CSCA. 1968. V. 1. P. 105—124.*

⁵⁴ *Beloch K.J. Die attische Politik seit Perikles. Leipzig, 1884 [ND Darmstadt, 1967]; Rosenberg A. Die Parteistellung des Themistokles // Hermes. 1918. 52. S. 308—316; Domaszewski A.V. Die attische Politik in der Zeit der Pentekontaetie // SHA Heidelberg Winter. 1925. 20 p.; Sanctis G. de. Da Clistene a Themistocle // RF. 1924. P. 289—306; Robinson C.A. Athenian politics, 510—486 // AJPh. 1945. V. 66. P. 243—254; Papastavru J. Die politische Situation in Athen am Vorabend der Perserkriege und die auswärtige Politik Athens // Gymnasium. 1963. Bd. 70. S. 11—18; McGregor M.F. The Pro-Persian party at Athens from 510 to 480 B.C. // HSCP. 1940. Suppl. 1. 535 p.*

⁵⁵ *Gomme A.W. Athenian notes // AJPh. 1944. V. 65. P. 321—331.*

⁵⁶ *Sealy R. Regionalism in archaic Athens // Historia. 1960. Bd. 9. P. 169—173.*

⁵⁷ *Frost F.J. Tribal politics and the civic state // AJAH. 1976. P. 66—75; Gruen B.S. Stesimbrotos on Miltiades and Themistocles // CSCA. 1970. V. 3. P. 91—98.*

чених вивченню як історії Афіні у цілому (Д. Найт «Дослідження афінської політики п'ятого століття до Р. Х.»); уже згадувана праця Ч. Еліота з оглядом політики Афіні від Клісфена до реформи 487 року; В. Еренберг «Аспекти античного світу», Й. Мартін «Від Клісфена до Ефіальта» і особливо монографія Ч. Форнари та Л. Сеймонса «Афіні від Клісфена до Ефіальта»⁵⁸), так і діяльності Арістіда, Мільтіада, Мнесіфіла, Ксантіппа, Павсанія та інших сучасників Фемістокла (А. Блемайр «Павсаній і Персія»; Г. Аудрінг «Ефіальт штурмує Ареопаг»; Р. Силі «Ефіальт»; Е. Обст «Мільтіад»; Г. Вільріх «Перікл» тощо⁵⁹).

До цієї ж групи віднесемо й дослідження зовнішньополітичних відносин на початку V ст. до Р. Х., в яких розглядаються й питання, пов'язані з роллю Фемістокла у визначенні зовнішньої політики Афіні протягом всієї його активної кар'єри. Особливо слід підкреслити значення для нашої теми праць по історії афінсько-егінських відносин, які виявляли значний вплив на розвиток внутрішньополітичної ситуації в Афінах (Е. Ендрюс «Афіні і Егіна. 510-480 рр. до Р. Х.»; Н Геммонд «Дослідження грецької хронології шостого і п'ятих століть до Р. Х.»; Е. Подлецький «Афіні і Егіна»; М. Вельтер «Егіна», а також ряд інших статей і монографій⁶⁰), по зв'язках Афіні із Аргосом, Спартою та іншими полісами Пелопоннесу (У. Форрест «Фемістокл і Аргос»; Дж. Вольський «Прогресивність і консерватизм у Спарті та Афінах за часів Греко-перських воєн»⁶¹), а також інших праць з подібної проблематики.

⁵⁸ Knight D.W. Some studies in athenian politics in the 5-th Century B.C. // *Historia Einzelschrift.*, 1970. Bd. 13. 44 p.; Ehrenberg V. Aspects of the ancient world. Essays and reviews. Oxford: Blackwell, 1946. 256 p.; Martin J. Von Kleisthenes zu Ephialtes // *Chiron.* 1974. № 4. S. 1-42; Fornara Ch.W., Samons L.J. Athens from Cleisthenes to Pericles. Berkeley, 1990.

⁵⁹ Blamire A. Pausanias and Persia // GRBS. 1970. II. P. 295-305; Audring G. Ephialtes sturzt den Areopag // *Altertum.* 1977. Bd. 22. S. 234-238; Sealy R. Ephialtes // *CPh.* 1964. V. 59. P. 11-22; Obst E. Miltiades // *RE.* Bd. 30. S. 1679-1705; Willrich H. Perikles. Göttingen: Vanderhoeck, Ruprecht, 1936. 309 S.

⁶⁰ Andrewes A. Athens and Aegina. 510-480 B.C. // *ABSA.* XXXVII. 1936-1937. P. 1-7; Hammond N.G.L. Studies in Greek Chronology of the Sixth and Fifth Centuries B.C. // *Historia.* 1955. Bd. 4. P. 406-411; Podlecki A.J. Athens end Aegina // *Historia.* 1976. V. 25. P. 396-413; Welter G. Ägina. Berlin: Mann, 1938. 134 S.

⁶¹ Forrest W.G. Themistocles and Argos // *CQ.* 1960. V. 10. P. 221-241; Wolski J.

Значна історіографія періоду з 490 по 480 р. до Р. Х. пояснюється головним чином тією обставиною, що в ці роки діяльність Фемістокла тісно переплітається з такими важливими подіями афінської історії, як перше застосування остракізму, реформа архонтата 488/7 р. до Р. Х. і рішучий крок Афін у бік моря — будівництво військового флоту в 483 р. до Р. Х.

При цьому питання авторства реформи 488/7 року значною мірою залежить від визначення позицій Алкмеонідів, звинувачених після Марафону в мідізмі. Праці Дж. Вільямса («Образ Алкмеонідів між 490 і 487/6 рр. до Р. Х.»), Д. Джілліса («Марафон і Алкмеоніди») ⁶² та інших істориків дозволяють дійти висновку, що певні підстави для такого звинувачення дійсно існували. Звична в узагальнюючих працях з історії афінського поліса ідеалізація Алкмеонідів є результатом спрощення картини політичної боротьби в Афінах. Тематично близькими цим працям є статті Ф. Шахермейєра («Марафон і перська політика»), А. Бурна («Геммонд перед Марафоном»), детальний аналіз історії з сигналом щитом у Г. Гадсона («Сигнал щитом при Марафоні») ⁶³, а також праці, присвячені вивченню самого мідізму (Дж. Голлідей. «Мідізм в Афінах, 508–480 рр. до Р. Х.»; Г. Вестлейк. «Мідізм Фессалії») ⁶⁴.

Із праць, присвячених безпосередньо реформі архонтата 488/7 року, особливий інтерес становлять статті Р. Бака («Реформа 487 р. до Р. Х. щодо обрання архонтів»), з ґрунтовною бібліографією, та Ф. Бедієна («Архонти й стратеги») ⁶⁵. Оскільки ж інколи ставиться питання про авторство реформи 487 року Арістіда, то довелось використати й спеціальне дослідження з цієї теми П. Бікнела («Архонт 489/8 р. і архонтат Арістіда, сина Лісімаха, з Алопеки») ⁶⁶.

Progresivität und Konservatismus in Sparta und Athen im Zeitalter der Perserkriege // JWG. 1971. Bd. I. S. 77–82.

⁶² Williams G.M.E. The image of the Alkmeonidai between 490 B.C. and 487/6 B.C. // Historia. 1980. Bd. 29. P. 106–110; Gillis D. Marathon and the Alcmaeonids // GRBS. 1969. V. 10. P. 133–145.

⁶³ Schachermeyr F. Marathon und persische Politik // HZ. 1951. Bd. CLXXII. S. 1–35; Burn A. R. Hammond on Marathon // JHS. 1969. V. 89. P. 118–120; Hudson H.G. The Shield Signal at Marathon // AHR. 1937. V. 42. P. 446–450;

⁶⁴ Holladay J. Medism in Athens, 508–480 B.C. // CaR. 1978. V. 25. P. 174–191; Westlake H.D. The Medismos of Thessaly // JHS. 1936. Bd. 56.

⁶⁵ Buck R.J. The Reform of 487 B.C. in the Selection of Archons // CPh. 1965. 60. P. 96–101; Badian F. Archons and strategoi // Antichthon. 1971. 5. P. 1–34.

Звичайно, ми не могли використати все розмаїття праць щодо остракізмів 480-х років, кількість яких продовжує зростати внаслідок появи нових археологічних свідчень. Але й використаних достатньо, щоб зробити висновки стосовно можливого введення самого інституту остракізму в середині 480-х років, суті остракофорій і можливої ролі в них Фемістокла. Серед цих праць найбільшої уваги заслуговують ґрунтовні розробки А. Раубичека, Е. Вандерпола, Ч. Робінсона і Г. Лемана⁶⁷. Слід зауважити, що остракізми 480-х років безпосередньо завершуються вигнанням Арістіда. Це зазвичай розглядається як один із аргументів на користь політичної боротьби, що розгорнулася в Афінах довкола прийняття пропозиції Фемістокла стосовно будівництва морського флоту. Не дивно тому, що практично всі праці вказаних авторів так чи інакше співвідносяться з цією подією. Спеціально ж розбудові афінського флоту присвячено вже згадувану монографію Лабарба, а також дослідження М. Аміта і Б. Джордана⁶⁸. Крім того, окремі питання морського закону 483 року розглядаються в десятках і сотнях спеціальних праць, але найбільший інтерес для нас становить невеличка стаття Г. Бенгтсона «Фасос і Фемістокл»⁶⁹, основні висновки з якої перекочували практично в усі сучасні дослідження.

Ще значнішою є література по Саламінській битві і ролі, яку зіграв в ній Фемістокл. Оскільки ж для нас питання стратегічного мистецтва Фемістокла не має істотного значення, ми обмежилися

⁶⁶ *Bicknell P.J.* The Archon of 489/8 and the Archonship of Aristides Lysimachos Alopekethen // *Riv. di Fil.* 1972. V. 100. P. 164–172.

⁶⁷ *Raubitschek A.E.* Athenian ostracism // *CJ.* 1952–1953. V. 48. P. 113–122; *Raubitschek A.E.* Die Rückkehr des Aristides // *Historia.* 1959. Bd. 8. S. 127–128; *idem.* Die Verstossung des Themistokles // *Hermes.* 1956/1957. Bd. 84. S. 500–501; *idem.* The Origin of ostracism // *AJA.* 1951. V. 55. P. 221–229; *idem.* Ostracism // *Archaeology.* 1948. V. 1. P. 79–82; *Vanderpool E.* Ostracism at Athens; *idem.* *Vanderpool E.* Some ostraka from the Athenian Agora // *Hesperia.* 1949. Suppl. 8. P. 394–412; *Robinson C.A.* Cleisthenes and ostracism // *AJA.* 1952. V. 61. P. 23–26; *Lehmann G.A.* Der Ostrakismos-Entscheid in Athens: von Kleisthenes zur Ära des Themistocles // *ZPE.* 1981. Bd. 41. S. 85–99.

⁶⁸ *Amit M.* Athens and the Sea: A Study in Athenian sea-power // *Coll. Lotomus.* 74. Bruxelles, 1965. 150 p.; *Jordan B.* The Athenian navy in the classical period. A Study of athenian naval administration and military organisation in the Fifth and Fourth Centuries B.C. Berkeley and Los Angeles: Univ. Press., 1975. 293 p.

⁶⁹ *Bengtson H.* Thasos und Themistokles // *Historia.* 1954. Bd. 2. S. 485–486.

найбільш відомими працями з цього приводу. За основу були взят вже згадувані монографії, в яких Саламін розглядається в контекст всієї суспільно-політичної діяльності Фемістокла, еволюції афінського поліса загалом. Крім того, було використано й ґрунтовні монографії П. Гріна, Ч. Гігнета та інших дослідників⁷⁰.

Особливу групу складають спеціальні джерелознавчі дослідження. З безлічі праць по Плутарху особливо вагомими є вже згадувані коментарі Ф. Фроста, статті ж з окремих питань біографії Фемістокла у Плутарха залучаються нами тільки в разі необхідності.

Те ж можна сказати й з приводу досліджень по Фукидіду: їх ми використовуємо лише при аналізі таких спірних місць з його «Історії», яким є дев'яносто третій розділ першої книги. Самостійну цінність складають лише коментарі до Фукидіда А. Гомма⁷¹, чи висновки стосовно обіймання Фемістоклом під час розбудови Пірею не посади архонта, а якоїсь іншої, спровокували жваву дискусію; її відгомін у спеціальній літературі відчутний ще й сьогодні.

Такими ж вагомими є коментарі до Геродота В. Гау і Дж. Велса особливо стосовно пояснень до 143 параграфу VII книги⁷².

При уточненні деталей початку політичної діяльності Фемістокла, його остракізму і втечі до Персії залучено спеціальні праці, присвячені дослідженню творчості і життєвого шляху поетів — сучасників Фемістокла: про Есхіла — Е. Подлецького і А. Діамантопулоса; статті Ф. Якобі про Іона, Ктесія та про

⁷⁰ *Baelen J.* L'an 480. Salamine. Paris: Les Belles Lettres, 1961. 217 p.; *Burn A.R.* Persia and the Greeks: the Defence of the West, 546–478 B.C. New York: Minerva Press, 1968. 586 p.; *Burstein S.M.* The Recall of the ostracised and the Themistocles decree // *CSCA*. 1971. V. 4. P. 93–110; *Bury J.B.* Aristides et Salamis // *CR*. 1896. V. 10. P. 414–418; *Delorme L.* Deux notes sur la bataille de Salamine // *BCH*. 1978. V. 102. P. 87–96; *Guratzsch C.* Der Siger von Salamis // *Klio*. 1961. Bd. 39. S. 48–65; *Hignett Ch.* Xerxes invasion of Greece. Oxford, Clarendon Press, 1963. 496 p.; *Green P.* Armada from Athens. Cross-roads of World History. Ser. Garden City, New York: Doubleday, 1970. 392 p.; *idem.* The Year of Salamis, 480–479 B.C. London: Weidenfeld and Nicolson, 1970. 326 p.; *idem.* Xerxes at Salamis. New York: Praeger, 1970. 326 p.

⁷¹ *Gomme A.W.* Historical commentary on Thucydides. V.1. Oxford: Clarendon Press, 1945. 480 p.; *Gomme A.W., Andrewes A., Dover K.Y.* A Historical Commentary on Thucydides. Oxford. V. I–IV. 1970.

⁷² *How W.W.* A Commentary on Herodotus. With intr. and appendix by W.W. How and J. Wells. V. I–II. Oxford: Clarendon Press, 1912.

аттидографів; В. Коннора — про Теопомпа тощо⁷³. У зв'язку з унікальністю повідомлення Стесімброта про флот Фемістокла поряд із загальними працями використано статті Ф. Шахермейра і особливо Б. Груена⁷⁴.

Слід зауважити, що ми не мали змоги в межах однієї монографії провадити деталізований філологічний аналіз усіх використуваних джерел. Лише в виняткових випадках, коли наявні пояснення з якихось причин нас не задовольняють, ми вдаємося до нього. У такій ситуації залучення джерелознавчих досліджень стало умовою, без якої розгляд заявленої тут проблеми був би взагалі неможливим.

В особливу групу виділено праці російських і радянських дослідників. Оскільки в оцінці Фемістокла майже всі вони дотримуються схожих поглядів (Фемістокл — вождь афінської демократії, інколи — радикальний демократ, організатор відсічі Персії і творець афінського морського флоту), то протиставляти російських і радянських істориків здається недоречним.

Більш-менш систематичний виклад біографії Фемістокла міститься в загальних курсах історії давньої Греції таких російських учених, як В. П. Бузескул, Р. Ю. Віппер, П. Г. Виноградов, Ф. Ф. Соколов і М. Л. Хвостов⁷⁵. У подальшому основні положення цих курсів було розвинуто з історико-матеріалістичних позицій у

⁷³ *Podlecki A.J.* The political background of Aeschylean tragedy. Ann Arbor. Univ. of Michigan Press, 1966. 188 p.; *Diamantopoulos A.* The Danaid Tetralogy of Aeschylus // JHS. P. 220–229; *Jacoby F.* Some Remarks on Ion of Chios // CQ. 1947. V. 41. P. 1–7; *idem.* Ktesias // RE. 1922. Bd. 11. S. 2032–2037; *idem.* Atthis: The Local Chronicles of Ancient Athens. Oxford: Clarendon Press, 1949; *idem.* Herodotos // RE. Suppl. 2. 1913. S. 205–520; *Connor W.R.* Theopompos' Treatment of Cimon // GRBS. 1963. V. 4. P. 107–124.

⁷⁴ *Schachermeyr F.* Stesimbrotos und seine Schrift über die Staatsmänner. Wien: Böhlau Nachf. 1965. 23 S.; *Gruen B.S.* Stesimbrotos on Miltiades and Themistocles // CSCA. 1970. V. 3. P. 91–98.

⁷⁵ *Бузескул В.П.* История Греции. Харьков: Типолитография С. Шевченко, 1907. 556 с.; *Виппер Р.Ю.* Лекции по истории Греции. Изд. 3. М.: Типолитография Товарищества И.Н. Кушнарёва и К°, 1909. 230 с.; *Виноградов П.Г.* История Греции. Лекции 1900/1 гг. М.: Типография Рихтера, 1901. 398 с.; *Соколов Ф.Ф.* Древняя история Греции и Рима. СПб, Изд. юм. при ист.-филолог. факультете С.Петербургского университета, 1909. 457 с.; *Хвостов М.Л.* История Греции. Лекции. Изд. 2-е. доп., Казань, 1917. 336 с.

праця О. І. Тюменева, С. Л. Лур'є, К. М. Колобової, С. І. Ковальова, В. С. Сергеева, А. В. Мішуліна та інших істориків радянської доби⁷⁶. Спеціальних же досліджень діяльності Фемістокла в контексті еволюції афінського поліса в російській, радянській та пострадянській історіографії фактично не було. Лише в працях В. П. Бузескула, М. О. Гершензона, В. Маклакова, М. М. Мандеса, Ф. Ф. Соколова та М. М. Куторги⁷⁷, а також радянських та пострадянських російських вчених — Г. Т. Залюбовіної, К. К. Зельїна, Е. Д. Фролова, В. М. Строгецького, І. Є. Сурикова, С. Г. Карпюка,

⁷⁶ *Тюменев А.И.* Очерки экономической и социальной истории древней Греции. Петербург: Госиздат, 1920–1922. Т. 1–2; *Лурье С.Л.* История античной общественной жизни. Общественные группировки и умственное движение в эллинском мире. М.-Л.: Госиздат, 1929. 415 с.; *його ж:* История Греции. Ч. 1. С древнейших времен до образования Афинского морского союза. Л.: Изд-во ЛГУ, 1940. 211 с.; *Колобова К.М.* Возникновение и развитие афинского государства. Л.: Изд-во ЛГУ, 1958. 50 с.; *Ковалев С.И.* История античного общества. Греция. Соцэкгиз, 1937. Ч. 1. 334 с.; *Сергеев В.С.* История древней Греции. М.: Изд-во Восточная литература, 1963. 524 с.; *Мишулин А.В.* Греко-персидские войны и возникновение Афинской Морской Державы. М., 1940; *його ж:* История Древней Греции. М., 1946, 156 с.

⁷⁷ *Бузескул В.П.* Афинская демократия. Общий очерк. Харьков, «Союз», 1920. 213 с.; *його ж:* Афинская полития Аристотеля как источник для истории Афин до конца V века. Харьков, типография Зильберберга, 1895. 484 с.; *його ж:* История Афинской демократии. Спб.: Типография М. М. Стасюлевича, 1909. 468 с.; Гершензон М.О. Афинская полития Аристотеля и жизнеописание Плутарха // Исследования по греческой истории. М.: Университетская типография, 1894. С. 1–99; *Маклаков В.* Избрание жребием в афинском государстве // Исследования по греческой истории. М.: Университетская типография, 1894. С. 1–92; *Мандес М.М.* Опыт историко-критического комментария к греческой истории Диодора. Отношение Диодора к Геродоту и Фукидиду. Одесса, 1901. 479 с.; *Соколов Ф.Ф.* Замечания о списках дани союзников афинских / *Соколов Ф. Ф.* Труды. СПб, 1910. С. 149–156; *його ж:* Клерухии афинские. / *Соколов.* Труды. С. 411–436; *його ж:* Пентеконтаэтия / *Соколов.* Труды. С. 462–482; *його ж:* Посылка кораблей на Саламин / *Соколов.* Труды. С. 510–525; *Куторга М.С.* Персидские войны. Критическое исследование событий этой эпохи древней греческой истории. Спб., тип. Э. Веймара, 1858. 307 с.; *Koutorga M. de.* Examine de la dissertation de Richard Bentley sur l'autenticite des lettres de Themistocle. P.: Impr. imp., 1861. 168 p. Детально щодо Куторги див.: *Алпатов М.А.* Мировоззрение И.С. Куторги и его концепция истории древней Греции // ВДИ. 1955. № 3. С. 179–191.

В. А. Коршункова, А. В. Паршикова⁷⁸ та деяких інших вчених — розглядалися окремі її аспекти.

Тим важливішим є врахування численних праць із загальних проблем поліса та афінської демократії В. М. Андрєєва⁷⁹, Л. М. Глускіної⁸⁰, Л. П. Маринович, Г. А. Кошеленка, В. М. Яйлен-

⁷⁸ З багатьох праць названих авторів укажемо тут на: *Залюбовина Г.Т.* Политическая борьба в Афинах в 403–387 гг. // ВДИ. 1975. № 2. С. 100–115; *Зельин К.К.* Борьба политических группировок в Аттике VI в. до н. э. М.: Наука, 1964. 272 с.; Особливо: *Фролов Э.Д.* Рождение греческого полиса // Становление и развитие раннеклассовых обществ. Л.: ЛГУ, 1986. С. 8–99; *його ж:* Факел Прометея. Очерки античной общественной мысли. 2-е изд., испр. и доп. Л.: Изд-во ЛГУ, 1991. 440 с.; *Строгецкий В.М.* Внутриполитическая борьба в Афинах в период греко-персидских войн (Фемистокл и Аристид) / Социальная борьба и политическая идеология в античном мире. Л.: ЛГУ, 1989; *його ж:* Клисфен и Алкмеониды // ВДИ. 1972. № 2. С. 99–106; *його ж:* К оценке афино-спартанского соперничества в 70-е годы V в. до н. э. / Проблемы социально-политической организации и идеологии античного общества. Межвузовский сборник. Л.: ЛГУ, 1984. С. 20–31; *його ж:* Полис и империя в классической Греции. Нижний Новгород, 1991.; Особливо: *Суриков И.Е.* Афинский Ареопаг в первой половине V в. до н. э. // ВДИ. 1995. № 1. С. 23–40; *його ж:* По поводу новой публикации острака // ВДИ. 1996. № 2. С. 143–145; *Карпюк С.Г.* Клисфеновские реформы и их роль в социально-политической борьбе в позднеархаических Афинах // ВДИ. 1986. № 1. С. 17–35; *його ж:* OCLOS от Эсхила до Аристотеля: история слова в контексте истории афинской демократии // ВДИ. 1995. № 4. С. 35–49; *Коршунков В.А.* Эфиальт и значение реформы Ареопага / Античное общество и государство. Проблемы социально-политической истории. Межвуз. сборн. Л.: ЛГУ, 1988. С. 66–84; *його ж:* Ареопаг и Афинская демократия / Античность и современность. М., 1991.; *Паршиков А.В.* Эллинский союз 481 г. до н. э. и организация Афинского морского союза. Автореф. дисс. на соиск. учен. степ. канд. ист. наук. Одесса, 1970. 19 с.

⁷⁹ Особливо: *Андреев В.Н.* Афинская рабовладельческая демократия в западной историографии // ВДИ. 1960. № 4. С. 131–146; *його ж:* Лаврийские серебряные рудники как источник частного обогащения в V–IV ст. до н.э. / ЛГПИ им. А. И. Герцена. XXX Герценовские чтения. Исторические науки. Научные доклады. Л., 1977.

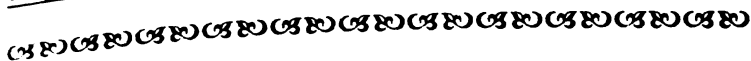
⁸⁰ Крім уже згаданого Трезеньського напису, див. особливо: *Глускіна Л.М.* О специфике греческого классического полиса в связи с проблемой его кризиса // ВДИ. 1973. № 2. С. 27–42; *її ж:* Гражданство и права человека в греческом полисе классического периода / Античность и современность. М., 1991

ка⁸¹. Саме в розробці теоретичних питань, пов'язаних з розумінням сутності поліса, його природи, особливостей розвитку, полягає особлива значущість цих праць. До цього слід додати й рецензії на праці зарубіжних дослідників (рецензії В.Н. Андрєєва, А. К. Бергера, Л. М. Глускіної, А. І. Доватура, Г. А. Кошеленка, Л. Н. Казаманової, Л. П. Марінович, Л. А. Ленцмана, Е. Д. Фролова та інших радянських та пострадянських учених), а також джерелознавчі дослідження С. С. Аверінцева, А. І. Доватура, Г. А. Стратановського, С. Я. Лур'є⁸² та інших учених, які ми постійно використовуємо під час розгляду проблем, заявлених у цій книзі.

Таким чином, проблеми еволюції афінського поліса наприкінці архаїчної — на початку класичної доби досліджуються світовою історичною наукою з найрізноманітніших позицій і в найрізноманітніших виявленнях. При цьому важливо мати на увазі, що глобальний хід історії є результатом зусиль окремих особистостей, через діяльність яких і реалізуються найактуальніші тенденції розвитку історичної епохи. Все це й спонукало нас розглянути складні процеси еволюції афінського поліса перехідної від Архаїки до Класики доби через діяльність одного з найяскравіших її представників.

⁸¹ *Мариневич Л.П.* Античная и современная демократия: новые подходы. Курс лекций. М.: ИВИ РАН, 2001. 134 с.; *Кошеленко Г.А.* Введение Древнегреческий полис // Античная Греция. М.: Наука, 1983. Т. 1. С. 9–36. Градостроительная структура «идеального» полиса // ВДИ. 1975. № 1. С. 3–26; *його ж:* Греческий полис и проблемы развития экономики // Античная Греция. М.: Наука, 1983. Т. 1. С. 217–246; *його ж:* Полис и город: к постановке проблемы // ВДИ. 1980. № 1; *його ж:* Рецензия на книгу Арнхейма // ВДИ. 1981. № 2. 206 с.; *його ж:* Экономика древней Греции в современной зарубежной литературе // Древний Восток и античный мир. Сб. статей. М. Изд-во МГУ, 1980. С. 115–128; *Яйленко В.П.* Архаическая Греция // Античная Греция. М.: Наука, 1983. Т. 1. С. 128–193; *його ж:* Греческая колонизация VII–III вв. до н. э. М.: Наука, 1982. 312 с.; *його ж:* Общность коммуникативной и социальной терминологии архаической Греции и раннего Рима историко-лингвистический аспект // ВДИ. 1993. № 3. С. 88–99.

⁸² *Аверинцев С.С.* Плутарх и античная биография. М.: Наука, 1973. 277 с. *Доватур А.И.* Политика и политики Аристотеля. М.-Л.: Наука, 1965. 380 с. *Лурье С.Л.* Геродот. М.-Л.: Изд-во Академии наук СССР, 1947. 210 с.; *Стратановский Г.А.* Фукидид и его «История» // Фукидид. История. Л.: Наука 1981. С. 405–438.

ЧАСТИНА ПЕРША

ВІД РЕФОРМ КЛІСФЕНА ДО МАРАФОНУ (500–490 рр. до Р. Х.)

1. Архонтат 493/2 р. до Р. Х. (Початок суспільно-політичної діяльності Фемістокла)

Питання про початок діяльності Фемістокла важливе з кількох причин. По-перше, розглядуване в контексті епохи, воно дозволяє з'ясувати умови, в яких розгортаються суспільно-політичні перетворення Фемістокла, визначити їх місце в еволюції афінського поліса. Це тим актуальніше, що, з одного боку, і в античній, так і в сучасній історіографії, існує стійка тенденція до представлення цього діяча головним «винуватцем» перемоги еллінів над «варварами», навіть «рятівником Еллади», а з іншого — спроби зробити його відповідальним за весь подальший демократичний розвиток Афін. Крім того, розгляд цього питання здається корисним і для уточнення деяких аспектів політичного суперництва в післяклісфенівських Афінах 500–490-х рр. до Р. Х. Нарешті, становить певний інтерес дослідження процесу розгортання самої морської програми Афін, апогеєм якої стало створення постійного державного військово-морського флоту і, як логічне його доповнення, зміцнення морських баз, перетворення поліса на добре укріплену фортецю¹.

Розгляд усього цього комплексу питань ускладнюється станом наявної джерельної бази²: суперечливими, а часто й просто анекдотичними свідченнями античних авторів з одного боку, а з іншого — необхідністю враховувати при аналізі вказаних проблем цілого розмаїття факторів, які, на перший погляд, не мають прямого

¹ Див. про це вище, *Вступ.* – С. 6–8.

² Загальний огляд джерел також див. вище, у *Вступі*.

відношення до проблеми³. Так, Геродот у своєму оповіданні про заходи афінян щодо організації захисту від перської агресії в 480 р. до Р. Х. пише: «Був тоді серед афінян чоловік, який лише недавно з'явився серед найперших громадян; по імені він був Фемістокл, називали ж його сином Неокла» (Ἦν δὲ τῶν τις Ἀθηναίων αὐτῆς ἐς πρώτους νεωστὶ παριῶν, τῷ ὄνομα μὲν ἦν Θεμιστοκλῆς, παῖς δὲ Νεοκλέος ἐκαλέετο)⁴. З цього пасажу роблять іноді висновок про не впливовість Фемістокла в 490-ті роки й про появу його на політичній арені тільки після 490 р. до Р. Х.⁵

Проте інші свідчення, про які мова піде далі, дозволяють обговорювати можливість досить активної суспільно-політичної діяльності Фемістокла значно раніше — принаймні з 493/2 р. до Р. Х. При цьому, у сучасній історіографії широко дискутуються питання про місце Фемістокла в політичній боротьбі 500–490 рр. до Р. Х., його судову практику в той період, можливу хорегію при постановці трагедії Фрініха «Взяття Мілета», виконання магістратури «наглядача за водами», гіпотетичний архонтат протягом 493/2 р. до Р. Х. і в цьому зв'язку — про початок укріплення Пірею в тому ж році, зрештою, про взаємини з іншими політичними діячами, в особливості — з Мільтіадом. Ключовим моментом при вирішенні цих питань є прийняття або ж заперечення 493/2 р. до Р. Х. як року архонтату Фемістокла.

Основними джерелами про архонтат Фемістокла для нас є письмові свідчення Фукідида, Вірменська версія хроніки Євсевія та повідомлення Діонісія Галікарнаського⁶.

³ Труднощі, що зумовлюються бідністю джерел про Фемістокла, — вічна тема для ремствувань у дослідників. Див. у вітчизняній історіографії хоча б: Бузескул В. П. История Афинской демократии. СПб., 1909. — С. 74.

⁴ Hdt. VII. 143. Тут і далі, — крім спеціально позначених місць, — переклад з греки та латини наш.

⁵ Див. напр.: Gomte A. W. Athenian notes // AJPh. 1944. — V. 65. — P. 32 f.; критику цієї тези див.: Bengtson H. Griechische Geschichte. Von der Anfängen bis in die römische Kaiserzeit. München: Beck, 1950. — S. 147, з протиставленням йому: Ehrenberg V. Ost und West. Studien zur geschichtlichen Problematik der Antike. Brunn: Rohrer, 1935. — S. 114, 223.

⁶ Див.: Mosshammer A. A. Themistocles' Archonship in the chronographic tradition // Hermes. 1975. — Bd. 103. — S. 222–234; Knight D. W. Some studies in Athenian politics in the 5-th Century B.C. // Historia Einzelschrift. 1970. — Bd. 13. — S. 35–36; тощо.

Фукідід (Thuc. 1. 93. 3 – 1. 95. 1), описуючи укріплення Афін і Пірею після битви при Саламіні, говорить: «Фемістокл переконав [громадян. — В.С.] забудувати й іншу частину Пірею (початок цьому було покладено раніше, під час виконання тієї посади, яку він обіймав у афінян рік за роком), вважаючи, що місцевість ця, з трьома природними гаванями, дуже зручна, а перетворення їх [тобто афінян. — В.С.] на моряків суттєво сприятиме їхньому посиленню (він же ж бо першим насмівився сказати, що необхідно звернутися до моря), і сам негайно поклав тому початок»⁷.

З Діонісія Галікарнаського (Dion. Halic. Ant. Rom. VI. 34. 1.) відомо, що архонтом-епонімом в 493/2 р. до Р. Х. був Фемістокл⁸. Це особливо важливо з огляду на розповсюджену думку щодо точності цитування Діонісієм списку архонтів⁹.

I, наостанку, у Вірменській версії хроніки Євсевія під першим роком 71 Олімпіади (Ol. 71. 1 = 496/5 р. до Р. Х.)¹⁰ відзначено: «Пірей був укріплений Фемістоклом» (Piraeus munitus est a Themistocle).

Широко розповсюдженою є традиційна думка, що ці свідчення доповнюють одне одного і, таким чином, Фемістокл почав укріплювати Пірей у 493/2 р. до Р. Х., коли він був архонтом-

⁷ ἔπεισε δὲ καὶ τοῦ Πειραιῶς τὰ λοιπὰ ὁ Θεμιστοκλῆς οἰκοδομεῖν (ὑπῆρκετο δ' αὐτοῦ πρότερον ἐπὶ τῆς ἐκείνου ἀρχῆς ἢς κατ' ἐνιαυτὸν Ἀθηναίοις ἤρξε) νομίζων τὸ τε χωρὶ ον καλὸν εἶναι, λιμένας ἔχον τρεῖς αὐτοφυεῖς, καὶ αὐτοὺς ναυτικὸς γεγεννημένους μέγα προφέρειν ἐς τὸ κτήσασθαι δύναμιν (τῆς γὰρ δὴ θαλάσσης πρῶτος ἐτόλμησεν εἰπεῖν ὡς ἀνεκτέα ἐστὶ), καὶ τὴν ἀρχὴν εὐθὺς ξυγκατεσκευάσεν.

⁸ Наведемо весь уривок, у якому йдеться про Фемістокла: Μετὰ ταῦτα παραλαμβάνουσι τὴν ὑπατικὴν ἀρχὴν Αὐλὸς Οὐεργίνιος Καλιμонтаνὸς καὶ Τίτος Οὐετούριος Γέμιнос, ἀρχοντος Ἀθήνησι Θεμιστοκλέους, ἐξηκοστῶ καὶ διακοσιοστῶ μετὰ τὴν κτίσιν ἔτει, μελλούσης εἰς τοῦπιον τῆς ἑβδομηκοστῆς καὶ δευτέρας Ὀλυμπιάδος, ἦν ἐνὶ κα δεῦτερον Τισικράτης Κροτωνιάτης (Dion. Halic. Antiq. Rom. 6.34.1.1–6.34.1.7).

⁹ Див.: *Mosshammer. Them. Archonship...* – P. 222. Про давні списки архонтів див.: *Cadoux T.J. The Athenian Archons from Kreon to Hupsichides* // *JHS*. 1948. – V. 68. – P. 70–123.

¹⁰ *Mosshammer. Them. Archonship...* – S. 222, з посиланням на Й. Керста (*Kaerst J. Die Chronik des Eusebius* // *GSB*. 20. – S. 191); пор.: *Fornara Ch. V. Themistocles' Archonship* // *Historia*. 1971. – Bd. 20. – S. 534.

епонімом¹¹. Разом з тим, існують й інші міркування з цього приводу, а саме: що Фемістокл був архонтом-епонімом не в 493/2, а в 482/1 р. до Р. Х.¹²; що Фемістокл був архонтом-епонімом дійсно в 493/8 р., але плани по укріпленню Пірею, як і вся морська програма: цілому, у нього визріли дещо пізніше, принаймні після битви при Марафоні¹³; і, нарешті, що Фемістокл був архонтом-епонімом у 493/2 р. до Р. Х., навіть, можливо, контролював хід робіт у Піреї, проти яких велися вони не з його ініціативи, а за рішенням Ради (Буле), яка і доручила їх архонту для нагляду¹⁴.

Таке розмаїття суджень обумовлюється станом наших джерел. Найменш дискусійним, але водночас і найменш змістовним, повідомлення Діонісія Галікарнаського (Dion. Halic. Ant. Rom. VI 34. 1), яке не супроводжується жодними коментарями. Загальнові

¹¹ *Bauer A.* Themistokles. Studien und Beiträge zur griechischen Historiographi und Quellenkunde. Merseburg: p. Steffenhagen, 1881, – S. 48; *Bengtson.* GG. S. 147 (пор. до цього четверте видання цієї ж праці, особливо с. 161–162 пор. також: *Kahrstedt U.* Themistokles // RE. 1934. – HBd. 10. – S. 168; *Lenardon R.* The Archonship of Themistocles, 493/2 // Historia. 1956. – Bd. 1. – S. 401–419; *Lenardon R.J.* The Saga of Themistocles. L.: Thames and Hudson 1978. – P. 35–36; *Podlecki A.J.* The Life of Themistocles. A Critical survey of the literary and archaeological evidence. Montreal: McGill-Queen's Univ. Press 1975. – P. 6–7, 195–200; *Lewis D.M.* Themistocles' Archonship // Historia. 197. – Bd. 22. – S. 757–759; *Frost F.J.* Plutarch's Themistocles. A Historic commentary. Princeton. 1980. – P. 176; *Papastavru J.* Themistokles. D Geschichte eines Titanen und seiner Zeit. Ertr. und Forsch., 92. Darmstadt: Wis Buchges., 1978. – S. 18 f.; тощо. Взагалі, ця точка зору — панівна.

¹² Щодо цього див.: *Lenardon.* Saga... – P. 55; *Бузескул В.П.* Истори Греции. Харьков, 1907. – С. 208. Пор.: *Бузескул.* Ист. Аф. демократии... С. 103 прим. 1, 104; про важливість архонтату, під час якого Фемістокл здійснив свій головний крок, див.: *Маклаков В.* Избрание жребием афинском государстве // Исследования по греческой истории. М., 1894. С. 71, де мається на увазі, очевидно, 482/1 р. до Р. Х. Ця точка зору без початок ще з Крюгера, на що вказує Ленардон: *Lenardon.* Saga... – P. 401 У XX сторіччі до неї приєднувалися в своїх поглядах Каркопіно Ж. Флацельєр Р.: *Carcopino J.* L'ostracisme athénien, 2e ed. P.: Alcan, 1935. P. 153–157; *Flaceliere R.* Sur quelques points obscurs de la vie de Thémistocle // REA. 1953. – V. 55. – P. 15–19. Про це докладно див. вказану роботу Р. Ленардона.

¹³ *Fornara.* Them.' Archonship... – S. 540.

¹⁴ *Frost F.J.* Themistocles' Place in Athenian politics // CSCA. 1968. – V. 1. P. 115; *Mosshammer.* Them.' Archonship... – S. 234.

дома думка щодо надійності Діонісія при цитуванні списку афінських архонтів вже наводилася вище¹⁵. Не викликає сумніву, таким чином, факт архонтату в 493 р. до Р. Х. якогось Фемістокла. Але ще питання, чи «наш» це Фемістокл? — у спеціальній літературі висловлюються сумніви щодо цього¹⁶.

Альтернативною версією могло б стати прийняття в якості архонта 493 р. до Р. Х. дядька Фемістокла¹⁷, про якого згадується у восьмому листі Фемістокла. Однак версія ця здається малоімовірною: указаний лист часто вважається пізнішою фальсифікацією¹⁸, інші ж джерела про цього родича Фемістокла нічого не повідомляють. Сама його історичність, таким чином, досить сумнівна: здається дивним, що впливовий політичний діяч, яким із необхідністю мав би бути архонт-епонім¹⁹, член Ради Ареопагу, після виконання магістратури зовсім щезає з політичної арени. В усякому разі, серед численних написів на остраконах, що досить вичерпно репрезентують нам основних політиків 480-х років, досьгодні не вдалося віднайти імені цього гіпотетичного діяча²⁰. Беручи до уваги ці міркування, доводиться покинути версію про ідентифікацію архонта 493/2 р. до Р. Х. з «другим» Фемістоклом як таку, що є зовсім незадовільною.

¹⁵ Див. прим. 9.

¹⁶ Див.: Бузескул. Ист. Аф. дем... — С. 103 прим. 1: «Ім'я архонта 493 р. — Фемістокл. Багато хто вважає, що це знаменитий Фемістокл». Детально про дискусію див.: *Lenardon. Archonship of Them...* — S. 401–419.

¹⁷ *Lenardon. Saga...* — P. 36.

¹⁸ Більш детально про так звані «листи Фемістокла» як історичне джерело див.: *Lenardon. Saga...* — P. 20, 36.

¹⁹ Пор., разом з тим, точку зору Фроста на архонтат як на незначну посаду, «випробувальний полігон для молодих людей, що подають надії» (*Frost. Them.' Place...* — P. 114), яка бере початок ще в: *Berve H. Fürstliche Herren zur Zeit der Perserkriege // Die Antik. 1936.* — S. 13.

²⁰ Про численні знахідки остраконів з іменами відомих з інших джерел та нових для нас політично-активних фігур див. низку публікацій, в т.ч.: *Podlecki. Life of Them...* — P. 185–194; *Raubitschek A.E. Ostracism // Archaeology. 1948.* — V. 1. — P. 79–82; *Vanderpool E. Some ostraka from the Athenian Agora // Hesperia. 1949.* — Suppl. 8. — P. 408–409; *Vanderpool E. Ostracism at Athens. Cincinnati: Univ. of Cincinnati, 1970,* 36 p.; *Lewis D.M. The Kerameikos Ostraka // ZPE. 1974.* — Bd. 14. — S. 1–4; *Meiggs R., Lewis D. A Selection of Greek Historical Inscriptions to the End of the Fifth Century B.C. Oxford: Clarendon Press, 1972.* — P. 40 f.; *Frost. Them.' Place...* — P. 124; *Суриков И.Е. По поводу новой публикации острака // ВДИ. 1996.* — № 2. —

Схожою з розглянутою версією може вважатися й інша гіпотеза а саме: що Фемістокл, син Неокла, був архонтом у 482/1 р. до Р. Х.²¹ Це добре узгоджується, по-перше, з Hdt. VII. 143 про Фемістокла 480 р. як лише θεοστόι політично впливового, та, по-друге, з відсутністю в джерелах імені архонта-споніма для 482/1 р. до Р. Х.²²

Що стосується другого аргументу, то він здається непереконливим: дійсно, чому ми повинні надавати перевагу відсутності інформації про 482/1 р. до Р. Х. повідомленню про 493/2 р. до Р. Х. у Діонісія Галікарнаського?²³ Крім того, зв'язок між діяльністю Фемістокла по реалізації «морського закону» в 483/2 р. до Р. Х. та його гіпотетичним архонтатом у році наступному, 482/1 р. до Р. Х., є надуманим і не витримує серйозної критики: після введення у 487/6 р. до Р. Х. жеребу в процедуру виборів до колегії архонтів²⁴ залежність між можливістю заміщення цієї посади та популярністю кандидата перестала відігравати вирішальну роль²⁵, хоча, можливо, до певної міри й збереглася.

Складнішою здається справа з Hdt. VII. 143. Тут можливі два варіанти.

Варіант перший — вважати нотатку Геродота випадковою обмовкою чи просто непорозумінням, і на догоду логічному

C. 143–145. Більш детально див. параграф, присвячений серії остракізмів в 480-ті роки. Пор. до цього: *Lehmann G.A. Der Ostrakismos-Entscheid in Athens: von Kleisthenes zur Dra des Themistocles // ZPE. 1981. – Bd. 41. – S. 97* Апм. 35: «Робити висновки про вузлові проблеми і політичні альтернативи на підставі певної остракофорії... щонайменше сумнівно з методологічної точки зору».

²¹ *Бузескул. Ист. Греции...* – С. 208; *Маклаков. Избрание жребием...* – С. 71; бібліографію з проблеми див.: *Lenardon. Archonship of Them...* – S. 401–419.

²² *Lenardon. Saga...* – P. 36.

²³ Дуже категоричний щодо Діонісія Галікарнаського Форнара, коли стверджує, що заперечувати архонтат Фемістокла як він згадується у *Dion. Halic. VI. 34. 1* немає достатніх підстав (див.: *Fornara. Them.' Archonship...* – S. 534).

²⁴ Про суть реформи 487/6 р. до Р. Х. в зв'язку з можливою роллю в її проведенні Фемістокла див. нижче, прим. 48. Детальніше про це див.: *Badian F. Archons and strategoi // Antichthon. 1971. – 5. – P. 1–34.*

²⁵ На це вказував ще *Белох (див.: Белох Ю. История Греции / Пер. с нем. М. Гершензона. Т. 1. М., 1897. – С. 288)*, на це ж звертає увагу *Ленардон (див.: Lenardon. Saga...* – P. 55; *пор.: Badian. Archons and strategoi...* – P. 4–5).

конструюванню пожертвувати історичним фактом. Як відомо, подібний підхід щодо повідомлень Геродота вже практикувався в науці й повністю себе дискредитував як деструктивний²⁶. На наш погляд, не можна бачити тут «зловмисності» Геродота, його намагання принизити роль та значення Фемістокла²⁷: з подібною версією можна було б погодитися, допустивши тлумачення другої частини параграфу (τῷ οὐνομα μὲν ἦν Θεμιστοκλῆς, παῖς δὲ Νεοκλέος ἐκαλέετο) як прагнення принизити Фемістокла²⁸, оскільки обидві частини параграфу генетично між собою зв'язані. Контекст, однак, приводу для подібних висновків не дає.

²⁶ Пор.: Глушкіна Л.М. Трезенская надпись с декретом Фемистокла // ВДИ. 1963. – № 4. – С. 40: «Свідоства Геродота завжди при перевірці виявлялися правильними. Він заслуговує більшої довіри, ніж інші джерела», з посиланням на: *Habicht C. Falsche Urkunden zur Geschichte Athens im Zeitalter der Perserkriege // Hermes. 1961. – Bd. 59. – S. 33, 35 і ін.* Хоча Глушкіна має на увазі події при Саламіні, ми все-таки визнали за можливе навести її слова в даному випадку як такі, що цілком відповідають обставинам.

²⁷ Про ворожість Геродота до Фемістокла див.: *Хвостов М.Л.* История Греции. Лекции. Изд. 2-е доп., Казань, 1917. – С. 217 сл. В цьому зв'язку наведемо слова Ф.Г.Мищенко: «В геродотовому висвітленні Фемістокла необхідно розрізняти факти і суб'єктивне висвітлення їх істориком, зроблене, очевидно, під впливом симпатій до політичного супротивника Фемістокла, Арістіда. Суб'єктивність Геродота викривається співставленням його оповіді з оповіданнями про того ж державного діяча Фукидіда і навіть Плутарха...» (*Мищенко Ф.Г.* Фемистокл // Геродот. История в девяти книгах. Перевод с греч. Ф.Г. Мищенко. М., 1888. – С. 632 з посиланнями на Штейна і Грота); тут відкривається вельми спокуслива перспектива: розмірковуючи подібним чином, тобто порівнюючи Геродота з Фукидідом, Діонісієм Галікарнаським і особливо — з остраконами з Афіньського Акрополя, в яких проступає впливовість Фемістокла принаймні в 486 р. до Р. Х. (Фемістокл — «кандидат» для остракізму вже в 486/5 г. до Р. Х. — див.: *Lenardon. Saga... – P. 49*), хочеться зробити висновок про «суб'єктивність» Геродота в VII. 143, невірність його свідчень. Однак, про Геродота як про історичне джерело, в тому числі і стосовно Фемістокла, пор. прим. 24; пор. також: *Lenardon. Saga... – P. 84*: «Ворожість Геродота до Фемістокла можливо і реальна, але, на мій погляд, надто перебільшена»; *Podlecki. Life of Them... – P. 231 not. 124*; тощо.

²⁸ «Прийнято вважати, — зауважує Ленардон, — що в цьому полягає намір Геродота принизити Фемістокла, в зв'язку з його попередженням щодо Фемістокла взагалі» (*Lenardon. Saga... – P. 56*).

Розберемо це місце детальніше. Геродот розповідає про приготування в Афінах щодо подолання перської загрози. У цьому зв'язку, він вважає благом рішення афінян про перенесення основної уваги в боротьбі зі Ксерксом на море («... якби афіняни зі страху перед загрозовою небезпекою покинули свою країну або, не покидаючи та залишаючись на місці, віддалися б під владу Ксеркса, ніхто би не відважився виступити проти царя на морі»²⁹), тому що без цього «Еллада підпала би під владу персів. Дійсно, — пише Геродот, — я не можу зрозуміти, яка була би користь від стін, вибудованих на Істмі, коли б море було у владі царя. Ось чому, не погрішуючи проти істини, афінян можна назвати рятівниками Еллади; тому що те вирішення справи мусило перемагти, яке обрали афіняни» (Hdt. VII. 139)³⁰.

З цього видно, що Геродот вважає запорукою порятунку Греції рішення про евакуацію Афін³¹ — по-перше, а по-друге, як проступає з контексту, — наявність морської сили, без якої, звичайно ж, був неможливим опір царю на морі.

Далі Геродот (Hdt. VII. 140) передає версію про Дельфійські оракули, другий з яких і спонукав афінян прийняти рішення про залишення міста: «Афіняни ж бо, готуючись, відправили послів у Дельфи запитати оракул. Після того, як послі, виконавши встановлені обряди біля храму, вступили в мегарон і там возсіли, Піфія нім'я Арістоніка прорекла їм таке:

«Гей ви лихі бідолахи! Навіщо сидіти? Тікайте,
Ген-де край світу! Домівки та міста вершину покиньте.
Все в небезпеці жахливій у тебе, і тім'я і тіло,

²⁹ Εἰ Ἰ Αθηναῖοι καταρωδῆσαντες τὸν ἐπιόντα κίνδυνοι ἐξέλιπον τὴν σφετέρην, ἢ καὶ μὴ ἐκλιπόντες ἀλλὰ μείναντες ἔδοσαν σφέας αὐτοὺς Ξέρξῃ, κατὰ τὴν θάλασσαν οὐδαμοὶ ἂν ἐπειρῶντο ἀντιοῦμενοι βασιλείϊ.

³⁰ Καὶ οὗτω ἂν ἐπ' ἀμφοτέρα ἢ Ἑλλάς ἐγίνετο ὑπὸ Πέρσῃσιν τὴν γὰρ ὠφελίην τὴν τῶν τειχέων τῶν διὰ τοῦ Ἰσθμοῦ ἐληλαμένων οὐ δύναμαι πυθέσθαι ἤτις ἂν ἦν βασιλείου ἐπικρατέοντος τῆς θαλάσσης. Νῦν δὲ Ἀθηναίους ἂν τι λέγων σωτήρας γενέσθαι τῆς Ἑλλάδος οὐκ ἂν ἁμαρτάνοι τὰ ληθέος· οὗτοι γὰρ ἐπὶ ὀκότερα τῶν πρηγμάτων ἐτρέποντο ταῦτα ῥέψειν ἐμελλε·

³¹ Питання про евакуацію Афін і про роль у ній Фемістокла розглядається нижче; в цьому ж місці обмежимося простою констатацією факту.

Руки і ноги зазнають біди, всі суглоби і тулуб,
 Все вони знищать, ніщо не залишиться цілим.
 Полум'я й лютий Арей сирійський на колісниці.
 Інших багато твердинь крім твоєї без жалю він згубить.
 Храми безсмертних богів віддасть він вогню на поталу,
 Нині ці боги стоять, гірким обливаючись потом,
 Трусяться, пройняті страхом, а з гребня даху над ними
 Кров торнотномастна струмкує, нещастя неминучая провість.
 Геть із храму тікайте, до лиха готуючи душу³²».

«Почувши це, — пише далі Геродот (Hdt. VII. 141), — послі афіняни були охоплені великим сумом. І ось, коли вони вже впали в відчай від сповіщених їм бід, Тімон, син Андробула, один із найвидатніших дельфійських громадян, порадив їм повернутися в святилище, взявши віти благальників, і ще раз запитати оракул уже як «благаючи про захист». Афіняни послушалися його поради і звернулися до бога з такими словами: «Владико! Проречи нам щось краще про нашу вітчизну, змиловився заради цих ось благальницьких віт, що їх ми тримаємо, інакше ми не вийдемо з храму, але зостанемося тут до кінця наших днів». Так вони говорили, поки пророчиця не прорекла їм вдруге ось що:

Там на Олімпі не може Паллада власкавити Зевса.
 Марно благаючи батька, потоками слів велемудрих.
 Знову скажу тобі слово, що буде міцніше за крицю,
 Буде здобуто місця, на горбі, де оселя Кекропа,

³² Наводимо цей вірш у перекладі А.О. Білецького. В оригіналі це місце з Геродота повністю звучить так: Πέμπαντες γὰρ οἱ Αθηναῖοι ἐς Δελφοὺς θεοπρόπους χρηστηριάξασθαι ἦσαν ἔτοιμοι· καὶ σφι ποιήσασι περὶ τὸ ἴρον τὰ νομιζόμενα, ὡς ἐς τὸ μέγαρον ἐσελθόντες ἴζοντο, χρᾶ ἢ Πυθίη, τῆ σὺνομα ἦν Ἀριστοῦίκη, τότε:

Ἦ μέλει, τί κάθησθε; Λιπὼν φύγ' ἐς ἔσχατα γαίης
 δώματα καὶ πόλιος τροχοειδέος ἄκρα κάρηνα.
 Οὔτε γὰρ ἡ κεφαλὴ μένει ἔμπεδον οὔτε τὸ σῶμα,
 οὔτε πόδες νέατοι οὔτ' ὦν χέρες, οὔτε τι μέσσης
 λείπεται, ἀλλ' ἄζηλα πέλει· κατὰ γὰρ μιν εἰρείπει
 πῦρ τε καὶ ὀξύς Ἀρης, συριγηγενὲς ἄρμα διώκων.
 Πολλὰ δὲ κάλλ' ἀπολεῖ πυργώματα, κού τὸ σὸν οἶον·
 πολλοὺς δ' ἀθανάτων νηοὺς μαλερῶ πυρὶ δώσει,
 οἱ που νῦν ἰδρῶτι ρεοῦμενοι ἐστήκασι,
 δειματι παλλόμενοι, κατὰ δ' ἀκροτάτοις ὀρόφοισιν
 αἶμα μέλαν κέχυται, προῖδὸν κακότητος ἀνάγκας.
 Ἄλλ' ἴτον ἐξ ἀδύτοιο, κακοῖς δ' ἐπικίδνατε θυμόν.

Буде спяплюжено ще Кіферона священну печеру.
 Мур дерев'яний всевидячий дасть Олімпієць Афіні,
 Цей серед інших руїн зостанеться там непорушним.
 Він урятує й тебе і дітей тобі милих у місті
 Ти не чекай непохитно приходу піхоти й кінноти,
 Спину до них оберни, відступай, відходи обережно.
 День ще настане і ти відіб'єш осоружного Перса.
 О Саламіне святий! Дітей ти багато загубиш.

Там, як Деметри дари засівають, а згодом збирають³³».

«Цей вислів оракула, — продовжує Геродот (Hdt. VII. 141), — вони записали, оскільки він здавався їм (і так воно й було милостивішим, ніж перший, і відбули до Афін. Коли ж посланці повернувшись, оголосили відповідь оракула народним зборам, тоді було висловлено багато різних думок для пояснення цього оракулу і, в особливості, дві протилежні, а саме: деякі з старіших казали що, на їх думку, бог провіщує те, що акрополь залишиться неушкодженим, оскільки в давні часи акрополь Афін був

³³ Наводимо цей вірш також у перекладі А.О. Білецького. І весь контекст: Ταῦτα ἀκούσαντες οἱ τῶν Ἀθηναίων θεοπρόποι συμφορῆ τῆ μεγίστῃ ἐχρέωντο. Προβάλλουσι δὲ σφέας αὐτοὺς ὑπὸ τοῦ κακοῦ τοῦ κεχρημένου Τίμων δ' Ἀνδροβούλου, τῶν Δελφῶ ἀνὴρ δόκιμος ὅμοια τῷ μάλιστα, συνεβούλευε σφί'ικετηρία λαβοῦσι δεῦτερα αὐτίς ἐλθόντας χρᾶσθαι τῷ χρηστηρίῳ ὡς ἰκέτας. Πειθόμενοισι δὲ ταῦτα τοῖσι' Ἀθηναίοισι κα λέγουσι, ὄναξ, χρῆσον ἡμῖν ἀμεινόν τι περὶ τῆς πατρίδος αἰδεσθεῖς τὰς ἰκετηρίας τάσδε τὰς τοι ἤκομεν φέροντες· ἰ οὐ τοι ἀπιμεν ἐκ τοῦ ἀδύτου, ἀλλ' αὐτοῦ τῆδε μενέομε ἔστ' ἂν καὶ τελευτήσωμεν, ταῦτα δὴ λέγουσι ἢ πρόμαντι χρᾶ δεῦτερα τάδε:

Ὅτ' δύναται Παλλὰς Δί' Ὀλύμπιον ἐξιλάσασθαι,
 λισσομένη πολλοῖσι λόγοις καὶ μήτιδι πυκνῆ·
 σοὶ δὲ τόδ' αὐτίς ἔπος ἐρέω, ἀδάμαντι πελάσσας.
 Τῶν ἄλλων γὰρ ἀλίσκομένων ὅσα Κέκροπος οὖρος
 ἐντὸς ἔχει κευθμῶν τε Κιθαιρῶνος ζαθέοιο,
 τεῖχος Τριτογενεῖ ξύλινον διδοῖ εὐρύοπα Ζεὺς
 μόνον ἀπόρθητον τελέθειν, τὸ σὲ τέκνα τ' ὀνήσει.
 Μηδὲ σὺ γ' ἵπποσύνην τε μένειν καὶ πεζὸν ἴοντα
 πολλὸν ἀπ' ἠπείρου στρατὸν ἦσυχος, ἀλλ' ὑποχωρεῖν
 νῶτον ἐπιστρέψας· ἔτι τοῖ ποτε κἀντίος ἔσση.
 Ὡ θεῖη Σαλαμίς, ἀπολεῖς δὲ σὺ τέκνα γυναικῶν
 ἢ που σκιδναμένης Δημήτερος ἢ συνιούσης.

огорожений плетеною огорожею з терену. Отже, одні з них вважали (стосовно огорожі), що це і є «дерев'яний мур»; інші ж, у свою чергу, говорили, що бог вказує на кораблі, і наполягали на тому, щоб їх і готувати до бою, полишивши все інше. Однак тих, хто розумів під «муром дерев'яним» кораблі, бентежили два останніх вірші, виголошені Піфією: «О Саламіне святий! Дітей ти багато загубиш. Там, як Деметри дари засівають, а згодом збирають». Від цих віршів виникло збентеження в думках тих, які говорили, що кораблі – це «мур дерев'яний», оскільки тлумачі оракулів пояснювали їх так, що їм, приготуванним до морського бою, належить бути переможеними при Саламіні»³⁴.

I, нарешті, Геродот (Hdt. VII. 143) цілком однозначно робить відповідальним за тлумачення оракула Фемістокла. Наведемо цей параграф повністю: «Був тоді серед афінян чоловік, який лише недавно з'явився серед першорядних громадян; по імені він був Фемістокл, називали ж його сином Неокла. Ось цей чоловік говорив, що тлумачі оракулів вірно пояснили не все, і стверджував наступне: якби згаданий вірш дійсно стосувався афінян, то, на думку Фемістокла, він не був би висловлений у таких легких виразах, і було б сказано «О, злощасний Саламіне» замість «О, святий Саламіне», — якби дійсно жителям [Афін. — В.С.] судилося загинути біля нього; таким чином, для того, хто правильно зрозумів оракул, бог це сказав про ворогів, а не про афінян. Отже, він радив

³⁴ Ταῦτά σφι ἠπιώτερα γὰρ τῶν προτέρων καὶ ἦν καὶ ἐδόκεε εἶναι, συγγραψόμενοι ἀπαλλάσσοντο ἐς τὰς Ἀθήνας. Ὡς δὲ ἀπελθόντες οἱ θεοπρόποι ἀπήγγελλον ἐς τὸν δῆμον, γινῶμαι καὶ ἄλλαι πολλαὶ ἐγίνοντο διζημένων τὸ μαντήιον καὶ αἶδε συνεστηκυῖαι μάλιστα τῶν πρεσβυτέρων ἔλεγον μετεξέτεροι δοκέειν σφι τὸν θεὸν τὴν ἀκρόπολιν χρῆσαι περιέσεσθαι· ἡ γὰρ ἀκρόπολις τὸ πάλαι τῶν Ἀθηναίων ῥηκῶ ἐπέφρακτο. Οἱ μὲν δὴ [κατὰ τὸν φραγμὸν] συνεβόλλοντο τοῦτο τὸ ξύλινον τεῖχος εἶναι· οἱ δ' αὖ ἔλεγον τὰς νέας σημαίνειν τὸν θεόν, καὶ ταύτας παραρτέεσθαι ἐκέλευον τὰ ἄλλα ὀπίστας. Τοὺς ὧν δὴ τὰς νέας λέγοντας εἶναι τὸ ξύλινον τεῖχος ἐσφαλλε τὰ δύο τὰ τελευταῖα ῥηθέντα ὑπὸ τῆς Πυθίης·

Ἦ θεΐη Σαλαμίς, ὀπολεῖς δὲ σὺ τέκνα γυναικῶν

ἡ που σκιδναμένης Δημήτερος ἡ συνούσης.

Κατὰ ταῦτα τὰ ἔπεα συνεχέοντο οἱ γινῶμαι τῶν φαμένων τὰς νέας τὸ ξύλινον τεῖχος εἶναι· οἱ γὰρ χρησμολόγοι ταύτη ταῦτα ἐλάμβανον, ὡς ἂμφι Σαλαμίνα δεῖ σφεας ἐσωθῆναι ναυμαχίην παρασκευασμένων.

ім готуватися до морського бою, бо там вони будуть за дерев'яним муром. Коли Фемістокл висловив таку думку, афіняни визнали, що вона краща за думку тлумачів оракулів, які радили не готуватися до морського бою, та й взагалі не чинити опору, але покинути Аттику й заселити яку-небудь іншу землю³⁵».

І далі (VII. 144): «Перед тим, на щастя, була визнана за найкращою й інша думка Фемістокла...³⁶», тобто ініціатива щодо побудови флоту на кошти від копалень Лавріону. На наш погляд, тут Геродот повідомляє про факти, що слугують виключно для слави Фемістокла: він спонукає афінян до евакуації з метою організації опору Ксерксові на морі силою флоту, що був створений раніше, за його ж ініціативою, — версія цілком логічна і, безсумнівно, немає жодної потреби вишукувати для визначення позиції Геродота в оцінці Фемістокла додаткові факти. Тим більше, коли брати до уваги те, що він описував діяльність Фемістокла в руслі сформованої традиції³⁸, яка в даному випадку могла бути прихильною, або ж, принаймні, нейтральною щодо Фемістокла, а в інших випадках, як, наприклад, при оцінці Фемістокла в післясаламінській період, —

³⁵ Ἦν δὲ τῶν τις Ἀθηναίων ἀπὴρ ἐς πρώτους νεωστὶ παριῶν, τῷ οὐνόμα μὲν ἦν Θεμιστοκλῆς, παῖς δὲ Νεοκλέος ἐκαλέετο. Οὗτος ὠνήρ οὐκ ἔφη πᾶν ὀρθῶς τοὺς χρησμολόγους συμβάλλεσθαι, λέγων τοιάδε, εἰ ἐξ Ἀθηναίους εἶχε τὸ ἔπος εἰρημένον ἔδοντως, οὐκ ἂν οὕτω μιν δοκέειν ἠπίως χρησθῆναι, ἀλλὰ ὧδε «ὧ σχετλίη Σαλαμίς» ἀντὶ τοῦ «ὧ θεῖη Σαλαμίς», εἰ πέρ γε ἔμελλον οἱ οἰκῆτορες ἀμφ' αὐτῇ τελευτήσειν· ἀλλὰ γὰρ ἐς τοὺς πολεμίους τῷ θεῷ εἰρήσθαι τὸ χρηστήριον συλλαμβάνοντι κατὰ τὸ ὀρθόν, ἀλλ' οὐκ ἐξ Ἀθηναίους. Παρασκευάζεσθαι ὧν αὐτοὺς ὡς ναυμαχίησοντας συνεβούλευε, ὡς τούτου ἔδοντος τοῦ ξυλίνου τείχεος. Ταύτη Θεμιστοκλέος ἀποφαινομένου, Ἀθηναῖοι ταῦτά σφι ἔγνωσαν αἰρετώτερα εἶναι μᾶλλον ἢ τὰ τῶν χρησμολόγων, οἱ οὐκ ἔων ναυμαχίην ἀρτέεσθαι, τὸ δὲ σύμπαν εἶπαι οὐδὲ χεῖρας ἀνταείρεσθαι, ἀλλὰ ἐκλιπόντας χάωρην τῆν Ἀττικὴν ἄλλην τινα οἰκίσειν.

³⁶ Ἐτέρη τε Θεμιστοκλεῖ γνώμη ἔμπροσθε ταύτης ἐς καιρὸν ἠρίστευσε...

³⁷ Пор.: Bauer. Themistokles... – S. 27.

³⁸ Про використання Геродотом традиції в оцінці Фемістокла див.: Bauer. Themistokles... – S. 16–17 Anm. 2; див. також його критику Веккляйна за надто скептичне ставлення до Геродота (Bauer. Themistokles... – S. 113); пор. щодо цього: Badian. Archons and strategoi... – P. 6.

менш прихильною чи навіть ворожою. Оцінка Фемістокла в Геродота неоднозначна і, навіть, до певної міри суперечлива, проте свідчить це лише на користь Геродота як історика: його портрет Фемістокла реалістичний і тому неоднозначний. Неоднозначний же ж і суперечливий був і сам цей видатний діяч античної доби. Для його зображення не досить тільки рожевої чи чорної фарби — потрібно використовувати все розмаїття кольорів.

Геродот, таким чином, жодною мірою не прагнув до приниження Фемістокла в розглянутому місці; радше навпаки: смисл всього цього пасажу полягає в тому, щоб поступово підвести читача до опису основного діяння Фемістокла — побудови з його ініціативи військового флоту Афіні³⁹.

Отже, у цьому контексті фраза τῷ οὐνομα μὲν ἦν Θεμιστοκλέης, παῖς δὲ Νεοκλέος ἐκαλέετο не може мати негативного відтінку — інакше вона просто випадає з загального руслу розмірковувань Геродота. Власне кажучи, приводом для звинувачення Геродота в намаганні «принизити» тут Фемістокла слугує певна двозначність фрази⁴⁰, буквально: по імені він був Фемістокл, називали ж його (зазвичай — ?) сином Неокла», або ж: «але його звали сином Неокла». На нашу думку, сама ця проблема є, до певної міри, надуманою. Геродота можна зрозуміти й буквально, не вкладаючи в його вуста слів, яких він не говорив⁴¹: можна, в особливості, висловити припущення, що Фемістокл в очах афінян, аж до битви при Саламіні, яка прославила його на всю Елладу, був перш за все сином досить для них відомого, з невідомих нам причин, Неокла. Версія цілком вірогідна, хоча й гіпотетична через двозначність самого слова ΝΕΟΚΛΕΟΣ⁴².

³⁹ Один з кульмінаційних моментів в кар'єрі Фемістокла — морський закон 483/2 р. до Р. Х., див., серед багатьох інших, про це: *Lenardon. Saga...* — P. 55; взагалі — це загальноприйнята і навіть дещо банальна думка.

⁴⁰ *Lenardon. Saga...* — P. 56.

⁴¹ Ленардон пропонує розуміти цю фразу як: його ім'я було Фемістокл, але в юності його зазвичай називали сином Неокла; або: його ім'я було Фемістокл, проте як юнака його зазвичай називали Neokles, де Neokles — Nom. замість Neokleos — Gen.: Геродот просто помилково поставив Genetivus замість Nominativus (див.: *Lenardon. Saga...* P. 56).

⁴² ΝΕΟΣ у давньогрецькій мові має два значення: «юна» і «нова»; ΝΕΟΚΛΗΣ може означати і «молода, юна слава», і «нова слава» — див. про це: *Harvey F.D. Neokles, father of Themistocles // Historia. 1980. 29. — S. 111; пор.*

Таким чином, з аналізу контексту можна зробити висновок про смислову нейтральність фрази Ἦν δὲ τῶν τις Ἀθηναίων ἀπέχετο πρώτους νεώστῃ λαριῶν.

У свою чергу, це може означати, що Геродот, у відповідності до поширеної за його часів традиції, дійсно вважав, що Фемістокл лише νεώστῃ перед Саламіном з'явився серед πρώτοι («першорядних громадян») і що Геродот цими словами аж ніяк не збирався «принизити» Фемістокла, применшити міру його впливу на політичне життя Афін.

Отже, залишається інший варіант: Геродот мав підстави вважати, що Фемістокл у 481/0 р. до Р. Х., коли в Афінах обговорювалися одержані з Дельф оракули, вже був серед «першорядних громадян», але тільки знедавна. При цьому, є дві можливості трактування слів Геродота: перша — з 482/1 р. до Р. Х., тобто з року гіпотетичного архонтату Фемістокла, і друга — з 483/2 р. до Р. Х., тобто з року прийняття «морського закону» Фемістокла.

Обидві ці події в хронологічному відношенні приблизно рівноцінні. В принципі, можна висловити припущення, що Геродот має на увазі як ту, так і іншу подію. Але вже саме звучання фрази свідчить про те, що історик мав на увазі якийсь одномоментний акт, котрий відразу ж висунув Фемістокла до перших і найбільш впливових громадян Афін. Крім того, якщо допустити інше тлумачення Геродота, то доведеться, по суті, зняти саме питання як таке, що не піддається розв'язанню: адже при бажанні під νεώστῃ можна побачити і 484/3 р. до Р. Х., коли Фемістокл домогся ostracism Арістіда⁴³, і будь-який взагалі з 480-х років, коли Фемістокл уже

також: *Davies J.K.* Athenian propertied families, 600–300 B.C. Oxford: Clarendon Press, 1971. P. 212–214; *Lenardon.* Saga... – P. 224 not. 5; *Frost.* Them.' Place... – P. 112–113; *Burn A.R.* Persia and the Greeks: the Defence of the West, 546–478 B.C. N.Y.: Minerva Press, 1968. P. 225; *Green P.* The Year of Salamis, 480–479 B.C. L.: Weidenfeld and Nicolson, 1970 p. 23; *Podlecki.* Life of Them... – P. 1 f., 205 ff.

⁴³ Про ostracism Арістіда та про роль Фемістокла в його проведенні див.: *Древняя Греция* / Под ред. В.В. Струве и Д.П. Каллистова. М., 1956. – С. 187; *Сергеев В.С.* История древней Греции. М., 1963. – С. 219; *Виноградов П.Г.* История Греции. Лекции 1900/1 гг. М., 1901. – С. 350, причому тут, на сторінці 354, ostracism Арістіда трактується як рубіж у політичній історії Афін; *Лурье С.Я.* Новые эпиграфические находки в Афинах // ВДИ. 1939. – № 1. – С. 159; *Ковалев С.И.* История античного общества. Греция. М., 1937. – С. 167;

був політично досить активним⁴⁴. Гадати, що Геродот міг віддати перевагу гіпотетичному архонтату Фемістокла в 482/1 р. до Р. Х., про який він, до того ж, ніде більше не обмовився жодним словом (як, втім, і про конкретні кроки Фемістокла того року), перед його ініціативою в 483/2 р. до Р. Х., високо оціненою ним уже в наступному параграфі⁴⁵, просто нелогічно.

Таким чином, під νεωστὶ Hdt. VII. 143 Геродот має на увазі 483/2 р. до Р. Х., а саме — рік «морського закону» Фемістокла, рік реалізації його вже здавна виплечаних планів, що переконливо підтвердило впливовість Фемістокла в суспільно-політичному житті Афін, відразу ввело його в коло найбільш помітних політичних фігур, «πρώτος»⁴⁶. І як найбільш загальний висновок: уся фраза Геродота (VII. 143) аж ніяк не натякає на архонтат Фемістокла в 482/1 р. до Р. Х., радше — вона навіть виключає його можливість, а

Хвостов. Ист. Греции. — С. 221; *Лурье С.Л.* История античной общественной мысли. Общественные группировки и умственное движение в эллинском мире. М.–Л., 1929. — С. 155 тощо; більш детально про це див.: *Kahrstedt*. Themistokles... — Sp. 1688; *Bauer A.* Literarische und historische Forschungen zu Aristoteles Athenaion Politeia. Mьnchen: Beck, 1891, — S. 59; *Buck R.J.* The Reform of 487 B.C. in the Selection of Archons // CPh. 1965. 60. P. 100; *Frost*. Them.' Place... — P. 49. Див. також літературу наведену в прим. 18.

⁴⁴ Див.: *Lenardon*. Saga... — P. 43, 49; огляд теорій щодо цього періоду діяльності Фемістокла див. особливо в: *Lenardon*. Archonship of Them... — S. 401–419; *Badian*. Archons and strategoi... — P. 1–34; *Podlecki*. Life of Them... — P. 195–200; *Frost*. Them.' Place... — P. 105–124; пор. знову ж таки зауваження Лемана, наведене вище, в прим. 18.

⁴⁵ Hdt. VII. 144: «Ще до того, на щастя [! — В.С.], восторжествувала й інша думка того ж Фемістокла: коли в афінян у полісній скарбниці було зібрано багато грошей, що надійшли з копалень Лавріону, і коли громадяни забажали розділити їх поміж себе по десять драхм на людину, тоді Фемістокл переконав афінян утриматися від розподілу і збудувати на ці кошти двісті кораблів для війни...» — ну й так далі, детальніше див. про це наступний розділ.

⁴⁶ Пор.: *Белох*. История Греции... — С. 288 прим. 2: «Гіпотетичне архонтство Фемістокла в 482/1 р. до Р. Х. основане тільки на абсолютно довільній комбінації... Якщо Геродот (VII. 143) називає Фемістокла ще в 480 р. до Р. Х. ἀγὴρ ἐς πρώτους νεωστὶ παριῶν, то він, очевидно, має на увазі виданий за три роки до того закон щодо флоту; адже ясно, що за Фемістоклом мало бути вже довге політичне минуле, коли він був у змозі провести такий важливий законопроект».

отже — у жодному випадку не може слугувати аргументом для встановлення історичності його архонтату.

Залишається, однак, ще одне питання, пов'язане з Hdt. VII. 14: як узгоджується фраза Геродота із повідомленням Діонісі Галікарнаського про архонтат Фемістокла в 493/2 р. до Р. Х.? Я пояснити, що Фемістокл для Геродота, незважаючи на обійман посаду, і в 480 р. до Р. Х. лише *ἕσως* політично впливовий⁴⁷?

На наш погляд, з цього можна зробити наступний висновок: історик або нічого не знає про архонтат Фемістокла, а отже Hdt. VII. 143 має розглядатися як контраргумент проти історичності архонтату Фемістокла в 493/2 р. до Р. Х., або ж знає, проте нічого про це не говорить, як не говорить він і про багатьох інших архонтів цього періоду; інакше кажучи, Геродот узагалі не розглядав посаду архонта як привід для зарахування осіб, що колись обіймали її, до складу «*πρώτοι*».

Як уже було показано вище, якихось серйозних підстав для виключення «нашого» Фемістокла зі списку архонтів не існує: усі заперечення побудовані виключно на надуманих, на таких, що не витримують критики, домислах.

Таким чином, більш переконливою здається версія друга: Геродот нічого не говорить про архонтат Фемістокла тому, що він писав не його біографію, але історію греко-перських воєн; архонта 483/2 р. до Р. Х. не привернув його уваги чимось особливим, що мало б безпосереднє відношення до описуваних подій, а крім того сама посада архонтів не розглядалася ним як підстава для ототожнення її виконавців з найбільш впливовими політичними діячами афінського поліса розглядуваної доби.

Разом з тим, необхідно зазначити, що питання про важливість архонтату тісно переплітається з питанням про його суть і складі окрему проблему, на сьогодні ще остаточно не розв'язану⁴⁸. На

⁴⁷ *Kahrstedt. Themistokles...* – S. 1688.

⁴⁸ Не вдаючись до детального аналізу традиційної точки зору щодо важливості архонтату, суть якої загалом зводиться до визнання за ним помітної ролі в управлінні полісом навіть після реформ Клісфена (пор. *Древняя Греция*. М., 1956. – С. 187; пор. також: *Wedel von W. Die politische Prozesse im Athen des 5. Jahrhunderts. Ein Beitrag zur Entwicklung der attische Demokratie zum Rechtsstaat* // *BIDR*. 1971. 74. – S. 128: архонт-епонім ще 489 р. до Р. Х. міг добитися рішення, що відповідало б чинному законодавству, всупереч волі еклесії, — як це впливає з *Plato. Gorg.* 516e, –

здається найбільш переконливою виважена версія, а саме: що посада архонта-епоніма була важливою, престижною та значущою в після-клісфенівських Афінах, хоча, можливо, уже й почала до певної міри врівноважуватися створеною Клісфеном стратегією, еклесією і радою 500⁴⁹. На користь цього свідчить і проведення в 487/6 р. до Р. Х. реформи архонтату. Дійсно, якщо визнали цю магістратуру другорядною, то реформа здається лише пустою, нічого не вартою проформою і втратить весь свій сенс⁵⁰. Можна також допустити,

і далі, – С. 134: лише після 487 р. до Р. Х. архонтат утратив будь-яку підставу для втручання в роботу еклесії), зазначимо, що останнім часом все частіше здійснюються спроби переглянути оцінку ролі архонтів у політичному житті Афін. Найбільш показова в цьому відношенні точка зору Фроста (*Frost. Them. 'Place... – P. 114–115*), згідно з якою майже всі архонти 507–487 рр. до Р. Х. були невідомі для нас особи, а всі відомі під час перебування на посаді архонтів були молодими (Фемістокл, Арістід, Гіппарх і, за часів тиранії, Мільтіад); звідси Фрост робить висновок про те, що архонтат у той період був лише «випробовувальним полігоном» для перспективних молодих людей (у цьому місці — з посиланнями на: *Buck. Reform of 487... – P. 100; Gomme A.W. Historical commentary on Thucydides. V. 1. Oxford: Clarendon Press, 1945. – P. 261; Gomme. Ath. notes... – P. 323; Lenardon. Saga... – P. 27; пор.: Mosshammer. Them. ' Archonship... – S. 223.*

⁴⁹ Див.: *Lenardon. Saga... – P. 50*: реформи Клісфена надали великого значення колегії десяти стратегів, проте не можна вважати, що Клісфен збирався повністю підірвати могутність і вплив архонтату чи що архонтат був відносно невливовим впродовж 490-х років.

⁵⁰ Ми дотримуємося думки, що реформа 488/7 р. до Р. Х. стала важливим кроком на шляху демократизації Афін, оскільки вона, з одного боку, відкрила доступ до посади архонтів більш широким верствам громадянського загалу і таким чином призвела до зміни соціального складу Ареопага, а з іншого боку — сприяла зростанню політичного значення нових, вільних від консервативного впливу традиції посад; див про це: *Vinper P.Ю. Лекции по истории Греции. Изд. 3. М., 1909. – С. 137–141; Шуллер В. Афинская демократия и Афинский морской союз // ВДИ. 1984. – № 3. – С.50; Маклаков. Избрание жребием... – С. 1–92; Бергер А.К. Рецензия на книгу Хигнета // ВДИ. 1956. – № 1. – С. 79; Доватур А.И. Политика и политии Аристотеля. М.–Л., 1965. – С. 212; Колобова К.М., Глускина Л.М. Очерки истории древней Греции / Пособие для учителей. Л., 1958. – С. 154; Meyer E. Geschichte des Altertums. Stuttgart, Gotha, 1939. – Bd. III, – S. 342, 344 *Lehmann. Ostrakismos-Entscheid... – S. 98, 99; Rosenberg A. Die Parteistellung des Themistokles // Hermes. 1918. 52. – S. 309, 315–316; Werner R. Die Quellen zur Einführung des Ostrakismos // Athenaeum. 1958. – Bd. 36, – S. 88;**

що в очах Геродота архонтат значною мірою вже втратив своє значення саме в наслідок реформи 487/6, р. до Р. Х. і, таким, чином, взагалі цілком міг не побачити у виконанні Фемістоклом обов'язків архонти, достатніх підстав для того, щоб вважати його одним із «*πρώτοι*».

І, нарешті, ще одне міркування в зв'язку з Hdt. VII. 143, яке може посилити наведену аргументацію: для Геродота, захопленою величчю перемоги створеного в 483/2 р. до Р. Х. Фемістоклом флоту, вся його інша діяльність здавалася другорядною, і тому для нього Фемістокл у 480 р. до Р. Х., перед Саламіном, виявився лише недавно, тобто з 483/2 р. до Р. Х., гідним бути зарахованим до кола найвидатніших громадян. Таким чином, Hdt. VII. 143 не може слугувати ані аргументом для гіпотетичного архонтату Фемістокла в 482/1 р. до Р. Х., ані, тим паче, контраргументом проти його архонтату в 493/2 р. до Р. Х.: Геродот у даному випадку має на увазі зовсім інші події, на яких він і акцентує свою увагу.

Відзначимо також, що в нашому розпорядженні взагалі немає жодного свідчення, яке може бути використане для спростування Dion. Halic. Ant. Rom. VI. 34.1. Ми повинні вважати повідомлення Діонісія історичним фактом, а Hdt. VII. 143, що зазвичай вважається перешкодою для цього, як *argumentum a contrario* він свідчить на користь Діонісія вже тим, що не спростовує його.

Тепер повернімося до повідомлень Фукидіда та Євсевія Памфіла. У даному випадку для нас важливо встановити, чи можна скористатися ними як аргументами на користь архонтату Фемістокла в 493/2 р. до Р. Х.

Schachermeyr F. Perikles. Stuttgart: Kohlhammer, 1969. – S. 20; *Schachermeyr* Griechische Geschichte. Stuttgart: Kohlhammer, 1960. – S. 149; пор. критичні погляди Шахермейра як «екстремістських» у Клуве: *Kluwe E.* Nochmal zum Problem: Die soziale Zusammensetzung der athenischen Ekklesia und i Einfluss auf politische Entscheidungen // *Klio*. 1977. – Bd. 59. – S. 54, 54 Anm. 40; пор., разом з тим: *Доватур А.И.* Рецензия на книгу Дзя и Чемберса ВДИ. 1967. – № 2. – С. 271–272; *Badian.* Archons and strategoi... – P. 1–3 *Buck.* Reform of 487... – P. 96 f.; *Hammond N.G.L.* Strategia and hegemonia fifth century Athens // *CQ*. 1969. – V. 19. – P. 11–114; *Hignett G.* A History the Athenian Constitution to the End of the Fifth Century B.C. Oxford: Clarend Press, 1952. – P. 175 f.; *Walker E.M.* Political parties at Athens from the reform of Cleisthenes to the year 491 B.C. // *САН*. IV. 1926. – P. 266 і ін. Багато бібліографію проблеми див. в Уолкера та в статті Бедіена.

Спільним для Фукідіда та Євсевія є те, що обидва вони говорять, очевидно, про одні і ті ж події, тобто — про будівництво, розпочате Фемістоклом у Піреї ще задовго до розгортання основних робіт у післясаламінський період⁵¹. При цьому, Вірменська версія хроніки Євсевія дозволяє визначити в часі ці події: враховуючи різницю в 3–4 роки між Діонісієм Галікарнаським і даними Євсевія, загальнорозповсюджену в усіх наявних варіантах хроніки⁵², ми можемо датувати свідчення Агт. Euseb. 493/2 р. до Р. Х., тобто роком очікуваного архонтату Фемістокла.

Отже, можна зробити висновок, що Діонісій Галікарнаський та Вірменська версія хроніки Євсевія висвітлюють один і той же період діяльності Фемістокла, хоча й сповіщають про різні її аспекти: в той час, коли Діонісій Галікарнаський говорить про офіційний статус Фемістокла, Агт. Euseb. наповнює його реальним змістом.

Найбільш суттєвим при цьому є елементи взаємодоповнення цих джерел. Проте безумовному прийняттю такої реконструкції періоду суперечить версія хроніки Євсевія, передана Ієронімом. У ній немає інформації про діяльність Фемістокла по зміцненню Пірею в 490-ті роки, але в Ol. 75 (480–477 рр. до Р. Х.) в Ієроніма знаходимо: *Athenienses Piraeum muro vallant*.

Як видно, дані обох версій можна вважати свідченням про одні й ті ж події, а саме: про зміцнення афінянами Пірею. При цьому, свідчення Ієроніма добре узгоджується з даними, які наводять інші античні автори щодо будівництва в Піреї після Саламіну⁵³. Крім того, стійкою є думка щодо більшої вірогідності версії хроніки Євсевія, яку передає Ієронім, у порівнянні з версією вірменською⁵⁴. Звідси — природна спроба пояснити повідомлення Агт. Euseb. простою помилкою, яку взагалі неможливо використати при

⁵¹ Про заходи щодо укріплення Афін та розбудови Пірею після 480 р. до Р. Х. див. нижче.

⁵² *Mosshammer. Them. Archonship...* – S. 222.

⁵³ Див.: Plut. Them. XIX; Thuc. I. 90. 3.; Diod. XI. 39; Nep. Them. 6 f.; Justin. II. 15; Polyae. I. 30. 50; Frontin. I. I. 10. Більш детально про джерела для цього періоду див.: *Kahrstedt. Themistokles...* – S. 1692.

⁵⁴ Див. особливо: *Fornara. Them. Archonship...* – S. 537–539, на підставі ретельного аналізу питання щодо вірогідності Євсевія та його передачі в різних версіях хроніки.

висвітленні періоду, пов'язаного з діяльністю Фемістокла на посаді архонта-споніма⁵⁵.

Таким чином очевидно, що питання про використання Євсевія як аргументу для підтвердження історичності архонтату Фемістокла зводиться, у кінцевому рахунку, до проблеми вірогідності Вірменської версії.

Найбільш ґрунтовною роботою з цієї теми ще й сьогодні залишається вже використовувана нами стаття Моссгаммер «Архонтат Фемістокла в хронографічній традиції»⁵⁶, лейтмотивом якої є теза, що свідчення Євсевія «...потребує більшого повного дослідження, ніж це було зроблено досьогодні»⁵⁷ Моссгаммер у своєму аналізі виходить з декількох посилок. По-перше, факт укріплення Пірею в 71-у олімпіаду, як це у Апп. Euseb., відсутній у хроніці Ієроніма, проте в останній, у свої чергу, сповіщається, що в 75-у олімпіаду (480–477 рр. до Р. Х. Athenienses Piraeum muro vallant, чого немає у Вірменській версії. По-друге, укріплення Пірею **афінянами** в 75 олімпіад підтверджується й іншими джерелами, а саме: Thuc. I. 93, після вигнання Ксеркса, і Diod. XI. 41, в архонтат Адейманта, тобто 477/6 р. до Р. Х.⁵⁸

Таким чином, очевидною є переконливість повідомлення Ієроніма і напрошується висновок про помилку вірменського перекладача, який просто перемістив повідомлення про Пірей Євсевія на 16 років уверх, як це й допускає Форнара. Проті відзначає Моссгаммер, «цього трапитися не могло. Зміщення більш ніж на чотири олімпіади не має більше паралелей»⁵⁹. Крім того, за умови неупередженого розгляду обох повідомлень неважко побачити різницю між обома нотатками: у той час, як Вірменська версія говорить про укріплення Пірею Фемістоклом Ієронім має на увазі афінян взагалі. З цього Моссгаммер робить

⁵⁵ Fornara. Them. ' Archonship... – S. 537–540.

⁵⁶ Mosshammer. Them. ' Archonship... – S. 222–234.

⁵⁷ Mosshammer. Them. ' Archonship... – S. 223.

⁵⁸ До цього в Quellen und Zeugen des Eusebius (Hieronymus) // Die Chron des Hieronymus. D., 1956. – S.354 Anm. 109e: додано: Sync. 247 b (470,5 'Αθηναῖοι τῶν Πειραιῶα ἐτείχισαν; Thuc. I. 93. 3; Thuc. I. 93. 3; Plut. Ther XXIX; Nep. Them. VI. I.

⁵⁹ Mosshammer. Them. ' Archonship... – S. 225.

висновок про самостійність обох нотаток, які сповіщають про збсолютно різні, як з огляду на час, так і по суті своїй, події.

На цьому можна було б і зупинитися. Для нас важливим було встановити, у першу чергу, факт самостійності і відмінності обох повідомлень. Адже, у такому випадку, нотатка у Вірменській версії про будівельну діяльність Фемістокла в 493/2 р. до Р. Х. (або ж, принаймні, в 490-ті роки) може розглядатися як один з аргументів на користь його суспільно-політичної активності в 490-ті роки, одним із моментів якої могло бути й будівництво в Піреї, розпочате ним, найімовірніше, на посаді архонта-епоніма, а значить ми можемо констатувати, що Вірменська версія наповнює реальним змістом архонтат Фемістокла, про який йдеться у Діонісія; і, нарешті, що повідомлення Вірменської версії необхідно вважати аргументом, хоча й непрямим, на користь архонтату Фемістокла саме в 493/2 р. до Р. Х.; і більш загальний висновок: повідомлення Ієроніма, з огляду на його генетичну відмінність, не може і не має розглядатися як контраргумент, який заперечує цінність нотатки Вірменської версії хроніки Євсевія. Як уже відзначалося, для нас, в принципі, можна було б і обмежитися констатацією розбіжностей у повідомленнях Вірменської версії та версії Ієроніма. Проте Моссгаммер пропонує в своїй статті більш глибокий аналіз, основні моменти якого зводяться до наступного.

У візантійського монаха Георгія Сінкелла збереглися під рубрикою *Σπορόβη* нотатки, які були ним запозичені з хроніки Євсевія⁶⁰, у тому числі — два повідомлення щодо Пірейського проекту. Під 470,1 у нього: *ὁ Πειραιεὺς ἐτείχισθη ὑπὸ Θεμιστοκλέους*, що відповідає: *Piraeus munitus est a Themistocle* (Arm. Euseb.), а під 470,5 — *Ἀθηναῖοι τῶν Πειραιῶα ἐτείχισαν*, що тотожно: *Athenienses Piraeum muro vallant* у Ієроніма⁶¹. З цього робиться висновок про те, що обидві нотатки стосовно Пірейського проекту належать самому Євсевію, котрий розмістив перше повідомлення під 71 олімпіадою. Як додатковий аргумент на користь авторства Євсевія для обох нотаток Моссгаммер⁶² наводить дані одного з найбільш древніх

⁶⁰ Syncellus, rec. Dindorff. Bonn, 1829 // GSHB.

⁶¹ Пор. також Quellen und Seugen... — S. 354 Anm. 109 e, — S. 352 Anm. 107 i.

⁶² Полемізуючи з Гельмом, який вважав, що Євсевій не включив до своєї Хроніки повідомлення про Фемістокла, зосередивши свою увагу на надто довгому опису дій Коріолана в 493 р. до Р. Х., див.: Eusebius Chronik und ihre Tabellenform. Ed. R. Helm. Berlin, 1924. P. XXIX.

рукописів Ієроніма, *Lucensis bibl. capit. 490*, де в 71 олімпіаді міститься зауваження: *Pireum muro cinctum est athenis*⁶³. Хоча в Луканському рукописі і не згадується про Фемістокла, проте саме звучання фрази, граматичний склад, в якому використовується пасивний стан, наближує його до Вірменської версії та до першого повідомлення Григорія Сінкелла; звідси висновок — оригінальна хроніка Євсевія містила два записи щодо Пірейського проекту: Вірменська версія зберегла першу, древній рукопис Ієроніма — другу, Луканський рукопис підтверджує обидві; завдяки ж Сінкеллу маємо у своєму користуванні грецьку редакцію обох повідомлень.

Далі, на підставі низки міркувань, які здаються цілком переконливими⁶⁴, Моссгаммер приходять до висновку, що в хроніці Євсевія Памфіла Пірейський проект Фемістокла був розміщений під четвертим роком 71-ої олімпіади, тобто в 493/2 р. до Р. Х., у рік архонтату Фемістокла в Афінах.

Таким чином, можна констатувати, що факт архонтату Фемістокла в 493/2 р. до Р. Х., окрім Діонісія Галікарнаського, був зафіксований, принаймні, ще й у хроніці Євсевія Памфіла⁶⁵, на що цілком ясно вказують як наявні версії самої хроніки, так і ремінісценції Сінкелла з неї. Більш того, Моссгаммер, на підставі ретельного аналізу хронографічної традиції, приходять до висновку, що саме список архонтів з іменем Фемістокла спонукав Гелланіка, аттидографа V ст. до Р. Х., зв'язати з архонтатом Фемістокла початок будівництва в Піреї, а вже від Гелланіка, через Аполлодора, ця версія перейшла і до Євсевія Памфіла⁶⁶. Отже, ми можемо з цілковитою певністю роком архонтату Фемістокла вважати 493/2 р. до Р. Х.: не тільки як такий, що єдино можливий у відповідності до цілої низки наведених вище міркувань, але і в повній відповідності з наявними

⁶³ Про це див.: *Ibid.* P. 107 not. ad i.

⁶⁴ Див. до цього гіпотетичну реконструкцію Гельма цієї частини Хроніки Євсевія: *Eusebius Chronik...* – P. XXX; *idem: Die Liste der Thalassokratien in der Chronik des Eusebius // Hermes. 1926. – Bd. 61. – S.160.*

⁶⁵ Це положення Моссхаммера вже використовується істориками при реконструкції періоду. Дуже активний у цьому відношенні Ленардон (див.: *Lenardon. Saga...* – P. 36 f.).

⁶⁶ З Моссхаммером у цьому питанні солідаризується Ленардон (див.: *Lenardon. Saga...* – P. 36).

античними джерелами, у тому числі — і з хронографічною традицією V ст. до Р. Х., висловлювати сумніви щодо вірогідності якої немає підстав хоча би з огляду на її сучасність описуваним подіям.

Проте й цією констатацією питання про архонтат Фемістокла не вичерпується. І не вичерпується воно в першу чергу через наявність ще одного важливого свідчення, яке зазвичай розглядається в контексті уже наведених даних. Мова йде про розповідь Фукідіда щодо будівництва стін навколо Пірею після подолання перської навали.

Як уже зазначалося, Фукідід (Thuc. I. 93.3), описуючи ці події, зауважує: ἔπεισε δὲ καὶ τοῦ Πειραιῶς τὰ λοιπὰ ὁ Θεμιστοκλῆς οἰκοδομεῖν (ὑπῆρκετο δ' αὐτοῦ πρότερον ἐπὶ τῆς ἐκείνου ἀρχῆς ἢς κατ' ἐνιαυτὸν Ἀθηναῖοις ἦρξε⁶⁷), при цьому слова ἐπὶ τῆς ἐκείνου ἀρχῆς ἢς κατ' ἐνιαυτὸν Ἀθηναῖοις ἦρξε дуже часто розуміють і перекладають⁶⁸ як «у рік його архонства над афінянами» — точка зору, яка є, по суті, основною в історичній літературі.

Проте визнати її безумовною, на жаль, не можна через двозначність самої фрази Фукідіда: цілий ряд дослідників вважає, що

⁶⁷ «Фемістокл переконав (громадян) забудувати й іншу частину Пірею, початок чому було покладено раніше, під час виконання тієї посади, яку він обіймав у афінян в продовж року» — буквальный переклад.

⁶⁸ Див. переклад на російську мову Міщенко Ф.Г.; дуже довільний переклад у Стратановського: «По настоящию Фемистокла были возобновлены работы по оставшейся еще не укрепленной части Пирея (где работы были начаты уже прежде, в течение года его архонства)». Див. також спец. роботи: *Bauer. Themistokles... – S. 48; Podlecki. Life of Them... – P. 73 f.* Див. також численні праці узагальнюючого характеру з історії давньої Греції, в яких говориться про початок укріплення Пірею Фемістоклом в рік його архонства, виходячи, очевидно, з відповідного прочитання Фукідіда: *Бузескул. Ист. Аф. дем... – С. 103, 103 прим. 1, хоча і з деякими сумнівами, пор.: Бузескул. Ист. Греции... – С. 207–208; Виннер. Лекции... – С. 135–136; Сергеев. Ист. древней Греции. – С. 219; Лурье С.Я. История Греции. Ч. 1. С древнейших времен до образования Афинского морского союза. Л., 1940. – С. 192, 195; Лурье. Ист. ант. общ. мысли... – С. 115. З величезної кількості подібних робіт на інших мовах див.: *Walker. Political parties... – P. 170; Bengtson. GG... який у цьому місці залежить від: Wade-Gery H.T. Themistocles Archonship // ABSA. 1936–1937. – Bd. 37. P. 263; Busolt G. Griechische Geschichte bis zur Schlacht bei Chaeronea. 2-te Aufl. Gotha, 1895–1897. – Bd. II. 2. – S. 642–643 та ін.**

Фукідід під повноваженнями ἡ ἀρχή, яку обіймав тоді Фемісток, розуміє не архонтат, а якусь іншу посаду⁶⁹. Таким чином, у зв'язі з Thuc. I. 93.3 важливо вяснити декілька моментів.

По-перше, що розуміє Фукідід під терміном ἡ ἀρχή і чи може допустити, що він має на увазі архонтат; по-друге, який саме період описує Фукідід у даному випадку; і, по-третє, як співвідноситься ця нотатка Фукідида, з даними Діонісія Галікарнаського та Євсевія Памфіла; неважко побачити, що основним для з'ясування всіх цих моментів є питання перше.

Основним аргументом для тих, хто заперечує версію про архонтат у Thuc. I. 93.3 є таке прочитання фрази, згідно з якою Фемісток обіймав певну посаду у афінян «рік за роком» (κατ' ἐνιαυτῶν), що не узгоджується з посадою архонтів, яку можна було обіймати лише протягом одного року⁷⁰.

Крім того, заперечується й сама думка, згідно з якою ἀρχεῖν у Фукідида обов'язково означає обіймання посади архонта⁷¹. Так, серед іншого, Форнара у своїх працях переконливо доводить, що цей термін співвідноситься з досить широким діапазоном посад, в тому числі й зі стратегією та Буле⁷².

⁶⁹ *Lenardon. Saga...* – P. 226 not. 39.

⁷⁰ *Fornara. Them.' Archonship...* – S. 534–540; *Gomme. Ath. notes.* P. 321–331, особливо — S. 323–324; *Gomme. Historical commentary...* – P. 261–262; пор. нове видання: *Gomme A.W., Andrewes A., Dover K.Y. A Historic Commentary on Thucydides.* Oxford, 1970. – V. I. – P. 260–262; див. також щодо дискусії: *Lenardon. Archonship of Them...* – S. 402–419; *Mosshamme Them.' Archonship...* – S. 234 not. 34; *Ehrenberg. Ost und West...* – S. 114–123 f.; *Podlecki. Life of Them...* – P. 135 f.

⁷¹ *Fornara. Them.' Archonship...* – S. 534–535, з критикою Попо-Сталя, якого ἀρχεῖν = «бути архонтом».

⁷² Детальніше, з аргументацією і прикладами, див. *Fornara. Them.' Archonship...* – S. 534–535. З Форнарою в цьому солідаризується Моссхаммер, який взагалі вважає, що Фукідід тут заперечує Гелланів підкреслюючи, що посада, яку обіймав Фемісток, була не архонтатом, а якоюсь іншою, що виконувалася ним κατ' ἐνιαυτῶν. Пор., однак, його критику Ленардоном (*Lenardon. Saga...* – P. 226 not. 40). Додамо також що Моссхаммер тут виходить, в особливості, з тези, за якою Фукідід виправив Гелланіка, взявши до уваги Hdt. VII. 143 про Фемістокла як політично впливовим. Як ми вже бачили, використання цього місця Геродота для заперечення архонтату Фемістокла в 493/2 р. до Р. Х. :

Виходячи зі сказаного, доводиться констатувати, що переконливі аргументів на користь того, що Фуکیدід у цьому місці говорить саме про архонтат Фемістокла, немає.

Навіть більше: вислів $\kappa\alpha\tau' \epsilon\upsilon\lambda\alpha\upsilon\tau\omicron\nu$ може слугувати підставою для сумнівів щодо цього. Разом з тим, як уже зазначалося нами вище, немає також достатніх підстав вважати, що Фуکیدід у своїй «Історії», полемізуючи з Гелланіком з приводу укріплення Пірею Фемістоклом у рік його архонтату, заперечує це свідчення, наголошуючи, що Фемістокл у той час обіймав якусь посаду «рік за роком», $\kappa\alpha\tau' \epsilon\upsilon\lambda\alpha\upsilon\tau\omicron\nu$. На наш погляд, Фуکیدід повідомляє про це цілком індивідуально, оскільки від нього вимагає цього хід оповіді, і, таким чином, фраза Thuc. I. 93.3 має зовсім не полемічну, але, радше, оповідну функцію.

Виходячи з усього сказаного, ми, в свою чергу, можемо констатувати, що парафраза Фуکیدіда, як мінімум, не спростовує ні повідомлення Діонісія Галікарнаського про архонтат Фемістокла в 493/2 р. до Р. Х., ні Євсевія Памфіла, — чи, точніше, Гелланіка, — про укріплення ним у 493 році Пірею, але, що Thuc. I. 93.3 має самостійний характер.

Разом з тим, на наш погляд, дуже мало підстав вважати, що Фуکیدід у цьому місці має на увазі архонтат Фемістокла, хоча повністю виключити таку версію не можна⁷³.

здається бездоганим. Таким чином, висновки Моссхаммера виявляються базованими на хибних тезах і тому по необхідності і самі є небездоганими, а критика Ленардона стає більш переконливою. Див. також *Lewis. Them. ' Archonship... – S. 757–759*, з переконливим філологічним аналізом терміна $\alpha\rho\chi\omicron\nu\tau\alpha\tau\epsilon\iota\text{-}\eta$.

⁷³ Див. *Lenardon. Saga... – P. 226 not. 39*, див. також критику цієї точки зору у Форнари (*Fornara. Them. ' Archonship... – S. 534*) та у Моссхаммера (*Mosshammer. Them. ' Archonship... – S. 234 not. 34*), який заперечує цікаву версію Шрайнера щодо слідування Фуکیدіда в I.93.9 Гелланіку. На нашу думку, самого тільки негативного ставлення Фуکیدіда до Гелланіка не досить для заперечення якихось запозичень з нього, в особливості у тому випадку, коли дані Гелланіка співпадають з іншими сучасними Фуکیدіду джерелами. Крім того, Фуکیدід міг тут скористатися й усною традицією щодо початку укріплення Пірею Фемістоклом у рік його архонства, яку, як уже говорилося, сформував, або навіть (що може бути більш вірогідним) зафіксував Гелланік. Таким чином, для Фуکیدіда було б навіть природним мати на увазі архонтат Фемістокла як відправний момент кар'єри Фемістокла, що була продовжена

Більш точне судження з цього приводу можна буде винести після визначення в часі цього повідомлення Фукидіда.

Безумовно вірним є те, що історик сам не визначає конкретну хронологію описуваних подій⁷⁴: можна тільки висловити думку про період до вторгнення Ксеркса. Неодноразово наводилися міркування⁷⁵, суть яких зводиться до того, що під таким періодом треба розуміти 484 чи 483 р. до Р. Х., тобто роки, пов'язані з проведенням Фемістоклом морського законопроекту. Неважко побачити, що при цьому ігноруються принаймні два важливі моменти, які досить певно свідчать на користь початку будівництва в Піреї в 490-ті роки.

По-перше, це збіг свідчень *Arm. Euseb.* та *Thuc. I. 93. 3.* При неупередженому розгляді обох повідомлень не можна не побачити їх очевидну близькість — це дозволяє думати про одну й ту ж подію, що проступає за ними. Як ми вже бачили, спроби пояснити повідомлення Євсевія всього лише оформленням поширеної фальсифікації мають суто теоретичний характер і аж ніяк не переконливі. Тому логічно було б думати, що і свідчення *Thuc. I. 93.* стосується подій 490-х років. По-друге ж, прив'язка початку розбудови Пірею до власне морського закону Фемістокла привносить у саму морську програму елемент необов'язковості, цілковитої випадковості: лише відкриття нової жили в Лавріоні підштовхує Фемістокла, а, отже — афінян у цілому, до щасливої думки — «повернутися до моря». При

потім протягом найближчих років, під час виконання якоїсь іншої, менш впливової, але все ж такої, що надавала повноваження для продовження будівництва в Піреї, посади.

⁷⁴ *Fornara. Them. ' Archonship... – S. 535;* Фукидід не визначає час діяльності Фемістокла: слово *πρότερον* у наведеному контексті означає лише компетенцію, в якій Фемістокл розпочав свою велику справу.

⁷⁵ *Сергеев. Ист. древней Греции. – С. 222,* щоправда, без певного посилання на Фукидіда; *Ковалев. Ист. ант. общ... – С. 168;* *Хвостов. Ист. Греции. – С. 221;* потрібно, разом з тим, зауважити, що спеціальному аналізу ці проблеми в вітчизняній історіографії піддані не були. Так, наприклад, і Хвостов, і Ковальов говорять про початок забудови Пірею в 483 р. до Р. Х. але визнають, що плани Фемістокла виникли ще в 493 р. до Р. Х. (див. також *Древняя Греция. М., 1956. – С. 187;* пор.: *Gomme. Ath. notes. P. 323, P. 323 pot. 13,* аргументи якого стали основою для скептицизму як щодо архонтату Фемістокла, так і щодо забудови Пірею в 490-ті роки у сучасних дослідженнях: *Fornara. Them. ' Archonship... – S. 535–540;* *Mosshammer Them. ' Archonship... – S. 323;* та ін.

цьому повністю зависає в повітрі всяка політична боротьба за програму озброєння, а, таким чином, і за подальший розвиток процесу демократизації, перерозподіл повинностей між різними прошарками громадян. Лавріон у цьому випадку виступає як *deus ex machina*, завдяки якому швидко, ефективно і безболісно влаштовуються всі афінські справи. Звичайно ж, подібна картина досить далека від реальностей, і перш за все — від політичних реальностей післяклісфенівських Афін. Про них мова йтиме нижче. А зараз, як резюме, скажемо: слова Фукідіда (Thuc. I.93.3) можуть мати на увазі лише події, що відбувалися в 490-х роках.

На наш погляд, повідомлення Діонісія Галікарнаського, Вірменської версії хроніки Євсевія та Фукідіда доповнюють одне одного.

Разом з тим, найбільш реальною здається наступна реконструкція подій (зрозуміло, реконструкція тільки схематична; проблеми політичної боротьби, передумов тощо будуть розглянуті у подальших параграфах даної роботи): Фемістокл дійсно був архонтом 493/2 р. до Р. Х., як це засвідчено у Діонісія Галікарнаського; під час виконання своїх обов'язків він розпочав будівництво в Піреї, як про це говорить у Вірменській версії хроніки Євсевія; будівництво це могло і бути продовжене ним після складення своїх повноважень, протягом виконання якихось інших, достеменно нам не відомих, обов'язків на посаді, котру він обіймав $\kappa\alpha\tau' \ \epsilon\upsilon\sigma\iota\upsilon\tau\omicron\nu$, можливо в 492/1–491/0 р. до Р. Х., — як у Фукідіда. Логічним здається й припущення, що, таким чином, відхід Фемістокла на другий план стався не відразу ж після повернення з Херсонесу Мільтіада, але проходив поступово, протягом саме цих років, що в ході цієї боротьби між ними, — основним моментом якої стала програма озброєнь, — перемогу отримав Мільтіад і будівництво в Піреї, — як і програма морських озброєнь взагалі, — було призупинене. Лише через 10 років, після впертої боротьби Фемістокла та його прибічників, морська програма була відновлена, завдяки, в багатьох відношеннях, щасливому відкриттю в Лавріоні нових покладів срібла, відкриттю, що стало каталізатором, але аж ніяк не першопричиною «морської програми».

Саме тому, що Фемістокл не завершив свої починання 490-х років, але зазнав поразки від Мільтіада, у Геродота (Hdt. VII. 143) він лише $\nu\epsilon\omega\sigma\tau\iota$, — тобто після його перемоги в 483 р. до Р. Х., — стає політичне впливовим.

І саме тому, що він *все-таки* переміг у боротьбі за реалізацію своєї програми, у Plut. Them. IV. З Фемістокла буде свій флот, полавши опір Мільтіада. Але про всі ці моменти мова йтиме нижче.

2. Початок реалізації морської програми Фемістокла (Політико-економічний зміст архонтату Фемістокла)

Наведений вище аналіз з цілковитою певністю, як нам здається, засвідчує історичність архонтату Фемістокла в 493/2 р. до Р. Х.; під час же перебування Фемістокла на цій посаді ним була здійснена спроба реалізації перших кроків морської програми⁷⁶ — стан наших джерел такий, що визнання історичності першого водночас є аргументом на користь другого⁷⁷. При цьому, якщо розуміти під морською програмою Фемістокла її матеріальне, предметне виявлення — тобто будівництво флоту та всього комплексу військово-морських озброєнь⁷⁸ — і не розглядати соціальний, чи навіть соціально-політичний її аспект⁷⁹, то потрібно, очевидно, визначити: до якої

⁷⁶ Див. такий хід розмірковувань: Бузескул. Ист. Аф. дем... — С. 103 прим. 1; Сергеев. Ист. древней Греции. — С. 219; Лурье. История Греции... — С. 195; Busolt. GG. — Bd. II. — S. 642–643; Bengtson. GG... — S. 145–151; Bengtson H. Griechische Geschichte. Von der Anfängen bis in die römische Kaiserzeit. 4-te Aufl. München, 1969. — S. 161–162; Wilcken U. Griechische Geschichte im Rahmen der Aertumsgeschichte. München: Oldenbourg, 1951. — S. 97–98; Grundy G.B. Thucydides and the history of his age. Oxford: Blackwell, 1948. — V. II. — P. 140 ff.; Lenardon. Archonship of Them... — S. 401–419; Lenardon. Saga... — P. 36 ff.; Schachermeyr F. Stesimbrotos und seine Schrift über die staatsmänner. Wien: Böhlau Nachf, 1965. — S. 13; Papastavru. Themistokles... — S. 20–21 ff.; Wade-Gery. Themistocles Archonship... — P. 263–270; та ін. Пор. вже згадувану версію Моссхаммера про зв'язок морської програми Фемістокла з роком його архонства як про оформлений Гелланіком (до якого в кінцевому рахунку сходять Євсевій) «народний роман» про Фемістокла (Mosshammer. Them.' Archonship... — S. 222–234; пор. до цього: Gomme A.W. Ath. notes. P. 323 not. 13; Frost. Them.' Place... — P. 105 ff.; Podlecki. Life of Them... — P. 7 f., app. A = p. 195 ff.

⁷⁷ Fornara. Them.' Archonship... — S. 534 not. 2.

⁷⁸ Lenardon. Archonship of Them... — S. 401 f.

⁷⁹ Фролов Э.Д. Политические лидеры афинской демократии / Политические деятели античности, средневековья и нового времени. Л., 1983. — С. 14;

міри ці перші кроки віддзеркалювали саму суть програми? Інакше кажучи, що конкретно з усього комплексу заходів було здійснено?

Думки дослідників з цього питання розділилися. Одні з них вважають, що в 493/2 р. до Р. Х., разом з укріпленням Пірею, була здійснена й спроба щодо будівництва флоту⁸⁰; інші — що в цьому році були розпочаті лише якісь роботи в Піреї⁸¹; ще інші вважають, що здійснення морської програми розпочалося лише в 483 році, коли Фемістокл вніс свою пропозицію щодо будівництва кораблів на кошти Лавріону⁸².

Такий розподіл думок обумовлюється, в особливості, і розбіжностями у самих джерелах. Так, Арістотель і Геродот повідомляють про Лавріон, про флот, проте нічого не говорять про Пірей та про офіційний статус Фемістокла на той час. Фулідід же та залежний, як уже зазначалося, від нього в цьому місці Павсаній, незважаючи на всю внутрішню неоднозначність свідчення, доносять відомості про Пірей і якусь посаду⁸³. Додамо до цього й уже розглянуте повідомлення у *Agm. Euseb. Ol. 71. 1*, в якому йдеться лише про Пірей Фемістокла, втім, без якихось натяків на його статус.

З усього сказаного може скластися враження, ніби в очах античних авторів будівельна діяльність Фемістокла в Піреї та його пропозиція з приводу флоту — дві різні речі. На наш погляд, це не зовсім так. Радше навпаки: для них Пірей був одним з етапів того прилучення афінян до моря, про яке детально говорить Плутарх у біографії Фемістокла (*Plut. Them. IV*). Наведемо його слова: «Оскільки в афінян існував звичай ділити прибуток від срібних копалень Лавріону поміж собою, він [Фемістокл. — *B.C.*] спершу

⁸⁰ *Древняя Греция*. М., 1956. — С. 177; *Bauer. Themistokles...* — S. 57 f., який слідує тут Шмідту; хоча порю *Bauer. Themistokles...* — S. 104 Anm. 2; *Schachermeyr F. Die Themistokles-Stelle und ihre Bedeutung für die Vorgeschichte der Schlacht von Salamis // JÖAI. 1961–1963. — Bd. 46. — S. 164.*

⁸¹ *Busolt. GG. — Bd. II. 2. — S. 642; Bengtson. GG. 4-te Aufl. — S. 161–162; Lenardon. Archonship of Them...* — S. 418; *Lenardon. Saga...* — P. 36 ff. *Podlecki. Life of Them...* — P. 175 ff.; *Wade-Gery. Themistocles Archonship...* — P. 263–270; *Gruen B.S. Stesimbrotos on Miltiades and Themistocles // CSCA. 1970. — V. 3. — P. 95 ff.*

⁸² *Gomme A.W. Ath. notes. — P. 323 not. 13; Mosshammer. Them.' Archonship...* — S. 222–234; *Fornara. Them.' Archonship...* — S. 534–540; *Carcopino. L'ostracisme athénien...* — P. 153–157; про цю версію детальніше див. особливо: *Lenardon. Archonship of Them...* — S. 401–419, особливо — P. 402 ff.

відважився виступити перед народом з пропозицією припинити такий поділ, а на ці кошти збудувати трієри для війни з Егіною⁸⁴. Ця війна тоді була в повному розпалі в Елладі, і Егіна завдяки своєму сильному флоту контролювала море. Тим легше було Фемістоклу переконати громадян, не лякаючи їх ні Дарієм, ні персами (вони ж бо були далеко, і не було цілком твердих підстав боятися їхнього нашестя); але він дуже вчасно використав їхнє суперництво та гнів проти егінців для приготування [до війни з персами. — В. С.]. На ці кошти було збудовано сто трієр, які й билися з Ксерксом на морі.

Після цього, помалу заманюючи і зводячи поліс до моря під тим приводом, що на суші вони не рівні силами навіть із сусідами, тоді як міццю кораблів можуть і варварів відбити, і правити Елладаю, він, за висловом Платона⁸⁵, зробив із стійких гоплітів матросів і моряків; цим він дав привід для лихослів'я, що, нібито, Фемістокл відібрав у громадян спис та щит і принизив афінський народ до веслярської лави та весла. Здійснив же це він, як розповідає Стесімброт⁸⁶, перемігши Мільтіада, котрий виступав проти цього. Чи зашкодив він цим строгості та чистоті полісного ладу, чи ні, — це питання радше філософське; а ось що спасіння еллінів тоді залежало від моря, і що ті трієри відновили афінський поліс, це, поряд з іншими доказами, засвідчив і сам Ксеркс. Хоча сухопутні сили його залишалися ще неушкодженими, він утік після загибелі флоту як не рівний силами і залишив Мардонія, на мою думку, не стільки для поневолення еллінів, скільки для того, щоби завадити їм переслідувати його»⁸⁷.

⁸³ Подібне протиставлення джерел див. у Ленардона (*Lenardon. Archonship of Them...* – P. 407).

⁸⁴ До війни з Егіною див. нижче, прим. 320.

⁸⁵ Див.: *Plato. Leg.* 706 c.

⁸⁶ Див.: *FGH* 107 F 2.

⁸⁷ Καὶ πρῶτον μὲν τὴν Λαυρεωτικὴν πρόσδοτον ἀπὸ τῶν ἀργυρείων μετάλλων ἔθος ἐχόντων Ἀθηναίων διανέμεσθαι, μόνος εἰπεῖν ἐτόλμησε παρελθὼν εἰς τὸν δῆμον, ὡς χρῆ τὴν διανομὴν ἐάσαντας ἐκ τῶν χρημάτων τούτων κατασκευάσασθαι τριήρεις ἐπὶ τὸν πρὸς Αἰγινήτας πόλεμον. ἤκμαζε γὰρ οὗτος <τότ> ἐν τῇ Ἑλλάδι μάλιστα, καὶ κατεῖχον οἱ νησιῶται πλήθει νεῶν τὴν θάλατταν. 4.2 ἦ καὶ ῥᾶον ὁ Θεμιστοκλῆς συνέπεισεν, οὐ Δαρεῖον οὐδὲ Πέρσας – μακρὸν γὰρ ἦσαν οὗτοι καὶ δέος οὐ πᾶν βέβαιον ὡς ἀφιζόμενοι παρεῖχον – ἐπισείων, ἀλλὰ τῇ πρὸς Αἰγινήτας ὀργῇ καὶ φιλονικίᾳ τῶν πολιτῶν ἀποχρησόμενος εὐκαιρῶς ἐπὶ τὴν παρασκευὴν. ἑκατὼν γὰρ ἀπὸ τῶν

Ще чіткіше, хоча й лаконічніше, пов'язує з розбудовою Пірею перетворення афінян на моряків, що неможливо уявити без створення флоту, Фукидід (Thuc. I. 93. 4). Так, розвиваючи свою оповідь про початок проведення робіт Фемістоклом у Піреї, він констатує: νομίζων τὸ τε χωρίον καλὸν εἶναι, λιμένας ἔχον τρεῖς αὐτοφυεῖς, καὶ αὐτοὺς ναυτικούς γεγεννημένους μέγα προφέρειν ἔς τὸ κτήσασθαι δύναμιν (τῆς γὰρ δὴ θαλάσσης πρῶτος ἐτόλμησεν εἰπεῖν ὡς ἄσθεκτά ἐστί), καὶ τὴν ἀρχὴν εὐθύς ξυγκατεσκεύαζεν⁸⁸.

Зрештою, на користь такого зв'язку виступає і проста логіка: будівництво гаваней у Піреї було зорієнтоване на більш повне задоволення потреб флоту, можливо — флоту, що зростає⁸⁹.

χρημάτων ἐκείνων ἐποιήθησαν τριήρεις, αἷς καὶ πρὸς Ξέρξην ἐναυμάχησαν.

Ἐκ δὲ τούτου κατὰ μικρὸν ὑπάγων καὶ καταβιβάζων τὴν πόλιν πρὸς τὴν θάλατταν, ὡς τὰ πεζὰ μὲν οὐδὲ τοῖς ἑσπέραισι ἀξιωμαχῶς ὄντας, τῇ δ' ὅτι τῶν νεῶν ἀλκὴ καὶ τοὺς βαρβάρους ἀμύνασθαι καὶ τῆς Ἑλλάδος ἀρχεῖν δυναμένους, ἀντὶ μονίμων ὀπλιτῶν, ὡς φησὶν ὁ Πλάτων, ναυβάτας καὶ θαλασσίους ἐποίησε, καὶ διαβολὴν καθ' ἑαυτοῦ παρέσχευεν, ὡς ἄρα Θεμιστοκλῆς τὸ δόρυ καὶ τὴν ἀσπίδα τῶν πολιτῶν παρελόμενος εἰς ὑπέρειον καὶ κώπην συνέστειλε τῶν Ἀθηναίων δῆμον. ἔπραξε δὲ ταῦτα Μιλτιάδου κρατήσας ἀντιλέγοντος, ὡς ἱστορεῖ Στράσιμβροτος. εἰ μὲν δὲ τὴν ἀκρίβειαν καὶ τὸ καθαρὸν τοῦ πολιτεύματος ἐβλάψεν ἢ μὴ ταῦτα πράξαις, ἔστω φιλοσοφώτερον ἐπισκοπεῖν· ὅτι δ' ἢ τότε σωτηρία τοῖς Ἕλλησιν ἐκ τῆς θαλάσσης ὑπῆρξε καὶ τὴν Ἀθηναίων πόλιν καυθεῖσαν ἀθύθις ἀνέστησαν αἱ τριήρεις ἐκεῖναι, τά τ' ἄλλα καὶ Ξέρξης αὐτὸς ἐμαρτύρησε. τῆς γὰρ περὶ τῆς δυνάμεως ἀβραύστου διαμενούσης, ἔφυγε μετὰ τὴν τῶν νεῶν ἦτταν ὡς οὐκ ὦν ἀξιόμαχος, καὶ Μαρδόνιον ἐμποδῶν εἶναι τοῖς Ἕλλησι τῆς διώξεως μᾶλλον ἢ δουλωσόμενον αὐτοὺς ὡς ἐμοὶ δοκεῖ κατέλιπεν.

⁸⁸ Загальний смисл цієї фрази, на наш погляд, краще розуміти як у англійському коментарі Гомма: «План укріплення Афін, запропонований Фемістоклом, допоміг заснуванню афінської держави» (Див.: *Gomme. Historical Commentary...* – P. 263, хоча подальшу реконструкцію подій у Гомма ми не поділяємо), а не як у наявних російськомовних перекладах Мищенко та Стратановського. Див. також: *Lenardon. Saga...* – P. 36: більшість з тих, хто заперечує кар'єру Фемістокла в 490-ті роки приймає архонтство Фемістокла в 493 р., але вважає, що він не починав укріплювати Пірей аж до якогось більш пізнього часу.

⁸⁹ *Bengtson. GG...* – S. 147; до цього афіняни користувалися фалерським

У такому випадку досить вірогідним здається припущення, що і гавані в Піреї, і кораблі (можливо — трієри⁹⁰) будувалися одночасно⁹¹. На підтвердження цього, крім уже наведених міркувань, можна привести й факт збільшення флоту Афін з 50 кораблів у якийсь (важко визначити його точно в часі) період до Марафонської битви принаймні до 70 на час Пароської експедиції Мільтіада після неї. Так, Геродот, описуючи початок війни Афін з Егіною і роль у ній егінського вигнанця Нікодрома (Hdt. VI. 88–90), згадує про наявні в афінян 50 кораблів:

«Після того Нікодром, по домовленості з афінянами, оволодів так званим старим містом, але афіняни не з'явилися в належний час. Сталося це тому, що у них не було тоді достатньо кораблів, щоб битися з егінцями; поки ж вони впрохували корінф'ян позичити їм кораблі, уся справа пропала. Корінф'яни, які були тоді найближчими друзями афінянам, дали, щоправда, їм потрібні 20 кораблів, продавши їх по п'ять драхм за кожний: дарувати ж бо, згідно із законом, заборонялося. Взявши ці кораблі та свої власні, спорядивши, таким чином, загалом сімдесят кораблів, афіняни відплили на Егіну і запізналися на один день супроти домовленого терміну»⁹².

рейдом, див. про це: *Frost. Plutarch's Them...* – P. 175 f., там же див. значну історіографію щодо влаштування гаваней, в т.ч.: *Morrison J., Williams R. Greek Oared Ships. Cambridge, 1968. P. 182 not., і взагалі: P. 181–192. Pl. 29; пор.: Lehman-Hartleben K. Die antike Hafenanlagen des Mittelmeeres // Klio Beihefte. 1923. 14. – S. 113 ff.; Casson L. Ships and Seamanship in the Ancient World. Princeton, 1971. P. 363–365. Pl. 197.*

⁹⁰ *Schachermeyr. Themistokles-Stelle...* – S. 164.

⁹¹ *Schachermeyr. Themistokles-Stelle...* – S. 164.

⁹² Μετὰ ταῦτα καταλαμβάνει μὲν κατὰ [τὰ] συνεθήκατο' Αθηναίοισι ὁ Νικόδρομος τὴν παλαιὰν καλεομένην πόλιν, Αθηναῖοι δὲ οὐ παραγίνονται ἐς δεῖον. Οὐ γὰρ ἔτυχον εὐδοῖσαι νέες σφι ὀξυόμαχοι τῆσι Αἰγινητέων συμβαλεῖν· ἐν ᾧ ὧν Κορινθίων ἐδέοντο χρῆσαι σφίσι νέας, ἐν τούτῳ διεφθάρη τὰ πρήγματα. Οἱ δὲ Κορινθιοί, ἦσαν γὰρ σφι τοῦτον τὸν χρόνον φίλοι ἐς τὰ μάλιστα' Αθηναίοισι, διδοῦσι δεόμενοισι εἴκοσι νέας, διδοῦσι δὲ πενταδράχμους ἀποδόμενοι· δωτὴν γὰρ ἐν τῷ νόμῳ οὐκ ἐξῆν δοῦναι. Ταύτας τε δὴ λαβόντες οἱ Αθηναῖοι καὶ τὰς σφετέρας, πληρώσαντες εβδομήκοντα νέας τὰς ἀπόσας, ἔπλεον ἐπὶ τὴν Αἰγίαν καὶ ὑστέρησαν ἡμέρη μίῃ τῆς συσκευμένης.

Розповідаючи ж про початок походу афінської ескадри проти звинувачуваного в мідізмі Паросу⁹³ історик уже говорить про 70 власне афінських кораблів: «Після поразки [персів. — В.С.] при Марафоні Мільтіад, і до того шанований афінянами, набув ще більшого впливу. Він зажадав від афінян сімдесят кораблів, військо і гроші, не сказавши їм, однак, проти якої землі має намір піти війною, але заявив лише, що вони розбагатіють, коли підуть за ним: він же ж бо поведе їх у таку землю, де вони легко здобудуть багато золота; таке ось він говорив, вимагаючи кораблі. Афіняни ж спокусилися всім оцим і надали їх. Ось з цим військом Мільтіад і поплив на Парос» (Hdt. VI. 132-133)⁹⁴.

Вважати звістку Геродота, в особливості Hdt. VI. 132, про 70 кораблів у Афін після Марафону, лише непорозумінням не можна: такий підхід щодо відбору джерел дуже нагадує вже давно критикований гіперкритицизм. Можна було б, в принципі, припустити, що Геродот просто помилився на слові і, маючи перед собою кількість кораблів під час Егінської війни, механічно переніс цифрові дані з однієї події на іншу. Можна було б також припустити, що 70 кораблів Мільтіада — це ті ж самі 50 кораблів афінських плюс 20 корінфських, які билися з егінцями до навали Дарія.

Друга версія здається більш переконливою. Проте й вона не бездоганна. І дійсно, Геродот (Hdt. VI. 93-94) зауважує: «Егінці, коли афіняни були в безладді, напали на них зі своїми кораблями, перемогли і захопили чотири з афінських кораблів разом з їхніми екіпажами. Так у афінян розпочалася війна з егінцями...»⁹⁵.

⁹³ Пор. Her. Milt. 7, де йдеться про похід Мільтіада не проти Паросу, а проти звинувачених у мідізмі островів Егейського моря: Post hoc proelium [тобто після битви при Марафоні. — В.С.] classem septuaginta navium Athenienses eidem Miltiadi dederunt, ut insulas quae barbaros adiuverant bello persequeretur.

⁹⁴ Μετὰ δὲ τὸ ἐν Μαραθῶνι τῷ ματα γεινόμενον Μιλτιάδης, καὶ πρότερον εὐδοκιμῶν παρὰ Ἀθηναίοισι, τότε μᾶλλον αὐξήτο. Αἰτήσας δὲ νέας ἑβδομήκοντα καὶ στρατιήν τε καὶ χρήματα Ἀθηναίους, οὐ φράσας σφι ἐπ' ἦν ἐπιστρατεύσεται χάριν, ἀλλὰ φάς αὐτοὺς καταπλουτιεῖν ἦν οἱ ἐπωπται· ἐπὶ γὰρ χάριν τοιαύτην δὴ τινα ἄξειν ὅθεν χρυσὸν εὐπετέως ἀφθονοῦν οἴσονται· λέγων τοιαῦτα αἰτεε τὰς νέας. Ἀθηναῖοι δὲ τούτοις ἐπαρθέντες παρέδοσαν. Παραλαβάν δὲ ὁ Μιλτιάδης τὴν στρατιήν ἐπλεε ἐπὶ Πάρον...

⁹⁵ Αἰγινηται δὲ εὐσί ἀτάκτοις τοῖσι Ἀθηναίοισι συμβαλόντες τῆσι νηυσὶ ἐνίκησαν καὶ σφεων νέας τέσσαρας αὐτοῖσι τοῖσι ἀνδράσι εἶλον. Ἀθηναῖοι μὲν δὴ πόλεμος συνήητο πρὸς Αἰγινητας...

Отже, навіть якщо висловити здогад про те, що корінфські кораблі протягом принаймні 2–3 років залишалися в афінян, тобто що вони входили до складу тих 70, які були надані після Марафону в розпорядження Мільтіада, то й тоді потрібно пояснити поновлення принаймні чотирьох утрачених кораблів (а можливо й більше) побудовою нових. Далі, аналізуючи викладення подій у Геродота, навіть погоджуючись з Гаммондом, який датує другу (ту, що нас цікавить) фазу війни з Егіною 491–490 рр. до Р. Х.⁹⁶ можна, на наш погляд, припустити певну часову дистанцію між поразкою афінян і походом Дарія та Марафонською битвою. Ми не знаємо умов, на яких були позичені кораблі у Корінфа. Навіть більше: ми не знаємо взагалі нічого щодо правил чи звичаїв, які б регламентували здійснення подібних угод між різними полісами. Але можна все-таки припустити, що така угода була обмеженою в часі і що після завершення активних бойових дій кораблі були повернуті Корінфу.

Крім того, з нашого єдиного джерела з певністю випливає, що кораблі були надані Корінфом конкретно для війни з Егіною. Таким чином, більш ймовірним здається повернення кораблів Афінами після завершення кампанії.

Можна, далі, припустити, що війна з Егіною в 491–490 рр. досить чітко продемонструвала слабкість афінської морської сили і природним наслідком стало намагання полісу позбавитися настільки відчутної своєї залежності від прихильності дружніх міст — тобто намагання забезпечити себе намайбутнє. Конкретним виявленням цього намагання і могла стати побудова 20 кораблів: тих кораблів, яких не вистачало Афінам для ведення бойових дій з Егіною, тих кораблів, які вони змушені були повернути Корінфові після закінчення війни, зрештою, тих двадцяти кораблів, які, — разом з наявними п'ятдесятьма, поновленими за звичним порядком афінськими навкраріями, — були надані після Марафону в розпорядження Мільтіада і про які говорить Hdt. VI. 132!

⁹⁶ *Hammond N.G.L. Studies in Greek Chronology of the Sixth and Fifth Centuries B.C. // Historia. 1955. — Bd. 4. — P. 406–411; поп.: Andrewes A. Athens and Aegina. 510–480 B.C. // ABSA. XXXVII. 1936–1937. — P. 1–7; Podlecki A.J. Athens and Aegina // Historia. 1976. — V. 25. — P. 396–413; Welter G. Dgina. B.: Mann, 1938, 134 s., а також відповідні розділи узагальнюючих праць, що вже наводилися вище.*

Таким чином, хід наших розмірковувань, в основі якого ми прагнули мати ретельне дотримання джерел, неминуче приводить до висновку, що принаймні в період між поразкою в морський битві від егіпців і до Марафону Афіни *могли* вжити заходів щодо посилення свого флоту понад усталений з часів Клісфена ліміт в 50 кораблів, що вибудовувалися навкравіями. Навіть більше: будівництво кораблів вони просто *мусили* розпочати з огляду на те, що принаймні чотири кораблі (де гарантія, що не більше?) були втрачені в боях. При цьому, очевидно, перед афінянами постала проблема фінансування цього будівництва: якщо потрібно було відшкодувати втрату корінфських кораблів (а де гарантія, що вони не були саме корінфськими?) то зобов'язувати конкретні, у довільному порядку вибрані навкравії виконувати повинність на користь всього полісу було б несправедливо. Отже, можна припустити, що така повинність покладалася на всі 50 навкравій. У такому випадку, на наш погляд, цілком вірогідною здається думка про бажання афінян вирішити одним махом всю проблему: побудувати не тільки ту кількість кораблів, яку потрібно було відшкодувати, але й ту, якої потребував поліс для забезпечення своєї безпеки з боку моря — тобто саме 20, за якими вони змушені були звернутися до Корінфу. Можливо, саме цю подію мав на увазі Стесімброт, розповідаючи про спорудження флоту Фемістоклом, котрий долає при цьому опір Мільтіада. У такому випадку, знову ж таки, можна припустити, що відповідальним за спорудження цих 20 кораблів є саме Фемістокл, що це було складовою частиною його програми морських озброєнь, розпочатої будівництвом у Піреї в рік його архонтату. У той самий час, коли будівництво в Піреї не викликало особливих заперечень, — можливо цьому сприяла до певної міри та обставина, що подібні роботи проводилися в Піреї вже Гіппієм (Arist. Athen. pol. 19. 2⁹⁷), — збільшення кількості кораблів понад 50 передбачало зміни в системі фінансування цього заходу, тобто в системі навкравій. Цілком можливо, що проти цього виступив не тільки Мільтіад, але й інші політичні сили, у тому числі й Арістід: нічого не заважає саме так розцінювати повідомлення Плутарха (Plut. Arist. III. I) про те, що Арістидові часто доводилося протидіяти Фемістоклу в проведенні

⁹⁷ ἔπει δὲ τετάρτῳ μάλιστα μετὰ τὸν Ἰππάρχου θάνατον, ἐπεὶ κακῶς εἶχεν τὰ ἐν τῷ ὄσσει, τὴν Μουνιχίαν ἐπεχείρησε τελεῖσθαι, ὡς ἐκεῖ μεθιδρυσόμενος.

перетворень⁹⁸. Очевидно, лише невдача в Егінській війні примусила афінян зробити вибір на користь Фемістокла — принаймні частково, хоча б тільки з тим, щоб відшкодувати втрату 20 кораблів, необхідність яких вони самі визнали, звернувшись по допомогу до Коринфу.

3. Фемістокл і Мільтіад

Єдине пряме свідчення про контакти між Фемістоклом і Мільтіадам наводить нам Плутарх (Plut. Them. IV), посилаючись на Стесімброта. Описуючи події, що розгорталися довкола проведення морського закону Фемістоклом у 483/2 р. до Р. Х., Плутарх зазначає: «Здійснив же це він, як розповідає Стесімброт⁹⁹, перемігши Мільтіада, котрий виступав проти цього¹⁰⁰».

На перший погляд, ці слова Стесімброта є простою хронологічною помилкою, оскільки в 483 році, про який ідеться у Плутарха, Мільтіада вже не було в живих¹⁰¹. Звичайно, немає жодних підстав датувати протистояння Мільтіада планам Фемістокла 483 роком. Таким чином, тут можливі два варіанти трактування слів Стесімброта, що зустрічаються у Плутархом.

Можна припустити, що Стесімброт помиляється і Плутарх був введений в оману своїм джерелом. На користь цього міркування може бути використана й досить розповсюджена думка про ворожість Стесімброта до Фемістокла,¹⁰² намагання репрезентувати його морську програму як згубну для Афінів. У цьому зв'язку легко пояснити згадку про протидію Фемістоклу Мільтіада прагненням Стесімброта протиставити «хорошого» Мільтіада «поганому» Фе-

⁹⁸ Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ πολλὰ κινουμένου τοῦ Θεμιστοκλέους παραβῶ-
-λως καὶ πρὸς πᾶσαν αὐτῷ πολιτείαν ἐνισταμένου καὶ διακόπτοντος,
ἡναγκάζετό που καὶ αὐτὸς τὰ μὲν ἀμυνόμενος τὰ δὲ κολούων τὴν
ἐκεῖνου δύναμιν χάριτι τῶν πολλῶν ἀξιομένην ὑπειπαντιοῦσθαι
παρὰ γνώμην οἷς ἐπραττεν ὁ Θεμιστοκλῆς, βέλτιον ἡγούμενος
παρελθεῖν ἕνια τῶν συμφερόντων τῶν δῆμον ἢ τῷ κρατεῖν ἐκεῖνον
ἐν πᾶσιν ἰσχυρὸν γενέσθαι.

⁹⁹ FGrH 107 F 2.

¹⁰⁰ Весь текст IV главы Плутарха мовою оригіналу див. вище, прим. 87.

¹⁰¹ Kahrstedt. Themistokles... – S. 1688; Them. Archonship... – S. 222–223.

¹⁰² Див., напр.: Хвостов. Ист. Греции. – С. 226; Morrow G. Plato's Cretan City. A Historical Interpretation of the «Laws». Princeton: Univ. Press, 1960. P. 97 not. 3 з посиланням на: Momigliano A. Sea-Power in Greek Thought // CR. 1944. – V. 58. – P. 1–7; див. також: Bauer. Themistokles... – S. 58.

містоклу і тим самим ще більше підкреслити шкідливість заходів останнього. Посилює, на наш погляд, цю тезу й посилання в цій же главі Плутарха на оцінку морського закону Платоном. При цьому, з необхідністю, потрібно допустити відразу ж дві умови: по-перше, що Стесімброт просто придумав дану ситуацію, і, по-друге, що Плутарх був настільки необізнаним стосовно описуваних ним подій, що беззастережно сприйняв цю очевидну фальсифікацію Стесімброта¹⁰³ за факт.

Незважаючи на всю специфічність життєписів Плутарха, про що неодноразово зауважувалося в спеціальних дослідженнях, усе ж таки немає достатніх підстав визнавати його несамотійним і необізнаним щодо описуваної ним епохи¹⁰⁴.

Значно вірогіднішою є друга версія, а саме: що Плутарх мав підстави вважати свідчення Стесімброта цілком історичним і, таким чином, вся фраза потребує додаткового, більш детального аналізу.

Як уже зазначалося, основною проблемою тут є те, що посилання на Стесімброта наводиться в зв'язку з описом у Плутарха обставин проведення Фемістоклом морського закону в 483 році, тобто коли Мільтіада вже не було в живих. Проте контекст, у якому знаходиться дане посилання, не дозволяє з цілковитою певністю віднести його до конкретного року.

Дійсно, у Плутарха мова йде про побудову флоту з ініціативи Фемістокла: «Після цього, помалу заманюючи і зводячи поліс до моря під тим приводом, що на суші вони не рівні силами навіть із сусідами, тоді як міццю кораблів можуть і варварів відбити, і правити Елладою, він, за висловом Платона¹⁰⁵, зробив із стійких гоплітів матросів і моряків; цим він дав привід для лихослів'я, що, нібито, Фемістокл відібрав у громадян спис та щит і принизив афінський народ до веслярської лави та весла». — а далі, відразу ж: «Здійснив

¹⁰³ І це — при досить обережному використанні Плутархом Стесімброта як джерела, що тенденційно висвітлює діяльність демократичних лідерів (див., напр., його зауваження при посиланні на Стесімброта в *Plut. Pericl. XIII*).

¹⁰⁴ Щодо специфіки Плутарха див. прекрасне дослідження Аверінцева (*Аверинцев С. С. Плутарх и античная биография. М., 1973. 277 с.*). Див. до цього зауваження Бауера: Плутарх працював самотійно, а не випишував усе, що його зацікавлювало, з різних джерел (*Bauer. Themistokles... — S. 73f.*), пор. тут: *Frost. Them.' Place... — P. 110* та ін.

¹⁰⁵ *Plato. Leg. 706 c.*

же це він, як розповідає Стесімброт¹⁰⁶, перемігши Мільтіада, котр виступав проти цього» (ἐπραξε δὲ ταῦτα Μιλτιάδου κρατῆς ἀντιλέγοντος, ὡς ἱστορεῖ Στησίμβροτος).

На нашу думку, тут ταῦτα зовсім не обов'язково вказує побудову флоту Фемістоклом у 483 р. до Р. Х., але можливі стосується і слів Платона, який цілком певно має на увазі результати зусиль Фемістокла щодо втілення його морської програми життя¹⁰⁷. У такому випадку, цілком логічною була б думка, що слова Стесімброта наводяться у Плутарха в більш широкому значенні, не тільки стосовно флоту, а, можливо, і для посилення судження його кумира, «божественного Платона» (ὁ θεῖος Πλάτων)¹⁰⁸. Мається на увазі вся морська програма Фемістокла, розпочата ще під час виконання ним обов'язків архонта 493/2 року і продовжена в наступні роки, можливо — аж до Марафону включно. У такому випадку, протидія Мільтіада Фемістокла мусить бути віднесена саме до цього, початкового періоду діяльності Фемістокла і повідомлення Стесімброта стає цілком історичним.

Але навіть якщо погодитися з тим, що Плутарх в даному випадку має на увазі лише флот, на користь чого, в принципі, можна було б витлумачити його подальші розмірковування¹⁰⁹, то й тоді слова

¹⁰⁶ FGrH 107 F 2.

¹⁰⁷ Платон визнавав велич Саламіну і Артемісія, проте вважав, що спасли Грецію Марафон і Платеї, які, до того ж, зробили греків кращими. Що ж стосується морських битв, то вони зробили їх гіршими, оскільки цими битвами було покладено початок тієї політики, яка призвела, зрештою, до катастрофи (Plato. Leges. IV. 707 b–c.) — див. про це: *Morrow. Plato's Cretan City...* – P. 97 f., пор.: *Frost. Them.' Place...* – P. 106–107 з оцінкою ставлення Платона до Фемістокла і порівнянням з тезами Павана (*Pavan M. La Grecita politica da Tucidide ad Aristotele. Roma: l'Erma, 1959.* – P. 173); пор. також дуже ретельний аналіз ставлення Платона до Фемістокла у Бауера (*Themistokles...* – S. 69–77) з резюме щодо суперечливості образу Фемістокла у Платона.

¹⁰⁸ Про таке ставлення Плутарха до Платона див.: *Аверинцев. Плутарх...* – С. 64–65, 88 прим. 75: «Плутарх часто іменує Платона божественним» (ὁ θεῖος Πλάτων).

¹⁰⁹ «Чи зашкодив він цим строгості й чистоті полісного устрою чи ні, — це питання скоріш філософське; але що порятунок еллінів тоді залежав від моря, і що ті трієри відновили Афіни, це, крім інших доказів. Засвідчив і сам Ксеркс...». Хоча, на наш погляд, і тут не можна висловлюватися цілком певно. Важко встановити, що за рік мається на увазі під терміном «тоді»

Стесімброта цілком можна сприйняти як достовірні. Як вже було показано в попередньому параграфі, повернення Мільтіада в Афіни співпадає в часі з виконанням Фемістоклом обов'язків архонта-епоніма, коли він розпочав реалізацію своєї морської програми. Таким чином, ми неминуче приходимо й до більш певного висновку, а саме: Фемістокл і Мільтіад були сучасниками не тільки з огляду на одночасність їх існування, але і з огляду на одночасність їх політичної діяльності. Якщо ж враховувати повідомлення Стесімброта, посилене фактом командування Мільтіада під час сухопутної битви при Марафоні і здійснення (зрештою!) морської програми Фемістоклом, то можна прийти до висновку, що вони були не просто політиками-сучасниками, але й політиками, котрі відстоювали різні точки зору щодо програми озброєнь Афин.

Як бачимо, за умови врахування різноманітних додаткових (але дуже суттєвих!) факторів, повідомлення Стесімброта зовсім не здається хронологічним нонсенсом, але виступає важливим історичним фактом, що гармонійно вписується в усю картину політичних реалій Афин кінця 490-х років. Мільтіад дійсно міг виявляти прогидію (і, певно, виявляв її!) Фемістоклу щодо побудови флоту¹⁰, як і щодо здійснення морської програми в цілому, оскільки будівництво в Піреї було «заморожено» протягом цілих десяти років; і Фемістокл дійсно отримав перемогу над Мільтіадом, оскільки флот його, хоч і через десять років, але все ж таки був побудований!

Таким чином, ми можемо констатувати, що взаємини між Фемістоклом і Мільтіадом не тільки були можливими з огляду на їх сучасність, але й що ми маємо в своєму розпорядженні документальні свідчення на користь цього.

(τότε), який можна зіставляти з досить широким часовим діапазоном. «Заважає» також і вжити поряд з трієрами «море» (ἡ θάλασσα): з цього можна зробити висновок і на користь всієї морської програми.

¹⁰ Пор. до цього: *Bauer. Themistokles...* – S. 57–58 з посиланням на Шмідта; пор.: *Gruen. Stesimbrotos...* – P. 91–98, до якого в цьому питанні приєднується й Ленардон (див.: *Lenardon. Saga...* – P. 38. P. 226 not. 43; але пор. його ж далі: «Чи й дійсно Мільтіад був противником морської програми Фемістокла в Піреї до Марафону, — хоча згодом сам скористувався флотом, — джерела містять тільки ілюзії з цього приводу»). Див. також більш категоричне судження Паластавру: Стесімброт не заслуговує на довір'я, оскільки експедицію Мільтіада проти Кіклад можна розглядати як продовження призупиненої перед битвою морської програми Фемістокла (*Papastavru. Themistokles...* – S. 133 Anm. 53). Див. також *Bengtson. GG...* – S. 147.

Крім того, можна встановити, що взаємини Фемістокла Мільтіада характеризувалися, — принаймні що стосується морськ програми Афін, — моментами політичного протиборства. Питан в тому, наскільки глибокими, наскільки визначальними виявилі ці моменти для розвитку політичних процесів у Афінах.

Можна сформулювати й ще одне питання: як потріб розглядати цей факт протиборства — як момент суто поодинок обмежений у часі, такий що корениться у розбіжностях конкретного, загалом ізольованого, хоча й принципового пунк чи може як прояв політичного суперництва, агону цих двох фігур? Відповідь на ці питання значною мірою залежить від визначен позиції Фемістокла під час процесу над Мільтіадом.

Hdt. VI. 104. 2 повідомляє, що відразу ж після прибут Мільтіада, що рятувався втечею від фінікійців, в Афіни проти ньо було організовано судовий процес по звинуваченню в тиранії: «...незабаром по тому, як він утік від них [тобто від фінікіян. — В.С.], повернувся до свого полісу і вже вважав себе врятованим його вороги добре зустріли його і притягнули до суду по звинуваченню в тиранії в Херсонесі. Але він урятувався й від них тепер був призначений афінським стратегом, по вибору народу»¹¹¹. Немає необхідності вважати цей процес лише «дублюванням» Геродотом процесу другого, який відбувся у 489 році¹¹²: така комбі нація неможлива з огляду на розбіжності суспільно-політичного клімату в Афінах напередодні і після Марафону¹¹³. Беручи до уваги

¹¹¹ «...ἀμα δὲ ἐκφυγόντα τε τούτους καὶ ἀπικόμενον ἐς τὴν ἑαυτοῦ δοκέοντά τε εἶναι ἐν σωτηρίῃ ἤδη, τὸ ἐνθεῦτέν μιν οἱ ἐχθροὶ ὑποδεδόμενοι [καὶ] ὑπὸ δικαστήριον αὐτὸν ἀγαγόντες ἐδίωξαν τυρανίδος τῆς ἐν Χερσονήσῳ. Αλοφυγῶν δὲ καὶ τούτους στρατηγὸς οὕτω Ἀθηναίων ἀπεδέχθη, αἰρεθεὶς ὑπὸ τοῦ δήμου». Це єдине свідчення про перший процес проти Мільтіада. Повідомлення Her. Milt. 8. 1 щодо процесу над Мільтіадом в 489 р. є результатом змішування цих двох процесів (див.: *Obst E. Miltiades* // *RE*. — Bd. 30. — S. 1688).

¹¹² Див. *Beloch K.J. Griechische Geschichte*. [Nachdruck der 2. Aufl.]. В.: de Greuter, 1967. II. 1. — S. 20; III. 2. — S. 136.

¹¹³ Хоча на користь схожості звинувачування Мільтіада в 493 і 489 роках див. аргументацію в: *Develin R. Miltiades and the Parian Expedition* // *AC*. 1977. — V. 46. — P. 573, на що звертає увагу й Дж. Вільямс (див.: *Williams G.M.E. The image of the Alkmeonidai between 490 B.C. and 487/6 B.C.* // *Historia*. 1980. — Bd. 29. P. 109 not. 19).

обставини втечі Мільтіада в Афіни, — яку вже саму по собі слід, очевидно, розглядати як відкритий антиперський демарш, підготовлений, в особливості, його досить імовірною участю в Іонійському повстанні¹¹⁴, — можна, на наш погляд, зробити принаймні два висновки: по-перше, що в Афінах суспільно-політична атмосфера в цілому характеризувалася перевагою антиперських тенденцій.

Цей висновок добре гармоніює з політичним забарвленням починань Фемістокла під час виконання ним обов'язків архонта-епоніма 493/2 р. до Р. Х.¹¹⁵ Якби ми не побоювалися побудови своєрідного «зачарованого кола», ми б, окрім цього, добавили, що це, в свою чергу, може слугувати додатковим аргументом на користь антиперського характеру військово-морських приготувань Фемістокла.

Другий же висновок зводиться до того, що прибуття Мільтіада цілком певно провіщало перспективу подальшого посилення антиперського угруповання в Афінах. Інакше кажучи, повернення Мільтіада об'єктивно посилювало позиції прибічників боротьби з Персією, — хоча би з огляду на його знаність, з огляду на набутий ним досвід ведення військових дій проти персів¹¹⁶. Не можна ігнорувати й посилення агонального духу роду Філаїдів, до якого він належав¹¹⁷.

Якщо брати до уваги тільки ці внутрішньополітичні обставини, то здається малоімовірною участь Фемістокла в організації процесу.

¹¹⁴ Аргументацію на користь цього див. *Obst. Miltiades*. – S. 1687.

¹¹⁵ Див. до цього: *Kahrstedt. Themistokles...* – S. 1687, який не вбачає у приготуваннях у Піреї антиперського спрямування. Детальніше щодо політичної оцінки морської програми Фемістокла див. вище; див. проте розповсюджену думку про необхідність розглядати процес Мільтіада в зв'язку з архонтом Фемістокла 493/2 р. до Р. Х.: *Walker. Political parties...* – P. 171 f.; *Wade-Gery H.T. Essays in Greek History*. Oxford: Blackwell, 1958. – P. 177 f.; *McGregor M.F. The Pro-Persian party at Athens from 510 to 480 B.C. // Athenian studies. HSCP. 1940. Suppl. 1.* – P. 64; *Burn. Persia and the Greeks...* – P. 226; *Lenardon. Saga...* – P. 37–38, хоча й обережніше ніж в статті про архонтат (*Lenardon. Archonship of Them...* – S. 411).

¹¹⁶ Див. *Papastavru. Themistokles...* – S. 24: ім'я Мільтіада в Греції оточене легендами через його участь у скіфському поході Дарія і пораду іонійцям зруйнувати міст.

¹¹⁷ Філаїди, як і Алкмеоніди, були впливовими в соціальному і політичному відношенні: *Lenardon. Saga...* – P. 37; *Papastavru. Themistokles...* – S. 24.

Тим більше непереконливою здається версія щодо поразки Фемістокла в його починах від Мільтіада, котрий тільки-но повернувся до Афин, після чого Фемістокл і приєднався до звинувачення¹¹⁸: з Геродота (Hdt. VI. 104) цілком ясно випливає, що Мільтіад перетворився на реальну політичну силу в Афінах тільки після його виправдання в суді.

Можна припустити, однак що суть процесу Мільтіада не вичерпується конфліктом між прибічниками і противниками боротьби з Персією¹¹⁹, але корениться і в інших, як політичних, так і особистих мотивах¹²⁰. Звинувачення Мільтіада в тиранії в Херсонесі «містило в собі зерно істини»¹²¹ з огляду на його зв'язки з Пейсістратидами (Hdt. VI. 39).

На наш погляд, специфіка цього процесу полягає в неможливості звести його до якоїсь однієї причини. І дійсно, для різних політичних сил в Афінах, — як, зрештою, і для полісного колективу в цілому, — Мільтіад виступав водночас у декількох «іпостасях», а саме: як *колишній тиран Херсонесу*, котрий мав у минулому дружні зв'язки з Пейсістратидами, і в цьому відношенні процес потрібно розглядати як антитиранічний¹²² (в умовах післякклісфенівських Афин цей мотив міг знайти широку підтримку з боку найширших верств¹²³, за винятком, хіба що, Пейсістратидів, яким висувати подібні

¹¹⁸ Див.: *Bunsep*. Лекции... — С. 136: Фемістокл в своїх починаннях спершу зазнав поразки від Мільтіада, проте якого згодом було організовано процес; Фемістокл приєднався до звинувачення.

¹¹⁹ Див.: *Строгецкий В.М.* Внешняя политика Спарты во второй половине VI — начале V вв. до н.э. Автореф. на соиск. учен. степ. канд. ист. наук. Л. 1973. — С. 21, хоча в тому контексті, в якому розглядається процес Мільтіада у Строецького, така думка цілком історична; див. щодо цього: *Hignett History...* — P. 181, *Kahrstedt U.* Geschichte des griechisch-römische Altertums. München, 1948. — S. 26.

¹²⁰ Див.: *Karavites P.* Realities and appearances, 490–480 B.C. // *Histories 1977*. Bd. 26. P. 129 not. 3. P. 130.

¹²¹ *Papastavru.* Themistokles... — S. 29–30.

¹²² *Wedel von W.* Die politischen Prozesse, — S. 126; *Williams.* Image of the Alkmeonidai... — P. 109 not. 19 з посиланням на: *Develin.* Miltiades... — P. 57; *Berve H.* Die Tyrannis bei den Griechen. München: Beck, 1967. — Bd. I. — S. 79; 85; *Kinzl C.* Miltiades-Forschungen. Diss., Vienna, 1968. — S. 51.

¹²³ Див.: *Karavites.* Realities and appearances... — P. 130.

звинувачення було, щонайменше, недоречно¹²⁴; найбільш активними обвинувачами в такому випадку, очевидно, потрібно вважати Алкмеонідів з їхніми тираноборчими традиціями, хоча можна припустити й участь у цій справі Фемістокла як виразника об'єктивно демократичних тенденцій у внутрішньому розвитку Афін¹²⁵); як *представник впливового аристократичного роду Філаїдів*, і в такому випадку його повернення, як уже відзначалося, означало посилення цього роду у внутрішньополітичній боротьбі — таким чином, процес використовувався суперниками (очевидно, знову ж таки Алкмеонідами) як інструмент політичної боротьби¹²⁶; як *помітна фігура*, поява якої на політичній арені могла визвати занепокоєння у всіх політичних діячів, у тому числі — і в Фемістокла.

З усіх цих моментів, очевидно, можна зробити висновок, що найбільш імовірними обвинувачами Мільтіада були Алкмеоніди. Участь Фемістокла в обвинуваченні здається малоімовірною з огляду на його зовнішньополітичні симпатії, хоча повністю виключити таку можливість також навряд чи правомірно. Тим паче сумнівним здається його захист Мільтіада: як уже зазначалося, це погано узгоджується з об'єктивно демократичним характером морської програми Фемістокла. Крім того, таке припущення надто схоже на просту екстраполяцію обставин другого процесу проти Мільтіада, коли, як це випливає з джерел, за нього дійсно заступилися якісь впливові сили. Мільтіад у даному випадку виправдався сам, про що, власне, і повідомляє Геродот. Виправдався, оскільки в очах афінян його провина як тирана іншого, хоча й дружнього полісу,

¹²⁴ Однак Папаставру, наприклад, допускає й таку можливість (див.: *Papastavru. Themistokles...* – S. 25–26, пор., разом з тим, *Obst. Miltiades.* – S. 1688; *Beloch. GG...* II. 2. – S. 136).

¹²⁵ Такій комбінації не суперечать уподобання Фемістокла. Як справедливо зауважує Фрост, якщо Фемістокл був в 480-ті роки антиалкмеонідом, то це не означає, що він був ним і в 493/2 р. (*Frost. Them.' Place...* – P. 116).

¹²⁶ Як приклад такого використання політичних процесів наводить цей випадок Леман (*Lehmann. Ostrakismos-Entscheid...* – S. 92); пор. до цього: *Karavites. Realities and appearances...* – P. 129–130 з посиланням на *Berve H. Miltiades Studien zur Geschichte des Mannes und seiner Zeit // Hermes Einzelschrift, 1937. Hft. 2.* – S. 40–67; *Schachermeyr F. Die frühe Klassik der Griechen. Stuttgart: Kohlhammer, 1966.* – S. 62, 80; *Kinzl. Miltiades-Forschungen.* – S. 52; пор. також: *Obst. Miltiades.* – S. 1688.

відступала перед його становищем втікача, що спасається переслідувань усе більш усвідомлюваних серйозною загрозою персів.

Природно, що після виправдання Мільтіад примкнув до політичної «партії», яка відзначалася найбільш активною зовнішньополітичною позицією і до якої належав, якщо і очолював її, Фемістокл.

Таким чином, взаємини між Фемістоклом і Мільтіад упродовж 493–491-х років навряд чи можуть бути визначені стосунки політичного *протиборства*: і Фемістокл, і Мільтіад добивалися одного й того ж зовнішнього ефекту — ефекту воєнно посилення Афін, і тому були *приречені* на співробітництво кардинальних зовнішньополітичних питань. Проте засоби досягнення цього ефекту їм бачилися різними. Саме на цьому підґрунті розвинулося їхнє політичне *суперництво*, результатом якого стало призупинення здійснення морської програми Фемістокла на цілих десять років, про що і згадується у Плутарха, — хоча й туманно, хоча й із посиланням на місце із Стесімброта, яке важко піддається інтерпретації.

Така реконструкція подій аж ніяк не суперечить Плутарху, який помістив факт перемоги Фемістокла над Мільтіадом у 483 році: для нього було очевидним, що остаточною перемогою ідей Фемістокла стало лише масштабне будівництво флоту в тому році, будівництво, яке радикально вирішило проблему морських озброєнь для Афін.

Ще раз повторимо — це лише одна з можливих реконструкцій періоду, на безумовності якої ми не наполягаємо. Цілком ймовірно нам здається лише початок здійснення морської програми Фемістокла в домарафонський період. При цьому, як вже було показано, досить історичним можна вважати факт укріплення Пірея та боротьбу за посилення військово-морського флоту, яке визвало протидію широких політичних сил, з Мільтіадом включно. Наскільки успішною для Фемістокла виявилася ця боротьба — стверджувати важко, хоча здається вірогідним, що принаймні двадцять кораблів йому побудувати вдалося. Це, очевидно, і повинно стати відповіддю на поставлене на початку даного параграфу питання.

4. Політичне суперництво в Афінах наприкінці VI — на початку V ст. до Р. Х.

Аналіз питань, пов'язаних з архонтатом Фемістокла і початком здійснення його морської програми, як ми бачили, тісно переплітається з проблемами внутрішньополітичного розвитку Афін. Якщо ж взяти до уваги недавню реформаторську діяльність Клісфена, вигнання Гіппія, поживалення суспільно-політичного життя в цілому — з одного боку, а з іншого — посилення ролі зовнішньополітичних факторів, то очевидно, що даний аналіз необхідно проводити в зв'язку зі внутрішньою та зовнішньою політикою Афін цього періоду. На це вірно звертав увагу Ленардон вже у першій своїй праці по Фемістоклу¹²⁷. При цьому, ми повинні виходити з діалектичного взаємозв'язку між внутрішньополітичною боротьбою і зовнішньою політикою¹²⁸: зовнішньополітична ситуація, що постійно змінювалася, безумовно позначалася на перипетіях політичної боротьби в Афінах; що ж стосується залежності зовнішньополітичної орієнтації від розстановки сил у полісі, то вона не викликає жодних сумнівів.

Друга теза, яка теж не викликає сумнівів зводиться до того, що як внутрішньополітична ситуація, так і зовнішньополітичні факторисуть умови динамічні, і в такій динаміці їх і потрібно розглядати.

Характеристика внутрішньополітичного розвитку Афін після реформ Клісфена складає окрему проблему і детально розглядатися в цій книзі не може. Сьогодні відзначимо лише декілька ключових моментів у зв'язку з розвитком політичної боротьби в після-клісфенівських Афінах.

¹²⁷ *Lenardon. Archonship of Them...* – S. 401 з посиланням на: *McGregor. Pro-Persian party...* – P. 71–95; *Walker. Political parties...* – P. 265–267. Пор. до цього бібліографію у Гомма (*Gomme. Ath. notes. P. 321 not. 1*); взагалі, набір досліджень з проблем суспільно-політичного розвитку Афін в період від реформ Клісфена до Ефіальта «кочує» з роботи в роботу.

¹²⁸ Див.: *Строгецкий В.М.* Некоторые особенности внутривполитической борьбы в Спарте в конце VI — начале V в. до н.э. Клеомен и Демарат // ВДИ. 1982. – № 3. – С. 39; *Радциг С.И.* Рецензия на кн. Р. Вилля // ВДИ. 1965. – № 1. – С. 181, де він, здається, з симпатією оцінює аналіз Вілья поглядів Арістотеля щодо взаємин між полісами; *Шуллер. Аф. дем...* – С. 49 з цікавим посиланням на Рушенбуша (*Ruschenbusch E. Athenische Politik*

Для нас безумовною є «демократична суть» реформи Клісфена, який значно поглибив перетворення Солона. Проте, як справедливо відзначає Фролов, в основі демократичної діяльності Клісфена було «честолюбне суперництво з аристократичними опонентами за владу»¹²⁹, в ході якого були усвідомлені і реалізовані об'єктивно необхідні задачі¹³⁰ розвитку демократичного полісу.

Нам особливо є близькою ідея, що розробляється в російськомовній історіографії В.М. Строгоцьким щодо надуманості надмірного протиставлення Клісфена тиранії¹³¹. Як справедливо

ім 5. Jh. V. Chr. Ideologie oder Pragmatismus? Bamberg, 1979), що «загальний внутрішній розвиток Афін був обумовлений виключно зовнішньополітичними причинами», з протиставленням йому точки зору Лотце (мається на увазі рецензія Лотце, поміщена в: *Гномон*, 1981. 53. – С. 248–251). Цікава теза Виноградова, який взагалі пропонував для визначення політичного спрямування того чи іншого лідера використовувати як критерій ставлення до програми озброєнь Афін, див.: *Виноградов*. *Історія Греції*. – С. 349, 352–353; див. також: *Бергер*. Рец. на кн. Хиггета... – С. 79, з критикою Гиггета за недооцінку такого взаємозв'язку; *Казаманова Л.Н.* Рецензія на книгу Клоше // *ВДИ*. 1953. – № 3. – С. 149; *Доватур*. *Политика и политии...* – С. 46; *Лурье*. *Ист. ант. общ. мысли...* – С. 146 хоча і надто прямолінійно; *Колобова, Глускина*. *Очерки...* – С. 155; *Lehmann*. *Ostrakismos-Entscheid...* – S. 98; *Kluwe E.* *Die soziale Zusammensetzung der athenischen Ekklesia und ihr Einfluss auf politische Entscheidungen* // *Klio*. 1976. – Bd. 58. – S. 302; *Wedel von W.* *Die politischen Prozesse*. – S. 134–135; *Lenardon*. *Archonship of Them...* – S. 401; *Tarkiainen T.* *Die athenische Demokratie*. Zürich, Artemis-Verlag, 1966. – S. 117, хоча і з посиланням на більш пізні події. Взагалі, як справедливо зауважує Ключев, такий взаємозв'язок, — і в особливості між зовнішньою експансією та демократизацією Афін, — *communis opinio* в дослідженнях.

¹²⁹ *Фролов Э.Д.* *Рождение греческого полиса // Становление и развитие раннеклассовых обществ*. Л., 1986. – С. 94, 92; там же див. літературу з проблеми, тут наведемо тільки російськомовні роботи: *Лурье С.Я.* *Клисфен и Писистратиды // ВДИ*. 1940. – № 2. – С. 45–61; *Строгоцкий В.М.* *Клисфен и Алкмеониды // ВДИ*. 1972. – № 2. – С. 99–106; *Фролов*. *Полит. лидеры...* – С. 6–22; *Карпюк С.Г.* *Клисфеновские реформы и их роль в социально-политической борьбе в позднеархаических Афинах // ВДИ*. 1986. – № 1. – С. 17–35. В усіх цих працях наводяться посилання на сучасну історіографію.

¹³⁰ *Фролов*. *Рождение греч. полиса*. – С. 94.

¹³¹ Див. до цього: *Строгоцкий*. *Клисфен и Алкмеониды*. – С. 99–106 з усіма примітками та бібліографією з теми. Це особливо важливо для розуміння природи тиранофільських тенденцій в Афінах.

завчас і Е.Д. Фролов¹³², Клісфен проводить свої реформи не тільки, і можливо не стільки, в результаті вигнання Пейсістратидів (хоча, звичайно, саме по собі це вигнання стало необхідною умовою таких перетворень), скільки в ході боротьби зі своїми політичними суперниками і в особливості — з Ісагором. Не вдаючись в детальну аргументацію цієї тези¹³³, зазначимо, що її прийняття дозволяє в багатьох відношеннях пояснити спірні моменти в політичному розвитку Афін 510–480 рр. до Р. Х.

Оскільки старша тиранія в Афінах виконала свої функції щодо вгамування *ἄρισ*, пики родової аристократії¹³⁴ і оскільки вона за своєю суттю була антидемократичним інститутом¹³⁵, то вона «перестала бути розумною» альтернативою політичного розвитку Афін, а, таким чином, перестала «бути й дійсною». Вона змушена була поступитися місцем якісно новому політичному явищу, яким і стала демократія Клісфена, що народжувалася. Разом з тим, зникнувши як політичний інститут, вона не могла одночасно автоматично і повністю зникнути і як політична ідея. Проявляючись, в тому числі¹³⁶, в гіпертрофованій ролі «аристократичної зверх-особистості»¹³⁷, а водночас і в подоланні політичної активності аристократичних родів, ця ідея не тільки пережила саме явище, але й, відокремившись від нього, набула стійких тенденцій до самостійного розвитку своїх складових.

Звичайно, з усуненням тиранів *ἄρισ* в суспільстві не зникла¹³⁸. Можна припустити, що зі знищенням тиранії відбулося, так би

¹³² Фролов. Полит. лидеры... – С. 10–11; його ж: Рождение греч. полиса. – С. 92–95.

¹³³ В російськомовній історіографії це питання ретельно досліджене в статті Строгоцького (*Строгоцкий*. Клісфен и Алкмеониды. – С. 99–106).

¹³⁴ Див. особливо: Фролов. Рождение греч. полиса. – С. 92.

¹³⁵ Там же. – С. 91.

¹³⁶ Більш детально щодо суті ранньогрецької тиранії та її місця в становленні афінського полісу див. у наведених роботах Е.Д. Фролова та В.М. Строгоцького; тут тільки звернемо увагу на ті моменти, які нам здаються ключовими.

¹³⁷ Фролов. Полит. лидеры... – С. 10 сл.

¹³⁸ Див.: Фролов. Рождение греч. полиса. – С. 89: «... в тиранії реалізувалося ірраціональне прагнення особистості до влади, та сама глибинна людська пиха (*ἄρισ*), в якій греки рано углядели головного антагоніста розумному суспільному порядку, благозаконню (*εὐνομία*)».

мовити, знищення «монополії» на Фріс. Це виявило себе в посиленні політичної активності аристократичних родів, що вельми влучно підмітив при характеристиці періоду вже Геродот: «Ці люди величезні постійні усобиці між собою, аж поки переможений Клісфен прихилив на свій бік народ»¹³⁹. Але боротьба між аристократичними родами (чи сім'ями) в Афінах кінця VI — початку V ст. до Р. Х. це все-таки лише одна з ліній політичної боротьби взагалі. Віддаючи належне особистісним факторам цієї боротьби, ми повинні підкреслити, що основна її лінія проходила між демосом і аристократією¹⁴⁰. Власне кажучи, загальна лінія еволюції афінського поліса як поліса демократичного¹⁴¹ вже сама по собі мала на увазі суттєву і навіть визначальну роль демосу в політичній боротьбі¹⁴². Саме постійно зміцнюваний суверенітет демосу і став альтернативою позначеній нами другій складовій ідеї ранньої тиранії — подоланню аристократичних устремлінь.

Таким чином, рубіж VI—V ст. до Р. Х. — і в особливості початок V ст. — характеризувався посиленням політичної боротьби, в якій щонайтісніше поєднувалися суперечливі тенденції: з одного боку, посилення ролі знаті¹⁴³ як закономірна реакція на знищення тиранії.

¹³⁹ Hdt. V. 66. Пор.: Фролов. Рождение греч. полиса. — С. 94.

¹⁴⁰ Див.: Строецкий. Некоторые особенности... — С. 48; пор. обмеження ролі демоса лише пасивною підтримкою одного з аристократичних вождів у Фроста (Frost. Them.' Place... — P. 121–122); пор. до цього конструктивну точку зору Фролова (Фролов. Полит. лидеры... — С. 11).

¹⁴¹ Кошеленко Г.А. Введение. Древнегреческий полис // Античная Греция. М.: Наука, 1983. — Т. 1. — С. 21.

¹⁴² Пор.: Фролов. Полит. лидеры... — С. 8; Зельин К.К. Борьба политических группировок в Аттике VI в. до н.э. М., 1964. — С. 156.

¹⁴³ Після Клісфена афінська аристократія «... продовжувала ще протягом кількох десятиліть відігравати важливу роль у політичному житті країни...» (Зельин. Борьба полит. групп... — С. 115); пор. до цього застереження від надмірної ідеалізації афінської аристократії, в особливості роду Алкмеонідів і Філаїдів, з чим ми цілком згодні (див.: Фролов Э.Д. Немецкая буржуазная историография античности новейшего времени (1917–1975 гг.) // Античный мир и археология. Межвузовский научный сборник. Вып. 4. Саратов, 1979. — С. 174; пор. також: Лурье. История Греции... — С. 193; Андреев В.Н. Афинская рабовладельческая демократия в западной историографии // ВДИ. 1960. — № 4. — С. 146; Kluwe. Die soziale Zusammensetzung... — S. 300; пор. разом з тим: Frost. Them.' Place... — P. 121–122, з очевидним перебільшенням ролі аристократії і применшенням ролі реорганізованих і заново створених

що її пригнічувала; з іншого ж — посилення демократичних тенденцій, які отримали надійну основу перш за все в адміністративно-територіальній реформі Клісфена¹⁴⁴. Цілком зрозуміло, що за таких умов найбільш ефективними були ті моменти, які характеризувалися збігом обох тенденцій. Звідси — такий характерний феномен афінської демократії, яким була аристократична якість її політичних вождів¹⁴⁵. Проте це означало лише **використання** афінською демократією аристократичних вождів, але аж ніяк не керівництво ними останньою¹⁴⁶. У цьому зв'язку стає очевидною необґрунтованість погляду на політичну боротьбу на початку V ст. до Р. Х. лише як на зіткнення територіальних груп¹⁴⁷, хоча, звичайно, елемент агону, змагання між аристократич-

Клісфеном демократичних інституцій, як, зрештою, і реформ Клісфена взагалі. Пор. до цього критику Фроста в статті Маринович Л.П. і Кошеленка Г.А. (*Маринович Л.П., Кошеленко Г.А.* Новый журнал по истории античного мира // ВДИ. 1978. — № 4. — С. 125–132, особливо — С. 132).

¹⁴⁴ Див. особливо *Фролов*. Рождение греч. полиса. — С. 93; *Залюбовина Г.Т.* Динамика становления государственности в Афинах (роль родовой аристократии) // Раннеклассовые формации. Теоретические проблемы становления государства и союза. Межвузовский сборник научных трудов. М., — С. 20.

¹⁴⁵ Пор. до цього вже згадувані роботи Фролова Е.Д., особливо: *Фролов*. Полит. лидеры... — С. 7–8; пор. також: *Зельин*. Борьба полит. групп... — С. 156: «Алкмеоніди і члени інших знатних родів тепер виступають не на захист інтересів свого роду, його прибічників та залежних людей, але як вожді демосу чи знаті, причому ця протилежність уже в V ст. все більш почала набувати характеру протилежності між бідними і багатими».

¹⁴⁶ Див. критику Фроста в указаній статті Маринович і Кошеленка, див. також: *Kluwe*. Die soziale Zusammensetzung... — S. 300.

¹⁴⁷ Пор.: *Бергер А.К.* Политическая мысль древнегреческой демократии. М., 1966. — С. 195 прим. 48: «Можна припустити, що попередні моменти загострення політичної боротьби в VI ст. до н.е., при Клісфені, навіть при Фемістоклі, усвідомлювалися громадянською масою як зіткнення аристократичних угруповань, радше пов'язаних з місцевими традиційними відносинами, ніж з політичними прагненнями широкого характеру. Це певним чином характеризувало ступінь розвиненості державної ідеології». Втім, тут не зовсім ясно, оскільки це зауваження Бергера винесено в примітку; пор. все ж таки його оцінку у А. І. Павловської та С. Л. Утченка (Там же. *От редакции*. — С. 6).

ними родами, яке посилювалося після ліквідації тиранії, став суттєвим фактором політичної боротьби в Афінах цього періоду¹⁴⁸.

Далі, ми виходимо з того, що окрім основної лінії політичної боротьби, яка проходила між аристократією і демосом, окрім боротьби між різними аристократичними кланами за перевагу, проходила боротьба і за поглиблення процесу демократизації, тобто, в остаточному рахунку, за надання всьому громадянському колективі всієї повноти політичних прав. Зрозуміло, що (враховуючи майнову та соціальну диференціацію громадянського колективу, що все зростала, — як демосу, так і знаті) політична боротьба по необхідності повинна була віддзеркалювати інтереси різних прошарків і груп афінського громадянства у внутрішній та зовнішній політиці. Відзначимо також як важливу теоретичну передумову необхідний зв'язок між економічними і конституційними аспектами боротьби¹⁴⁹: дійсно, розширення політичних прав і повноважень афінського демосу проходило паралельно з забезпеченням також і його економічних інтересів.

І, нарешті, ми виходимо з того, що поліс, як явище внутрішньо суперечливе, таке що розвивається, — і розвивається в тому числі за рахунок розвитку своїх найважливіших складових елементів, — уже з огляду на свою внутрішню діалектичну суперечливість містить у собі передумову політичної боротьби, боротьби, що виступає також і як зовнішнє виявлення цих внутрішніх протиріч¹⁵⁰.

В цьому зв'язку нам здається надто різкою критика Е. Д. Фроловим тези Г. А. Кошеленка щодо протилежності «місто-поліс»¹⁵¹,

¹⁴⁸ Пор. до цього також крайню точку зору Груена (*Gruen. Stesimbrotos...* – P. 92 f); пор.: *Burn. Persia and the Greeks...* – P. 260–265; *Ehrenberg. Ost und West...* – S. 115; *Gomme A.W. More essays in Greek history and literature. Ed. By D.A. Campbell. Oxford: Blackwell, 1962. P. 19–28; Frost. Them.' Place...* – P. 105 f.

¹⁴⁹ Пор.: *Маринович, Кошеленко. Новый журнал по истории...* – С. 123.

¹⁵⁰ Нам особливо симпатична точка зору на природу поліса, що висловлюється в роботах Е.Д. Фролова (див. особливо: *Фролов. Рождение греч. полиса.* – С. 24–25, тут же наводиться досить багата бібліографія проблеми). На наш погляд, втім, одним з найбільш важливих структур утворюючих елементів поліса виступає громадянська община — саме воєн є тим найважливішим змістом, який проявляється в конкретних формах общини-держави, поліса.

¹⁵¹ *Фролов. Рождение греч. полиса.* – С. 21.

втім, можливо, і дійсно дещо абсолютизованої. Тенденція до самостійного розвитку складових елементів структур є тенденцією закономірною. Питання тільки в тому, наскільки далеко може зайти такий розвиток, не виходячи при цьому за межі, що допускаються даною структурою. Очевидно, ці тенденції проявляють себе в суспільно-політичному та економічному розвитку полісу взагалі і афінського полісу в особливості. Мабуть, їх віддзеркалення можна буде знайти і в суспільно-політичній боротьбі початку V ст. до Р. Х.

Усі визначені тенденції суспільно-політичного розвитку мають безпосереднє відношення до аналізу нашої проблеми, оскільки, в особливості, вони визначали й основні напрямки в суспільно-політичній боротьбі. Важливо їх враховувати і при визначенні ситуації, що склалася в Афінах після реформ Клісфена, тим паче, що, — як справедливо відзначається в історичній літературі¹⁵², — джерела змальовують її лише схематично. Це означає, в тому числі, і що правомірно говорити про існування в Афінах певних «політичних партій», які були практичним вираженням, проявом цих тенденцій у політичній боротьбі. Або ж скажемо по-іншому: політичні партії виступали як форма існування суперечливих тенденцій суспільно-політичного розвитку Афін. Немає необхідності тут зупинятися на такій очевидній істині, що античні партії в жодному разі не можна плутати з партіями сучасного типу¹⁵³ — ні з огляду на зміст (хоча тут потрібно бути обережним і не доходити до повного заперечення — втім, це питання особливе і потребує більш ґрунтовного і більш спеціального аналізу, ніж те зауваження, яке ми можемо собі дозволити тут), ні тим паче з огляду на форму: звичайно, ні про якусь організаційну структуру, ні про апарат, ні про інші характерні риси політичних партій як соціально політичного організму не може бути й мови.

Із сутності античних, — а в даному випадку афінських початку V ст. до Р. Х., — партій, впливає і їх аморфність, їх текучість, їх, точніше, динаміка та мінливість: адже мінливими, динамічними і

¹⁵² *Kahrstedt. Themistokles...* – S. 1687; *пор.: Frost. Them.' Place...* – P. 105 ff.; *Gruen. Stesimbrotos...* – P. 91–92; *Gomme. Ath. notes.* P. 321 ff. та ін.

¹⁵³ Див щодо цього аргументовано, з наведенням численних робіт: *Зельин. Борьба полит. групп...* – С. 10–11; *пор. до цього в російськомовній історіографії: Ковалев. Ист. ант. общ...* – С. 166; *Фролов. Полит. лидеры...* – С. 21.

нестабільними були самі умови, що їх породили! Оскільки, як було показано, політична боротьба є перш за все зовнішнім проявом суперечливих тенденцій суспільно-економічного та політичного розвитку, (чи навіть проявом агонального духу, природа якого знаходиться у сфері ментальній), що виявляє себе в намаганні закріпити свою зверхність *політично*, тобто узаконити само себе підтримкою держави, а якщо держава через свою сутність органічно є чужою цим тенденціям — то змінити і саму державу, — остільки партії в ідеалі являють собою *поєднання* вказаних тенденцій і людей як суб'єктів цих тенденцій¹⁵⁴.

За такого розуміння суспільно-політичної боротьби і власне політичних партій в Афінах кінця VI — початку V ст. до Р. Х. стає можливим пояснити багато з моментів післяклісфенівського періоду на підставі наявних, хоча й туманних свідчень. При цьому невсучаюча полеміка щодо пріоритетів цієї боротьби¹⁵⁵, щодо

¹⁵⁴ Причому — суб'єктів, що здійснювали ці тенденції в державних органах, в особливості в Буле, значення якої посилилось в результаті реформ Клісфена, і інших політичних інститутах Афін. Пор. до цього: *Bunper. Лекції...* — С. 139–140: «У той час, як партії знаходили можливість об'єднуватися в народних зборах, в Афінах не було установи, в якій, як у римському сенаті, представники вищих класів могли б об'єднатися, утворити противагу народній масі і взяти в свої руки керівництво політикою. Деяку можливість виступити в цій ролі мала стара Рада на Ареопазі». До цього зауважимо, що роль та значення Буле, як і інших політичних інститутів після Клісфена, потребує подальших досліджень. Особливого значення в зв'язку з цією темою набуває також питання про соціальний склад цих інститутів і особливо — склад еклесії. Очевидно, найуспішнішим був виступ тих осіб, які виступали за реалізацію тенденцій, співзвучних більшості, що складала конкретну еклесію. Про склад еклесії див.: *Kluwe. Die soziale Zusammensetzung...*; *Kluwe. Nochmals zum Problem...*

¹⁵⁵ З російськомовних досліджень, крім підручників та навчальних посібників, слід особливо вказати на роботи Зельїна, Фролова, Строгенького і Карп'юка. З величезної кількості робіт іншими мовами назвемо лише деякі, ті, що безпосередньо стосуються нашої теми: *Meyer E. GdA. — Bd. IV. — S. 291–299, 318–327; Walker. Political parties...* — P. 137–140, 167–172; *Busolt. GG. — Bd. II. — S. 565–567, 637–652; Munro J.A.R. // CR. 1892. — V. 6. — P. 265–267; Ehrenberg. Ost und West...* — S. 106–126; *Berve. Miltiades Studien...* — S. 66–75; *Robinson C.A. The Struggle for Power at Athens in the early Fifth century // AJPh. 1939. — P. 232–237; McGregor. Pro-Persian party...* — P. 71–95; *Karavites. Realities and appearances...* — P. 129–147; *Gomme. Ath. notes*

основних «ліній», «партій», чи «угруповань» може набути дещо іншого відтінку. Так, на наш погляд, правомірно розглядати як історичні водночас різні «партії», критерієм для визначення яких може слугувати й ставлення їх суб'єктів до соціального стану («аристократи» чи «олігархи» і «демократи»), до тиранії («друзі тиранів»), до проблем зовнішньої політики («персофіли» і антиперські настроєні кола; «проспартанська» і «антиспартанська» спрямованість (група за воєнні приготування, «яструби» і їх противники, «голуби» тощо) і т.д.: критерії можуть бути різними, але звичайно ж вони повинні визначатися виключно на основі аналізу реальних умов, що склалися в післяклісфенівських Афінах. Зрозуміло, що паралельно з їх змінами змінюється також і вся картина партійно-політичної боротьби. При цьому, якщо до проблеми підходити суто формально, то можливими, навіть більше того — природними, є змішування і переплетіння різних тенденцій в суспільно-політичній боротьбі, що в розглядуваному тут випадку, в особливості, означає: у всій партійно-політичній ситуації в Афінах початку V ст. до Р. Х. Очевидно, що в такому випадку при виборі якогось поодинокого критерію (як, наприклад, ставлення до тиранії або ж до перспективи війни з Персією) без урахування всього розмаїття факторів, вірно оцінити ситуацію неможливо¹⁵⁶. Крім

P. 321–331 = *More essays...* – P. 19–28; *Hignett. History...* – P. 173–192; *Burn. Persia and the Greeks...* – P. 223–226, 258–267, 279–296; *Papastavru J. Die politische Situation in Athen am Vorabend der Perserkriege und die auswärtige Politik Athens // Gymnasium. 1963. – Bd. 70. – S. 11–18; Wade-Gery. Essays...* – P. 152 ff.; *Sealy R. Regionalism in archaic Athens // Historia. 1960. – Bd. 9. P. 169–173*; і багато ін. Практично в кожній з цих робіт, поряд з іншим, міститься багата бібліографія з різноманітних аспектів суспільно-політичних змагань у межах періоду.

¹⁵⁶ Абсолютизація якогось критерія може призвести до непорозумінь, та навіть до курйозів при визначенні політичної позиції тих чи інших лідерів і цілих родів. Так, наприклад, відома несподівана оцінка Фемістокла у Белоха як вождя аристократів (див. аналіз можливих причин у Розенберга: *Rosenberg. Parteistellung...* – S. 308–316). Показова також дискусія довкола визначення місця Алкмеонідів в політичній боротьбі в Афінах на рубежі VI–V ст. до Р. Х. (російською мовою див. ґрунтовний аналіз у Строгецького: *Строгецкий. Клисфен и Алкмеониды. – С. 99–105*); пор.: с *Karavites. Realities and appearances...* – P. 129–147, пор. щодо нього: *Williams. Image of the Alkmeonidai...* – P. 106–110.

того, можна припустити (і це, очевидно, буде вірно), що одні й ті особистості, тобто суб'єкти політичних партій, можуть виникати, — навіть одночасно!, — прибічниками найрізноманітніших партій. Так, наприклад, Мільтіад може бути зрозумілим і як вожак антиперської орієнтації, і, водночас, як представник аристократичної партії тощо.

Але зупинімося на цьому. Як бачимо, перерахування орієнтацій і тенденцій в соціально-політичній боротьбі можна було б продовжити. В ході історичного розвитку неминує перед полісом поставали все нові й нові питання, які, звичайно, передбачали можливість різної відповіді на них. Все це з необхідністю породжувало різні напрямки або ж «лінії», в основі яких знаходила боротьба за проведення рішень, прийнятних для цілком конкретних осіб або ж прошарків громадянського населення. Чи значить це, що всі ці орієнтації і тенденції ми можемо називати «партіями»? — Очевидно відповідь на це питання має бути негативною. В протилежному випадку ми доведемо кількість цих партій до безкінечності тим самим остаточно заплутаємо питання.

Однак, не можна погодитися і з думкою тих, хто взагалі намагається зняти цю проблему¹⁵⁷. Очевидно, розумним було б виділити основні, визначальні для всієї картини політичної боротьби в Афінах, політичні тенденції. Очевидно, ці тенденції мають віддзеркалювати основні альтернативи політичного розвитку. Очевидно, зрештою, вони мають «тримати» на собі всі інші, більш часткові, ті що виникають в умовах мінливої ситуації, тенденції тенденції що відображають внутрішньо- і зовнішньополітичні проблеми. Виходячи з вищерозглянутих посилок, належить очевидно, прийти до висновку, що такими тенденціями були, з одного боку, подальша демократизація полісу, а з іншого, — як її альтернатива або навіть протилежність (що, проте, не абсолютно), — аристократичні устремління. Поряд з ними можна виділити олігархічні тенденції¹⁵⁸, які характеризуються широким діапазоном

¹⁵⁷ Показові в цьому відношенні установки Груена (*Gruen. Stesimbrotos...* — Р. 91–92, див. також літературу, наведену вище, в прим. 127).

¹⁵⁸ Про автентичність олігархічних тенденцій в розвитку поліса див.: Фролов. Рождение греч. полиса. — С. 98–99; Карпюк. Клизфеновские реформы... — С. 34; Яйленко В. П. Архаическая Греция / Античная Греция. — Т. 1. М., 1983. — С. 168–172.

параметрів і можуть відображати устремління вельми різних соціальних груп: від представників аристократії до багатих торговельно-ремеслових кіл, які тільки-но з'явилися у полісному колективі. При цьому, з розвитком соціально-економічних відносин, суб'єктивне виявлення олігархічних рухів все більше співпадало з цими останніми, новими колами, колами, що посилювалися¹⁵⁹. У цьому випадку особливо виразно проступає глибинна основа політичних процесів: нові соціальні групи з'являються в результаті внутрішнього розвитку самого полісного організму, в особливості — в результаті зростаючої майнової, а зрештою — і соціальної диференціації. Очевидно, усвідомлення саме цього моменту і знаходиться в основі тези, згідно з якою на зміну протилежності «аристократія-демос», що була характерною для VI ст. до Р. Х., прийшло протистояння «багаті — бідні» V ст. до Р. Х.¹⁶⁰.

І, наостанку, враховуючи хронологічну, а вірогідно і генетичну близькість розглядуваного періоду з часом правління Пейсістратидів, а також розуміючи тиранію, в особливості, як результат послідовного розвитку олігархічного принципу, ми, очевидно, можемо виділити поряд з уже перерахованими і тенденцію тиранічну. Навіть більше: нам здається ймовірним, що тиранічні устремління взагалі ніколи

¹⁵⁹ Тобто олігархія у властивому, вузькому смислі, як її розумів ще Арістотель. Пор., наприклад, коротке, але змістовне його зауваження щодо суті олігархії в розмірковуваннях про карфагенський політичний устрій: «Найбільше ж відхиляється від аристократичного ладу в напрямку олігархії карфагенський політичний устрій з огляду на ось які міркування, що поділяються більшістю: вони вважають, що посадові особи мають обиратися не тільки за ознакою благородного походження, але і за ознакою багатства, тому що незабезпечений людині неможливо керувати добре і мати для цього досить вільного часу... Обрання посадових осіб на ознакою багатства властиве олігархії» (Arist. Pol. II, VIII, 1273a, 21 ff.; пор. там же: III, V, 1279b, 16 ff.: олігархія — влада невеликої кількості людей. Пор. до цього: *Яйленко*. Арханческая Греция. — С. 168 сл.).

¹⁶⁰ Див.: *Зельин*. Борьба полит. групп... — С. 72, пор. — С. 156; пор.: *Зельин К. К.* Принципы морфологической классификации форм зависимости // ВДИ. 1967. — № 2. — С. 14–15; пор. також у цьому зв'язку аналіз мінливого поняття «демос» від Солона до Пелопоннеської війни у Розенберга (*Rosenberg*. Parteistellung... — S. 309–310); пор. також: *Willamowitz-Möllandorff U.* Staat und Gesellschaft der Griechen und Römer. Berlin und Leipzig: B.G. Teubner, 1910. — S. 70.

не зникали з палітри політичного розвитку полісу античного взагалі і афінського — в особливості. Проявом цих устремлінь стало посилення ролі окремої особистості, а також звинувачення у прагненні до тиранії, що час від часу висуваються проти тих чи інших політичних лідерів. Зрештою, ці тенденції були повною мірою реалізовані у так званій «молодшій тиранії», яка (незважаючи на відмінність щодо сутності і природи своєї від «старшої») по формі була також тиранічним правлінням однієї особи. Проте це вже складає особливу тему дослідження, розвивати яку в рамках даної праці ми не маємо змоги.

Із наведеного аналізу випливає, на наш погляд, що основними політичними партіями в цей період можна вважати групи, які виступали за реалізацію демократичних, аристократичних, олігархічних та тиранічних тенденцій у політичному розвитку Афін, тобто ті групи, які уособлюють ці тенденції. Крім того, враховуючи зниження ролі аристократії в результаті реформ Клісфена і всього періоду правління Пейсістратидів — з одного боку, а з іншого — неприємність тиранії в очах широких мас, можна прийти до висновку, що домінуючими на даному етапі були саме демократичні та олігархічні тенденції¹⁶¹. Необхідно зазначити, що їх виразники неминуче характеризувалися значним діапазоном поглядів, що в свою чергу дає підстави говорити про наявність всередині них різноманітних відтінків, які проявлялися в різних підходах до вирішення актуальних для полісу проблем.

5. Політична позиція Фемістокла

Усі ці роздуми були необхідні для вирішення питань, пов'язаних з визначенням політичної позиції Фемістокла. Як і при визначенні партійно-політичної ситуації в цілому, тут також спостерігається суттєвий різнобіч. У залежності від методологічної позиції та критеріїв дослідників, Фемістокл визначається як «демократ», «вождь демосу і демократії в цілому», — точка зору, що панує в

¹⁶¹ Це, здається, розумів уже Гомм, який, критично ставлячись до визначення партійно-політичної ситуації в Афінах, все ж приймає розподіл політиків на «олігархів» та «демократів» (*Gomme. More essays...* — Р. 19–28); пор.: Бергер. Рец. на кн. Хигнета... — С. 79.

літературі до найостаннішого часу¹⁶², хоча вона значною мірою і ослаблена більш збалансованою оцінкою його заходів¹⁶³, — або навіть як «радикальний демократ»¹⁶⁴; «аристократ»¹⁶⁵; вождь «морського угруповання»¹⁶⁶; «ворог Персії» і вождь «патріотичних кіл»¹⁶⁷; « homo novus»¹⁶⁸, або ж як «друг революції 510 року»¹⁶⁹.

Цей перелік можна було б продовжувати і продовжувати. Якби ми писали виключно історіографічну працю, то тільки на аналізі визначень політичної позиції Фемістокла можна було б побудувати цілий розділ. Але тут нам важливо показати саме неоднозначність трактування цього питання.

На наш погляд, якщо мати на увазі всю змальовану вище картину партійно-політичної ситуації, що склалася в Афінах наприкінці VI — на початку V ст. до Р.Х., то Фемістокл має бути зарахований обов'язково до партії демократичної, яка на той час була панівною, як панівною була сама тенденція до демократизації афінського

¹⁶² *Сергеев*. Ист. древней Греции. — С. 131–133; *Бергер*. Рец. на кн. Хигнета... — С. 79; *Колобова, Глускина*. Очерки... — С. 148, хоча й незовсім чітко; *Лурье*. История Греции... — С. 193, а сторінкою вище Фемістокл репрезентується як вождь «радикальної демократичної групи»; *Бузескул*. Ист. Аф. дем... — С. 105 сл.; *Хвостов*. Ист. Греции. — С. 220–221. *Bauer*. Themistokles... — S. 132, коментуючи оцінку Фемістокла в Арістотеля (*Arist. Pol.* 1303b11); *Rosenberg*. Parteistellung... — S. 308–316; *Robinson*. Struggle for Power... — P. 232–237; *Robinson C.A.* Athenian politics, 510–486 // *AJPh*. 1945. — V. 66. — P. 243–254; *Forrest W.G.* Themistocles and Argos // *CQ*. 1960. — V. 10. — P. 235 f.; *Burn*. Persia and the Greeks... — P. 279–296; та ін.

¹⁶³ *Kluwe*. Nochmals zum Problem... — S. 54: «Хоча цей традиційний погляд, як і раніше, розробляється, в сучасних дослідженнях наводиться більш диференційована оцінка, так що казка про демократичного Фемістокла все більш і більш руйнується».

¹⁶⁴ *Robinson*. Athenian politics... — P. 251: «the great radical»; пор.: *Фролов*. Полит. лидеры... — С. 14: «...лидер радикального направления Фемистокл».

¹⁶⁵ Точка зору Белоха, див. прим. 135.

¹⁶⁶ *Древняя Греция*. М., 1956. — С. 177.

¹⁶⁷ *Papastavru*. Themistokles... — S. 9–10.

¹⁶⁸ *Walker*. Political parties... — P. 167–172; *Berve*. Fürstliche Herren... — S. 16; *Ehrenberg*. Ost und West... — S. 114; *McGregor*. Pro-Persian party... — P. 85; *Gomme*. Historical Commentary... — P. 261; пор. особливо: *Lenardon*. Saga... — P. 20; *Bengtson*. GG... — S. 147.

¹⁶⁹ *Kahrstedt*. Themistokles... — S. 1687.

поліса¹⁷⁰. Іншими словами, діяльність Фемістокла щодо здійснення морської програми, яка зводилася до укріплення Пірею (а, як було показано вище, можливо й до розбудови флоту), об'єктивно не тільки відповідало інтересам демократії, але й стимулювала її поглиблення.

Висновок цей, одначе, несе на собі відбиток надмірної категоричності. В його основі — змішування часів і подій, а саме: 490-х років — часів іонійського повстання та початку робіт по кріпленню Пірею; і 480–470-х років — часів розпаду греко-перських війн, можливих боїв еллінів та активізації демосу у визвольній боротьбі. Крім того, тут є певне змішування і двох станів Фемістокла: його перші кроки на політичній арені — з одного боку, і розквіт Фемістокла як політика, героя Саламінської битви та впливового стратега — з іншого.

Якщо аналізувати з такої позиції діяльність Фемістокла, то його демократизм, зміст його перетворень не викликають сумнівів. У цьому випадку не здається надмірною навіть теза, що «після Клісфена і Фемістокла, наступним діячам залишилося лише йти слідами своїх великих попередників, розвивати створений попереднім поколінням устрій, намагаючись тільки так чи інакше врегулювати демократичний рух»¹⁷¹.

Але чи означає це, що Фемістокл прагнув до утвердження демократичного ладу? Що він був вождем демократичного напрямку, чи демократичної партії, як ми її розуміємо? Ми вже висловлювали сумніви щодо визначення політичної позиції Фемістокла. Існує, крім того, і точка зору, щодо якої Фемістокл взагалі не уявляв наслідків своїх перетворень¹⁷². Зазначимо, що свідомі спроби приписати

¹⁷⁰ Див. особливо: *Карпюк*. Клісфеновские реформы... – С. 132: «Подальша демократизація Афін була природним продовженням процесу, розпочатого Клісфеном. Цей процес уже не залежав ні від Клісфена, ні від Алкмеонідів, а визначався подальшим зростанням політичного значення демосу. Підтвердженням цієї тези може слугувати хід соціально-політичної боротьби в Афінах на рубежі VI–V ст.».

¹⁷¹ *Бузескул*. Ист. Аф. дем... – С. 110.

¹⁷² Див. критику цієї тези у *Ленцмана* (*Ленцман Л.А.* Рецензия на книгу Ботсфорда и Робинсона // ВДИ. 1950. – № 2. – С. 199, у рецензованій роботі — С. 127); див. також скептицизм щодо цього у *Фроста* (*Frost. Them. Place...* – P. 117–118); пор.: *Tarkiainen*. Die athenische Demokratie, – S. 120–121, і особливо — *Bengtson*. GG. – S. 152.

Фемістоклу більший демократизм, ніж він сповідував насправді, значною мірою завдячують невірному розумінню його соціального статусу, або ж точніше — його походження. Мається на увазі думка про те, що Фемістокл був незаконнонародженим¹⁷³, яка базується на відомому визначенню Фемістокла у Плутарха (Plut. Them. 1. 2) як υῴθος. Цей висновок Плутарх робить на підставі більш пізнього закону про громадянство, згідно з яким афінським громадянином міг вважатися лише той, чиї обидва батьки були афінськими громадянами¹⁷⁴. Що ж стосується Фемістокла, то у нього афінянином був тільки батько, Неокл, мати ж була чужинкою.

Наведемо свідчення нашого кращого джерела з цього питання, Плутарха, повністю: «Його рід, — розпочинає життєпис Фемістокла біограф, — був не настільки відомим, щоби сприяти його славі: по батьку ж бо Неоклу, який був з Фреаррійського дема філи Леонтіди, він належав до числа не дуже відомих афінян, а по матері він був незаконнонароджений (υῴθος), як це впливає з наступних слів:

Так, я — Габротонон, фракіянка; але великий мною народжений був еллінам всім Фемістокл¹⁷⁵.

Фаній¹⁷⁶, щоправда, пише, що мати Фемістокла була не фракіянкою, а каріянкою, і що ім'я її було не Габротонон, а Евтерпа. Неант¹⁷⁷ же навіть поліс її вказує в Карії — Галікарнас.

Оскільки ж незаконнонароджені збиралися в Кіносаргу, — це гімнасій за воротами, присвячений Гераклу, тому що й він не був законнонародженим серед богів, а вважався незаконнонародженим по матері, яка була смертною, — то Фемістокл почав переконувати декого з юнаків благородного походження ходити в Кіносарг займатися з ним гімнастичними вправами, а коли так і сталося, то таким лукавством він, здається, знищив різницю між незаконно- і законнонародженими. Цілком ясно, однак, що він мав деяке відношення до роду Лікомідів: він же ж бо сам відбудував і

¹⁷³ Domaszewski A. V. Die attische Politik in der Zeit der Pentekontaetie // SHA Heidelberg Winter, 1925. — S. 5.

¹⁷⁴ Kahrstedt. Themistokles... — S. 1686; аналіз версій про Фемістокла як про υῴθος див.: Lenardon. Saga... — P. 19 f.

¹⁷⁵ Див.: Anth. Pal. 7. 306

¹⁷⁶ Див.: FHG II 295.

¹⁷⁷ Див.: FGhN 84 F 2 b

прикрасив картинами, як розповідає Сімонід¹⁷⁸, спалене варварами родове святилище Лікомідів у Флії¹⁷⁹».

Характерним при цьому є те, що традиція поступово все більше «погіршує» походження Фемістокла по материнській лінії¹⁸⁰: так, якщо Сімонід (Plut. Them. I. 4), сучасник Фемістокла¹⁸¹, вказує на його належність до древнього і аристократичного роду Лікомідів¹⁸², а Фаній та Неант (Plut. Them. I. 2) у IV ст. до Р. Х. називають його матір'ю Евтерпу з Галікарнасу, то пізніше вона вже виступає як фракіянка-рабиня (Plut. Them. I.1 = Anth. Pal. 7. 306; Amphikrates // Athen. XIII. 576 C).

Доводиться визнати, що питання про батьків Фемістокла є в багатьох відношеннях неясним та заплутаним. Показовою, однак, уже сама по собі є тенденція до «погіршення» його походження при

¹⁷⁸ Див.: Fr. 222 B4

¹⁷⁹ Plut. Them. I: Θεμιστοκλεῖ δὲ τὰ μὲν ἐκ γένους ἁμαρρότερα πρὸς δόξαν ὑπῆρχε· πατρὸς γὰρ ἦν Νεοκλέους οὐ τῶν ὄγαν ἐπιφανῶν Ἀθηνησι, Φρεαρρίου τῶν δῆμων ἐκ τῆς Λεωντίδος φυλῆς, νόθος δὲ πρὸς μητρός, ὡς λέγουσιν·

Ἄβρότονον Θρήισσα γυνὴ γένος· ἀλλὰ τεκέσθαι τὸν μέγαν Ἑλλήσιν φημι Θεμιστοκλέα.

Φανίας μέντοι τὴν μητέρα τοῦ Θεμιστοκλέους οὐ Θραῖταν, ἀλλὰ Καρίνην, οὐδ' Ἄβρότονον ὄνομα, ἀλλ' Εὐτέρπην ἀναγράφει. Νεά ιθης δὲ καὶ πόλιν αὐτῆ τῆς Καρίας' Ἀλικαρνασσὸν προστίθει. διότι καὶ τῶν νόθων εἰς Κυνόσαργες συντελούντων – τοῦτο δ' ἐστὶν ἔξω πυλῶν γυμνάσιον Ἡρακλέους, ἐπεὶ κάκεινος οὐκ ἦν γνήσιος ἐν θεοῖς, ἀλλ' ἐνείχετο νοθεία διὰ τὴν μητέρα θνητὴν οὖσαν –, ἐπειθὲ τις οὐ θεοῦ Θεμιστοκλῆς τῶν εὐ γεγονότων νεανίσκων καταβαίοντας εἰς τὸ Κυνόσαργες ἀλείφεισθαι μετ' αὐτοῦ, καὶ τούτου γενομένου δοκεῖ πανούργως τὸν τῶν νόθων καὶ γνησίων 1.4 διορισμὸν ἀνελεῖν. ὅτι μέντοι τοῦ Λυκομιδῶν γένους μετείχε, δῆλόν ἐστι· τὸ γὰρ Φλυῆσι τελεστήριον, ὅπερ ἦν Λυκομιδῶν κοινόν, ἐμπρησθὲν ὑπὸ τῶν βαρβάρων αὐτὸς ἐπεσκεύασε καὶ γραφαῖς ἐκόσμησεν, ὡς Σιμωνίδης ἱστορήκεν. Пор. до цього: Nep. Them. I. 2; Athen. XIII. 576 C.

¹⁸⁰ Див.: Frost. Them.' Place... – P. 106.

¹⁸¹ Про дружбу Сімоніда з Фемістоклом див. Cicero. De finib. 2, 32; Plut. Them. I, 4; V, 6.

¹⁸² Щодо знатності роду Лікомідів, його локалізації та зв'язків з Паралією і Флією див. Зельин. Борьба полит. групп... – С. 123–124; Фролов. Полит. лидеры... – С. 13; Frost. Them.' Place... – P. 106, 112–113; Lenardon. Saga... – P. 18, 224 not. 8; Papastavru. Themistokles... – S. 13; пор.: Lysias. 30, 27–28.

одночасній появі версії щодо нього як щодо $\iota\omicron\theta\omicron\varsigma$: враховуючи неправомірність віднесення Фемістокла до незаконнонароджених, за одночасної наявності ранньої традиції про його аристократичне походження, здається більш вірогідною версія щодо цілком «благопристойного» походження його матері¹⁸³. Власне кажучи, не так вже й важливо, ким вона була насправді — афінянкою з Ахарнейського дема, акарнянкою, каріянкою, або ж походила з Галікарнасу¹⁸⁴: одруження на чужоземках — досить поширений звичай у середовищі афінських аристократів, досить згадати хоча б, що такі визначні діячі, як Клісфен, Фукідід і Кімон мали матерів неафінянок¹⁸⁵. Крім уже перерахованих міркувань, на користь такого статусу Фемістокла говорить і те, що на даному етапі розвитку афінської демократії, коли обрані посадові особи не отримували жодної платні, на заміщення різноманітних магістратур реально «...могли претендувати або аристократи, або представники верхівки демосу»¹⁸⁶. Таким чином, саме по собі, взяте ізольовано походження Фемістокла в жодному випадку не може слугувати аргументом на користь його демократичності.

Другий момент, який також пов'язаний з розглядом даного питання, зводиться до того, що родина Фемістокла в політичному відношенні була невідомою¹⁸⁷. Свідчення про його батька є ще менш змістовними, ніж про матір. Відомо тільки, що він був *generosus* (Nep. Them. I. 2), а також, з листа № 1, що певний час він перебував в Аргосі і мав там друзів.

Крім того, Neokles може бути перекладено, як вже зазначалося вище, двома словами — «нова слава», у чому іноді вбачають

¹⁸³ Так уже Ленардон доходить висновку: «... Його мати, чиє ім'я нам точно невідоме, була іноземкою... За будь якого випадку тінь, яка падала на походження Фемістокла через історію з його матір'ю надто перебільшена» (*Lenardon. Saga...* – P. 25).

¹⁸⁴ У Nep. Them. I. 2: is [Neokles. — B. C.] uxorem Acarnanam civem duxit. Якщо замість Acarnanam читати Achamanam, то дійсно виявиться, що мати Фемістокла була афінянкою. Див. детальніше про це: *Lenardon. Saga...* – P. 224 not. 13; пор.: *Davies. Athen. prop. families.* P. 213; пор. також: *Papastavru. Themistokles...* – S. 14, 128-129 Anm. 19.

¹⁸⁵ Див. хоча б: *Древняя Греция.* М., 1956. – С. 220.

¹⁸⁶ *Карпюк.* Клісфеновские реформы... – С. 34.

¹⁸⁷ *Lenardon. Saga...* – P. 18.

політичний підтекст¹⁸⁸. Проте більш переконливим здається висновок, що, не в залежності від значення імені Neokles, воно не має політичного забарвлення¹⁸⁹.

Поряд з цим, здається вірогідною версія щодо заможності родини Фемістокла. Аналіз даного питання, проведений у низці спеціальних досліджень, переконливо свідчить на користь цього¹⁹⁰. Три таланти, з якими Фемістокл, за нашими джерелами, розпочав свою політичну кар'єру¹⁹¹, на той час, як справедливо вважав Ісей (Isaeus. 3. 18; 3.25), були значним багатством¹⁹².

Більш проблематичною здається ідентифікація джерел статку родини Фемістокла. Локалізація Фреаррійського дема філі Леонтіди в районі Лаврійських копалень¹⁹³ дозволила би з більшою певністю

¹⁸⁸ «Нова слава» — посилення дому після Солона (*Burn. Persia and the Greeks...* — P. 225); його ім'я означає «той, що став відомим недавно» (*Green. Year of Salamis.* P. 23); про його батька ми не знаємо нічого, але його ім'я «нова слава» підтверджує, що він походив не з старої землевласницької аристократії (*Podlecki. Life of Them...* — P. 1). Всі ці спроби, як зауважує Гарві (*Harvey. Neokles...* — S. 110), мають свої витоки ще в: *Pape W., Benseler. G.E. Wuerterbuch der griechischen Eigennamen.* Braunschweig, 1863–1870. — Bd. I–II, s.v. Neoklh=j.

¹⁸⁹ *Harvey. Neokles...* — S. 111; пор.: *Lenardon. Saga...* — P. 18. P. not. 10.

¹⁹⁰ Див. особливо: *Frost. Them.' Place...* — P. 113, 113 not. 41, 42.

¹⁹¹ Вже за часів Плутарха (*Plut. Them.* 2) оповіді про позбавлення Фемістокла спадщини, зречення його батьком і смерть від такої ганьби матері (*Nep. Them I; Aelian V. H. II. 12; Val. Max. VI. 9 ext. 2*) вважалися брехливими — див.: *Bauer. Themistokles...* — S. 133–134 Anm. 2.

¹⁹² Про три таланти, щоправда — як про незначну суму, з посиланням на Теофраста говорить і Плутарх (*Plut. Them.* 25; див. також: *Aelian V. H. X. 17*). Власне кажучи, наводити слова Теофраста і Еліана як докази неможливості Фемістокла на початку політичної кар'єри — невірно. І в тому, і в іншому випадку сума в три таланти використовується для контрасту з багатством Фемістокла, придбаним пізніше. Звичайно, сума в 80 або 100 талантів незрівнянно більше трьох. Однак, така різниця сама по собі зовсім не говорить про несуттєвість початкової суми. Пор. до цього також міркування Фроста: (*Frost. Them.' Place...* — P. 113).

¹⁹³ Див. *Frost. Them.' Place...* — P. 112–113; SEG XVI. 123. 36 — згадування копалень в *Frearrioi*; пор. до цього локалізацію копалень у Е. Кірстена (*Westermanns Atlas zur Weltgeschichte.* Braunschweig, 1963, — S. 13; *Kirsten-Philippson. Die griechischen Landschaften.* Frankfurt, 1950–1959. P. — S. 850 Anm. 2. — S. 988).

говорити про прибутки від гірничодобувної справи. Проте до віднайдення нових, додаткових свідчень на користь цього робити такий висновок було б передчасно. Тим паче передчасно було б вибудовувати на цьому ґрунті якісь певні концепції. Це тим більше здається вірним, що надалі основний захід Фемістокла, побудова афінського флоту, найбезпосереднішим чином пов'язуватиметься саме з Лавріоном.

Але навіть з того, що ми маємо у своєму розпорядженні, можна видобути достатньо для нашої теми, а саме: по-перше, Фемістокл був досить багатий, щоб дозволити собі займатися політичною діяльністю взагалі і обіймати полісні посади — в особливості (за умови неоплачуваності таких посад), і, по-друге, він належав до впливового аристократичного роду Лікомідів, хоча й до політично невідомої раніше її гілки.

Як бачимо, за обома цими ознаками поява на політичній арені Фемістокла відповідала відзначеним уже вище тенденціям. Повертаючись до аналізу питання про походження Фемістокла, резюмуємо, що воно, це походження, не може слугувати хоч скільки переконливим аргументом на користь демократичної позиції Фемістокла.

Таким чином, ми ще раз повернулися до необхідності відмежовувати об'єктивний зміст заходів Фемістокла (особливо на початку його політичної кар'єри), їхніх наслідків, від безпосередніх причин та суб'єктивних устремлінь їхнього виразників¹⁹⁴; при цьому ще раз наголосимо: успішність, життєздатність цих заходів була обумовлена саме збігом суб'єктивних устремлінь особистостей, котрі їх здійснювали, з об'єктивними тенденціями у розвитку тогочасного суспільства.

У цьому зв'язку доречно згадати, що роботи в Піреї були розпочаті ще задовго до Фемістокла, за часів Гіппія. Так, Арістотель, (Arist. Athen. pol. 19. 2), розповідаючи про вбивство Гіппарха і подальшу еволюцію тиранії в Афінах, цілком певно пов'язує з цими подіями укріплення Пірею: «Після цього, - пише наш автор, - трапилося так, що тиранія стала значно суворішою, адже він [тобто Гіппій. – В.С.] для всіх став підозрілим і ненависним через свою помсту за брата, через те, що багатьох він знищив і повиганяв. На четвертий же приблизно рік по смерті Гіппарха, коли справи його в

¹⁹⁴ Див. схоже: Карпюк. Клисфеновские реформы... – С. 23.

місті стали погані, розпочав він укріплювати Мініхію, збираючись туди переселитися»¹⁹⁵.

Не будемо надто категоричними, стверджуючи, що роботи Фемістокла стали безпосереднім продовженням плану Гіппія¹⁹⁶. Тим більше, що й сам «план Гіппія» може виявитися питанням якщо не спірним, то принаймні непевним. Разом з тим, можна висловити здогадку, що повідомлення Арістотеля з цього приводу має надто однобічний та обмежений характер, що в основі цих приготувань Гіппія знаходилися не лише продиктовані потребами моменту оборонні причини, але й перспективи військово-стратегічного та економічного порядку.

Дійсно, Фалерон, який був лише неукріпленою пристанню Аттики, завжди залишався «ахіллесовою п'ятою» оборони: звідси спартанці спробували атакувати Афіни, хоч атака ця й завершилася для них невдало (Hdt. V. 63¹⁹⁷); тут висадилися й егінці, які

¹⁹⁵ Μετὰ δὲ ταῦτα συνέβαιεν πολλῶ τραχυτέραν εἶναι τὴν τυρανίαν· καὶ γὰρ διὰ τὸ τιμωρεῖν τὸ δελφῶ καὶ διὰ τὸ πολλοὺς ἀνηρῆκεναι καὶ ἐκβεβληκέναι, πᾶσιν ἦν ἀπιστος 19.2 καὶ μικρὸς. ἔτει δὲ τετάρτῳ μάλιστα μετὰ τὸν Ἰππάρχου θάνατον, ἐπεὶ κακῶς εἶχεν τὰ ἐν τῷ ἄστει, τὴν Μουνηχίαν ἐπεχείρησε τειχίζειν, ὡς ἐκεῖ μεθιδρυσόμενος.

¹⁹⁶ Белох. История Греции... – С. 288.

¹⁹⁷ Розповідаючи про визволення Афін від влади тиранів, Геродот пише: «... Алкмеоніди під час перебування в Дельфах підкупили Піфію грошима, аби вона щоразу, як спартанці запитуватимуть оракул, чи то з приватної справи, чи від імені народу, сповіщала б їм [волю божества] звільнити Афіни. Отримуючи постійно один і той же оракул, лакедемоняни нарешті відправили військо на чолі з Анхімолієм, сином Астера, людиною, вельми впливовою в місті, вигнати Пейсістратідів з Афін (хоча спартанці й знаходилися з Пейсістратидами у найтіснішій дружбі). Адже вони вважали веління божества важливішим ніж обов'язок щодо смертних. Відправили ж військо спартанці морем на кораблях. Приставши до берега в Фалероні, Анхімолій висадив своє військо. Пейсістратида ж узнали заздалегідь про похід і викликали допомогу з Фессалії, оскільки у них вже раніше був укладений союз з фессалійцями. На прохання Пейсістратідів фессалійці одностайно вирішили послати тисячу вершників з царем Кінесем з Конія на чолі. З такими союзниками Пейсістратида придумали ось який спосіб війни. Вони звеліли вирубати дерева на рівнині Фалерону, так що ця місцевість стала доступною для дій [фессалійської] кінноти. Потім вони рухали цю кінноту проти спартанського війська. При стрімкій атаці [фессалійців]

пограбували та спустошили все узбережжя (Hdt. V, 81¹⁹⁸); та й згодом

загинуло багато спартанців і серед них сам Анхімолій. Вцілілі воїни були відтіснені до кораблів. Так закінчився перший похід з Лакедемона, і в Алопеках в Аттиці (поблизу храму Геракла, що в Кіносарзі) є могила Анхімолія». І по-грецьки це ж місце: Ως ὡν δὴ οἱ Ἀθηναῖοι λέγουσι, οὗτοι οἱ ἄνδρες ἐν Δελφοῖσι κατήμενοι ἀπέπειθον τὴν Πυθίην χρήμασι, ὅκως ἔλθοιεν Σπαρτιητέων ἄνδρες εἴτε ἰδίῳ στόλῳ εἴτε δημοσίῳ χρησόμενοι, προφέρειν σφι τὰς Ἀθήνας ἐλευθεροῦν. Λακεδαίμονιοι δέ, ὡς σφι αἰεὶ τάνυτὸ πρόφαντον ἐγίνετο, πέμπουσι Ἀγχιμόλιον τῶν Ἀστέρος, ἔοντα τῶν ἰστών ἄνδρα δόκιμον, σὺν στρατῶν ἐξελῶντα Πεισιστρατίδας ἐξ Ἀθηνῶν, ὅμως καὶ ξείνους σφι ἐόντας τὰ μάλιστα· τὰ γὰρ τοῦ θεοῦ πρεσβύτερα ἐποιεῦντο ἢ τὰ τῶν ἄνδρῶν. Πέμπουσι δὲ τούτους κατὰ θάλασσαν πλοίοισι. Ὁ μὲν δὴ προσσχῶν ἐς Φάληρον τὴν στρατιὴν ἀπέβησε. Οἱ δὲ Πεισιστράται προπυθιανόμενοι ταῦτα ἐπεκαλέοντο ἐκ Θεσσαλίας ἐπικουρίην· ἐπεποίητο γὰρ σφι συμμαχίη πρὸς αὐτούς· Θεσσαλοὶ δὲ σφι δεομένοισι ἀπέπεμψαν κοινῇ γνάμην χρεάμενοι χιλίην τε ἵππων καὶ τὸν βασιλέα τὸν σφέτερον Κινέην ἄνδρα Γουναῖον. Τοὺς ἐπέειτε ἔσχον συμμαχοὺς οἱ Πεισιστράται, ἐ<με>μχανέατο τοιάδε· κείραντες τῶν Φαληρέων τὸ πεδῖον καὶ ἵπλάσιμον ποιήσαντες τούτων τὸν χάρον ἐπῆγκαν τῷ στρατοπέδῳ τὴν ἵππων. Ἐμπεσοῦσα δὲ διέφθειρε ἄλλους τῶν πολλοῦς τῶν Λακεδαίμονιων καὶ δὴ καὶ τὸν Ἀγχιμόλιον, τοὺς δὲ περιγενομένους αὐτῶν ἐς τὰς νέας κατεΐρξαν. ὁ μὲν δὴ πρῶτος στόλος ἐκ Λακεδαίμονος οὕτω ἀπῆλλαξε, καὶ Ἀγχιμόλιου εἰσὶ ταφαὶ τῆς Ἀττικῆς Ἀλωπεκῆσι, ἀγχοῦ τοῦ Ηρακλείου τοῦ ἐν Κυνοσόργεϊ.

¹⁹⁸ Геродот розповідає про один з епізодів протиборства Фів та Афин у Середній Греції, в ході якого складається нетривкий союз беотійців з Егіною — ще одним постійним суперником афінян у регіоні: «Коли ж фіванці в союзі з Еакідами намагалися напасти на афінян і зазнали важкої поразки, то знову відправили послів на Егіну: вони відмовляються від допомоги Еакідів і просять про допомогу людьми. Тоді егінці, пишачучись своїм великим багатством, пригадали про стародавню свою ворожечу до Афин і на прохання фіванців розпочали тепер без оголошення війну з афінянами. Адже в той час як афіняни зайняті були війною з беотійцями, егінці поплили на довгих кораблях в Аттику і спустошили Фалерон та багато інших сіл на узбережжі, чим завдали афінянам великої шкоди». І по-грецьки це ж місце: Πειρησαμένων δὲ τῶν Θηβαίων κατὰ τὴν συμμαχίην τῶν Αἰακιδέων καὶ τρηχέως περιεφθέντων ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων, αὐτίς οἱ Θηβαῖοι πέμψαντες τοὺς μὲν Αἰακίδας σφι ἀπεδίδοσαν, τῶν δὲ ἄνδρῶν ἐδέοντο. Αἰγιυῖται δὲ εὐδαιμονίη τε μεγάλῃ ἐπαρθέντες καὶ ἐχθρῆς

спроба Датіса висадити десант у Аттиці (Hdt. VI. 116¹⁹⁹), схоже, також планувалася у Фалероні, як це випливає з подальших подій під час походу вже Ксеркса (див. про це: Hdt. VIII. 66 – 67²⁰⁰).

παλαιῆς βασιμνησθέντες ἐχούσης ἐς Αθηναίους, τότε Θηβαίων δευτέρων πόλεμον ἀκήρυκτον Ἀθηναίοισι ἐπέφερον. Ἐπικειμένων γὰρ αὐτῶν Βοιωτοῖσι ἐπιπλώσαντες μακρῆσι νηυσὶ ἐς τὴν Ἀττικτὴν κατὰ μὲν ἔσυραν Φόλτρον, κατὰ δὲ τῆς ἄλλης παραλίης πολλοὺς δῆμους, ποιεῦντες δὲ ταῦτα μεγάλως Ἀθηναίους ἐσίοντο.

¹⁹⁹ «Поки перси огинали Суній, афіняни з усіх ніг поспішали на захист рідного міста і встигли прибути туди раніше за варварів. І, прийшовши від святилища Геракла в Марафоні, розбили стан біля іншого святилища Геракла, що в Кіносаргу. Варвари ж на кораблях з'явилися і став проти Фалерона (тоді це була гавань афінян); потім, простоявши на якорі у відкритому морі над Фалероном, вони відплили назад в Азію». І по-грецьки це ж місце: Οὗτοι μὲν δὴ περιέπλεον Σούνιον Ἀθηναῖοι δὲ ὡς ποδῶν εἶχον τάχιστα ἐβοήθειον ἐς τὸ ἄστυ, καὶ ἐφθασάν τε ἀπικόμενοι πρὶν ἢ τοὺς βαρβάρους ἦκειν, καὶ ἐστρατοπεδεύσαντο ἀπυγμένοι ἐξ Ηρακλείου τοῦ ἐν Μαραθῶνι ἐν ἄλλῳ Ηρακλείῳ τῷ ἐν Κυνοσάργεϊ. Οἱ δὲ βάρβαροι τῆσι νηυσὶ ὑπεραιωρηθέντες Φαλήρου (τοῦτο γὰρ ἦν ἐπὶ νεῖον τότε τῶν Ἀθηναίων), ὑπὲρ τούτου ἀνακωχεύσαντες τὰς νέας ἀπέπλεον ὀπίσω ἐς τὴν Ἀσίην.

²⁰⁰ «Після огляду загиблих лакедемонян люди з флоту Ксеркса переправилися з Трахіна в Гістією. Там флот залишався три дні, а потім поплив через Евріп; ще ж через три дні він прибув до Фалерону. Бойові сили персів, що вступили в Аттику по суші і по морю, як я думаю, по чисельності були не меншими від тих, що стояли біля Сепіади і під Фермопілами. Адже втрапи, яких зазнали перси від негоди і морських бритв при Фермопілах та Артемисії, урівноважувалися підкріпленнями, що прибули до царя пізніше. Малійці, дорійці, локри і все беотійське ополчення, крім феспійців і платейців, а також каристійці, андросці, теносці і всі інші, за винятком п'яти міст, назви яких я згадав вище, приєдналися до царського війська. Бо ж чим далі цар проникав у глибину Еллади, тим більше народів ішло за ним. Весь перський флот, крім пароських кораблів, прибув до Афін, паросці ж залишилися на Кіфні в очікуванні результату бою. Коли всі інші кораблі кинули якорі в Фалероні, сам Ксеркс спустився до кораблів для зустрічі і наради з начальниками кораблів». І по-грецьки це ж місце: Οἱ δὲ ἐς τὸν Ξέρξω ναυτικῶν στρατῶν ταχθέντες, ἐπειδὴ ἐκ Τρηχίνος θεησάμενοι τὸ τῶμα τὸ Λακωνικὸν διέβησαν ἐς τὴν Ἰστιαίην, ἐπισχόντες ἡμέρας τρεῖς ἐπλεον δι' Εὐρίπου, καὶ ἐν ἐτέρῃσι τρισὶ ἡμέρησι ἐγένοντο ἐν Φαλήρῳ. Ὡς μὲν ἐμοὶ δοκέειν, οὐκ ἐλάσσονες εἶντες ἀριθμῶν ἐσέβαλον ἐς τὰς Ἀθήνας κατὰ τε ἥπειρον καὶ τῆσι νηυσὶ [ἀπικόμενοι] ἢ ἐπὶ τε Σηπιάδα ἀπικόντο καὶ ἐς Θερμοπύλας· ἀντιθῆσω γὰρ τοῖσιν τε ὑπὸ

Можна було б визначити тут ще декілька моментів військово-стратегічного характеру, але вони будуть розглянуті дещо пізніше. У цьому ж місці визначимо деякі можливості економічного порядку.

Не потребує, мабуть, особливих доказів теза щодо пожвавлення всієї економічної сфери в Аттиці після реформ Солона. Зазначимо лише, що в результаті реформ отримали стимули для подальшого розвитку ремесло, торгівля та сільськогосподарське виробництво, посилилося товарне спрямування сільського господарства. Можна висловити гадку в цьому зв'язку, що Гіппій, — свідомо чи несвідомо, — в своїх планах стосовно Пірею відображав об'єктивні тенденції економічного розвитку Аттики як поліса торгово-ремеслового, що його роботи в Піреї були спрямовані в тому числі і на створення торгової гавані, якої потребував для свого розвитку поліс і яку він, зрештою, одержав у результаті робіт Фемістокла, Кімона та Перікла.

Звичайно, такі висновки комусь можуть здатися невинуватими — як уже зазначалося, джерела з цього приводу мовчать. Ми поділяємо точку зору щодо небезпеки логічного конструювання відсутніх ланок історичних подій²⁰¹. Але в певних випадках, під час аналізу найбільш загальних соціально-економічних питань і такий підхід може виявитися продуктивним.

Більш вірогідною здається друга лінія в трактуванні повідомлень Арістотеля.

τοῦ χειμῶνος αὐτῶν ἀπολομένοισι καὶ τοῖσι ἐν Θερμοπύλῃσι καὶ τῆσι ἐπ' Ἀρτεμισίῳ ναυμαχίῃσι τοῦσδε τοὺς τότε οὐκω ἐπομένους βασιλεί, Μηλιέας τε καὶ Δωριέας καὶ Λοκροὺς καὶ Βοιωτοὺς πανστρατιῆ ἐπομένους πλὴν Θεσπιέων τε καὶ Πλαταιέων, καὶ μά-λα Καρυστίους τε καὶ Ανδρίους καὶ Τηρίους [τε] καὶ τοὺς λοιποὺς νησιώτας πάντας, πλὴν τῶν πέντε πολίων τῶν ἐπεμνήσθην πρότερον τὰ οὐνόματα. Ὅσῳ γὰρ δὴ πρόεβαινε ἐσωτέρῳ τῆς Ἑλλάδος ὁ Πέρσης, τοσοῦτ'α πλέω ἔθνεά οἱ εἶπετο: Ἐπεὶ ὦν ἀπὶκατο ἐς τὰς Ἀθήνας πάντες οὗτοι πλὴν Παρίων (Πάριοι δὲ ὑπολειφθέντες ἐν Κύθῳ ἐκαρὰδόκεον τὸν πόλεμον κῆ ἀποβήσεται), οἱ δὲ λοιποὶ ὡς ἀπὶ-κοντο ἐς τὸ Φόληρον, εὐθαῦτα κατέβη αὐτὸς Ξέρξης ἐπὶ τὰς νέας, ἐθέλων σφὶ συμμεῖξαι τε καὶ πυθέσθαι τῶν ἐπιπλεόντων τὰς γνώ-μας.

²⁰¹ Глускина Л. М. Проблемы социально-экономической истории Афин IV в. до н. э. Л., 1975. — С. 10–11.

Будівельна діяльність Гіппія — не в залежності від її справжньої мети — стимулювала розвиток ремесла, і таким чином об'єктивно відповідала інтересам міської частини демосу, конкретніше — ремісників, що обслуговували цю діяльність, а також торговців. Глибинну демократичну сутність зростання витрат на потреби полісу добре розуміє Корзун М. С.²⁰² Хоча в нього мова йде про більш пізній період, про час Перікла, його висновки, що ґрунтуються на місці з Псевдоксенофонтівської Афінівської політії (Pseudoxenoph. 2. 9–13²⁰³), можуть бути використані і для прояснення випадку, який аналізується тут.

Наведені міркування дозволяють вивести наступне: здається малопереконливою спроба репрезентувати Фемістокла в 490-ті роки, — тобто на початку його політичної кар'єри, — борцем за

²⁰² Корзун М. С. Социально-политическая борьба в Афинах 444–425 гг. до н.э. Минск, 1975. — С. 136–137.

²⁰³ Θυσίας δὲ καὶ ἱερὰ καὶ εὐρτάς καὶ τεμένη γνωὺς ὁ δῆμος ὅτι οὐχ οἷον ἐστὶν ἐκάστω τῶν πενήτων θύειν καὶ εὐωχεῖσθαι καὶ ἰστασθαι ἱερὰ καὶ πόλιν οἰκεῖν καλῆν καὶ μεγάλην, ἐξηγῶνεν ὁπω τρόπῳ ἔσται ταῦτα. θύουσιν οὖν δημοσίᾳ μὲν ἡ πόλις ἱερεῖα πολλὰ· ἔστι δὲ ὁ δῆμος ὁ εὐωχούμενος καὶ διαλαγχάνων τὰ ἱερεῖα. καὶ γυμνάσια καὶ λουτρά καὶ ἀποδυτήρια τοῖς μὲν πλουσίοις ἔστιν ἰδίᾳ ἐνίοις, ὁ δὲ δῆμος αὐτὸς αὐτῶ οἰκοδομεῖται ἰδίᾳ παλαιστρας πολλὰς, ἀποδυτήρια, λουτρῶνας· καὶ πλείω τούτων ἀπολαύει ὁ ὅχλος ἢ οἱ ὀλίγοι καὶ οἱ εὐδαίμονες. Τὸν δὲ πλοῦτον μόνοι οἰοῦσι τ' εἶσιν ἔχειν τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν βαρβάρων. εἰ γὰρ τις πόλις πλουτεῖ ξύλοις ναυπηγησίμοις, ποῖ διαθήσεται, ἐὰν μὴ πείσῃ τὸν ἀρχοντα τῆς θαλάττης; τί δ' εἰ τις σιδήρῳ ἢ χαλκῷ ἢ λίνῳ πλουτεῖ πόλις, ποῖ διαθήσεται, ἐὰν μὴ πείσῃ τὸν ἀρχοντα τῆς θαλάττης; ἐξ αὐτῶν μέντοι τούτων καὶ δὴ νῆές μοι εἰσι, παρὰ μὲν τοῦ ξύλου, παρὰ δὲ τοῦ σιδήρου, παρὰ δὲ τοῦ χαλκός, παρὰ δὲ τοῦ λίνου, παρὰ δὲ τοῦ κηρός. πρὸς δὲ τούτοις ἄλλοσε ἄγειν οὐκ ἐάσουσιν οἵτινες ἀπὸ παλαιοῦ ἡμῖν εἰσιν ἢ οὐ χρήσονται τῇ θαλάττῃ. καὶ ἐγὼ μὲν οὐδὲν ποιῶν ἐκ τῆς γῆς πάντα ταῦτα ἔχω διὰ τὴν θάλατταν, ἄλλη δ' οὐδεμία πόλις δύο τούτων ἔχει, οὐδ' ἔστι τῇ αὐτῇ ξύλου καὶ λίνου, ἀλλ' ὅπου λίνον ἔστι πλείστον, λεία χώρα καὶ ἄξυλος· οὐδὲ χαλκός καὶ σίδηρος ἐκ τῆς αὐτῆς πόλεως οὐδὲ τάλαντα δύο ἢ τρία μῖα πόλει, ἀλλὰ τὸ μὲν τῇ, τὸ δὲ τῇ. Ἐτι δὲ πρὸς τούτοις παρὰ πᾶσαν ἡπειρὸν ἔστιν ἡ ἀκτὴ προύχουσα ἢ νῆσος προκειμένη ἢ στενόπορος τῇ ὥστε ἐξεστὶν ἐνταῦθα ἐφορμοῦσι τοῖς τῆς θαλάττης ἀρχουσι λωβᾶσθαι τοὺς τὴν ἡπειρὸν οἰκοῦντας.

демократизацію Афін, задля чого він і зробив спробу здійснення морської програми в 493 р. до Р. Х. Його кроки в політичній ситуації цього періоду можуть бути визначені як прагнення молодого честолюбного політика з відомого аристократичного роду (хоча він і належав до раніше невідомої його гілки) до утвердження на політичній сцені Афін. Його суб'єктивні устремління (принаймні гіпотетичні, хоча вони й впливають з реальних свідчень) були реалізовані в ході проведення об'єктивно демократичних за своєю глибинною суттю перетворень, які, зрештою, були підготовані всім попереднім розвитком афінського поліса²⁰⁴.

Будівельна діяльність Фемістокла в Піреї, розглядувана в такому ракурсі, наповнюється, таким чином, цілком зрозумілим, раціональним та закономірним змістом. Вона не тільки відповідала загальному напрямку розвитку Афін як торгово-ремеслового поліса (якщо брати до уваги економічний бік проблеми), але й стала єдиною ланкою між усім попереднім курсом по стимулюванні торговоремеслової активності Солона і Пейсістрата та подальшим заснуванням Фемістоклом морської могутності Афін, організацією афінської архе і бурхливим розвитком наступних десятиліть.

Фемістокл виступив, таким чином, як суб'єкт об'єктивних тенденцій, як їх виразник, і заслугою його було тільки усвідомлення потреб моменту, проникливість, що реалізувалася зрештою в його подальшій діяльності.

Проте все це буде потім. Зараз же історія могла б обійтися і без нього. Не будь Фемістокла — появився би хто-небудь інший. У цьому зв'язку заслуговує на увагу здогадка Фроста, що укріплення Пірею — взагалі не курс самого Фемістокла, а програма Буле, яка була доручена для нагляду архонту-епоніму²⁰⁵. Як уже зазначалося, Фрост виходить при цьому з применшення ролі та політичного значення архонтату. Проте, якщо брати до уваги наші

²⁰⁴ Хочеться продовжити думку: Фемістокл реалізував свої інтереси в політичній боротьбі, звернувшись у вирішальний момент до демосу і виступивши за проведення програми, що об'єктивно сприяла справі зміцнення і розширення демократії, — як у свій час вчинив ще Клісфен (пор.: Фролов. Полит. лидеры... — С. 10 сл.). Але така конструкція надто категорична в своїй визначеності. Тому залишимо цю тезу лише в якості паралельного коментаря.

²⁰⁵ Frost. Them.' Place... — P. 115.

розмірковування, в цьому немає потреби. Визнання важливості архонтату, як уже було показано вище, аж ніяк не означає, що Фемістокл автоматично мусить вважатися безпосереднім «винуватцем» будівництва в Піреї. У даному випадку сприятливо співпадали честолюбні устремління молодого Фемістокла з наявними в суспільстві тенденціями розвитку. Фемістоклу вдалося для задоволення своїх амбіцій усвідомити та реалізувати ці тенденції, що слугує виключно для його ж слави. Але загальні закономірності історичного розвитку реалізуються у формі конкретних подій. Більше того, вони реалізуються як ланцюг подій випадкових. Наївним було б гадати, що він з демократичних настроїв, заздалегідь готуючи економічний фундамент демократизації поліса, задумав перспективний проект воєнно-економічних перетворень. Розмірковуючи подібним чином, ми підміняємо причину наслідком, тоді як слід говорити радше про наявність сприятливих для проведення цих перетворень передумов, передумов, що визначалися названими вище тенденціями. Їх реалізація могла затягнутися на невизначений час. Тим більше, що, як вже було показано, поряд з ними існували й протилежні їм напрямки розвитку, у тому числі й автентичні самому полісному організмові. Тенденція до розвитку ремесла та торгівлі, яка значною мірою співпадала з розвитком всередині полісу міського соціально-економічного організму, опосередковувалася другою необхідною складовою полісу — розвитком сільськогосподарського виробництва і сутністю громадянина як земельного власника, а реалізація в суспільній сфері виробничих сил, якою в даному випадку стали витрати на будівництво в Піреї, — опором не зовсім ясних для нас джерел фінансування тощо.

Очевидно, будівельна програма могла здійснитися лише після подолання опору її противників і в такому випадку її проведення може розглядатися як політична перемога її прибічників. Каталізатором, що прискорив її прийняття, могла стати зовнішня загроза, яка, таким чином, обумовила прийняття цієї програми як програми військово-оборонного характеру. Навряд чи може бути прийнятим міркування Гомма, що морська програма Фемістокла в Піреї була новою ідеєю і що її поява не зв'язана з якоюсь війною²⁰⁶. Як уже було показано, Фалерон був вразливим місцем в обороні Аттики ще за часів війни з Егіною. Поразка ж іонійського повстання

²⁰⁶ Поп.: *Lenardon. Archonship of Them...* – S. 407.

означала зростання безпосередньої загрози грецьким полісам²⁰⁷ і перш за все — Афінам, як союзникам іонійців у їх бойових діях проти персів. Якщо згадати, поряд з цим, про пораду Гекатея Мілетського Арістагору (Hdt. V. 36²⁰⁸) щодо протистояння Персії за допомогою флоту²⁰⁹, а також про загальновідомий факт фатальності

²⁰⁷ *Строгецкий В.М.* Панэллинская лига 481 г. до н.э. (Возникновение и структура) // Социальная структура и политическая организация античного общества. Межвузовский сборник. Л., 1982. — С. 49; *Bauer.* Themistokles... — S. 46; *Wedel von W.* Die politischen Prozesse, — S.126; пор.: *Frost.* Them.' Place... — P. 115; *Bengtson.* GG... — S. 147; пор. також критичний огляд реконструкцій періоду у Моссхаммера (*Mosshammer.* Them.' Archonship... — S. 223; тут пор.: *Gruen.* Stesimbrotos... — P. 93; *Papastavru.* Themistokles... — S. 9–10; *Lenardon.* Saga... — P. 36).

²⁰⁸ «Аристагор зібрав своїх прихильників на раду, виклав їм свій задум і розповів про пропозицію Гістіея. Усі інші [присутні] погоджувалися з ним і радили почати повстання. Тільки один логограф Гекатей був взагалі проти війни з перським царем. При цьому Гекатей спочатку перерахував усі підвладні Дарію народи і вказав на перську військову потугу. Потім, коли йому не вдалося переконати раду, він запропонував добитися хоча б панування на морі. З його слів, він не бачить іншої можливості успіху, оскільки йому чудово відома слабкість військової сили мілетян, як тільки взяти з святилища в Бранхідах скарби — посвятительні дари лідійського царя Креза. Тоді-то, він абсолютно впевнений, Мілет доб'ється панування на морі, і таким чином і скарби будуть в їх руках, і вороги не зможуть їх розграбувати».

²⁰⁹ У літературі розповсюджена точка зору про розуміння в Афінах необхідності флоту, що випливало з ходу боротьби з Персією. Див. напр.: *Колобова, Глускина.* Очерки... — С. 153, хоча тут йдеться про події 480-х років; цікаво також порівняти застереження Артабана, висловлене Ксерксу перед походом (Hdt. VII. 10), якщо тільки це не більш пізня фантазія Геродота: «Якщо вони... отримають перемогу в морській битві, а після цього попливуть до Геллеспону і зруйнують міст, тоді, царю, твоє становище буде небезпечне». Хоча тут маються на увазі події більш пізні, цей епізод надто характерний, оскільки цілком певно вказує на тривоги персів з приводу можливої загрози з моря. Взагалі, ці слова підпорядковано загальній думці Геродота про вирішальну роль флоту Афін у війні. — Див. далі: Hdt. VII. 139; більш того, в цей час вже був випробуваний план протидії персам на морі, авторами якого були фасосці, про що повідомляє Hdt. VI. 46–47 і на що звернув увагу Бенгтсон: див.: *Bengtson H.* Thasos und Themistokles // *Historia.* 1954. — Bd. 2. — S. 485–486; пор. τὰ εἶτα: *Miltner F.* Das Themistokles Strategie // *Klio.* 1938. — Bd. 13. — S. 235; *Papastavru.* Themistokles... — S. 18–19, 37 f.

поразки в морській битві від персів при Ладі, то звернення до моря здається кроком цілком природним. Більш того, ми можемо зробити висновок про антиегінське²¹⁰ та антиперське²¹¹ спрямування пірейського проекту, або ж, як більш загальний висновок, — про оборонний характер проекту взагалі.

6. Соціальна база і передумови діяльності Фемістокла

Висновки, зроблені в процесі аналізу питань, винесених в попередні параграфи, до певної міри прояснюють суспільно-політичну атмосферу, в якій проходила діяльність Фемістокла. На жаль, у спеціальній літературі дане питання майже не розглядається, а якщо й розглядається, то на діяльність Фемістокла в 493 р. механічно переносяться оцінки його кроків у більш пізній період.

Проте логіка розгляду проблеми свідчить про картину більш складну, ніж вона здається на перший погляд. Атмосфера, в якій розпочинає свою політичну кар'єру Фемістокл, була складною і суперечливою, адже складними і суперечливими завжди видаються перехідні епохи. Хто складав соціальну опору Фемістокла? На підтримку яких кіл він орієнтувався у своїй діяльності? Зрештою, хто був взагалі зацікавлений в розгортанні широкого будівництва, яке могло мати, як ми бачили, і політичне забарвлення? Зважаючи на попередні висновки, можна з цілковитою певністю констатувати: соціальна база Фемістокла в 493 р. до Р. Х. була неоднорідною. І дійсно, економічно зацікавленими в будівництві були найширші торгово-ремеслові кола «власне полісу», за висловом Г. А. Кошеленка²¹²; з огляду на оборонні потреби, програма відповідала

²¹⁰ *Lenardon. Saga...* – P. 36: Пірей — найближчий півострів до ворожої Егіни, з якою Афіни постійно воювали в період з 505 по 481 pp.

²¹¹ Пор. *Kahrstedt. Themistokles...* – S. 1687: «...Це не було заходом проти Персії, адже Афіни ще не мали флоту...» і т.д. Як уже було показано, такий доказ не може служити контраргументом у дискусії, оскільки, по-перше, питання про наявність флоту у Афін спірне, і, по-друге, Пірей може розглядатися як комплекс заходів оборонних, а не тільки наступальних, які мають на меті боротьбу за гегемонію з Персією.

²¹² *Кошеленко Г.А.* Поліс и город: к постановке проблемы // ВДИ. 1980. – № 1. – С. 9.

інтересам практично всіх прошарків афінського громадянства, з сільськогосподарським населенням Аттики включно — егінці після десанту в Фалероні пограбували саме сільську територію, а не власне Афіни, як це випливає з детально цитованого вище повідомлення Геродота²¹³. У цьому зв'язку можна, таким чином, говорити, що будівельна програма в Піреї за своїм характером була патріотичною²¹⁴, спрямованою на забезпечення безпеки Афін від будь-якого ворога взагалі — від Спарти, Егіни чи навіть від Персії.

Ще рельєфніше проступає такий смисл діяльності Фемістокла на посаді архонта-епоніма в контексті соціально-політичної ситуації, що склалася в Афінах на початку V ст. до Р. Х.

Алкмеоніди, котрі очолювали в силу різних причин демократичний рух в Афінах²¹⁵, неминуче мали зустріти опір інших впливових політичних сил, які, з одного боку, виступали як суб'єкти наявних соціально-політичних течій (у першу чергу — олігархічної, котра на даному етапі проявляється як течія аристократична, тобто як більш частковий випадок олігархічних тенденцій взагалі), як представники, чи навіть вожді, так би мовити, «опозиційних партій»²¹⁶.

Чи знаємо ми цих «суб'єктів»? Необхідно визнати, що після вигнання Ісагора в джерелах відсутні згадки про інших скільки-небудь впливових представників аристократії. Чи значить це, що їх

²¹³ Hdt. V. 81: «... егінці поплили на довгих кораблях в Аттику і спустошили Фалерон та багато інших сіл на узбережжі...» Див. розуміння слова «дем» як «село» у Кошеленка (*Кошеленко*. Полис и город... – С. 230. С. 230 прим. 52).

²¹⁴ Папаставру, акцентуючи увагу на патріотичнім і антиперським характері Пірею, говорить про Фемістокла навіть як про главу «патріотичних кіл» і «націоналістів» (Nationalisten) в Афінах. — Див: *Papastavru*. Themistokles... – S. 9–10.

²¹⁵ Щодо Алкмеонідів, їх ролі в демократичному процесі, політичної позиції та інших численних питань, про які ми не можемо говорити тут докладно, див. значну літературу в тому числі і вже використану нами в: *Bunner*. Лекції... – С. 135; *Строгецкий*. Панэллинская лига... – С. 62; особливо: *Строгецкий*. Клисфен и Алкмеониды... – С. 99–105 з багатою бібліографією по темі; *Карлюк*. Клисфеновские реформы... – С. 17–35; зарубіжну історіографію див. особливо в роботах Строгецького і Карлюка.

²¹⁶ Одночасно з державною владою виникає, — як це зауважується в політологічних теоріях, — і опозиція до неї.

не було взагалі? Заради спрощення ситуації умовимося, що опозиція була розпорошена в середовищі аристократичних родів — тих же Філаїдів, Лікомідів та інших. Проте це може, разом з тим, передбачати і підтримку, з огляду на «опозиційні» настрої, будь-якого політика взагалі, політика, який проводив би лінію, хоч у чомусь відмінну від лінії Алкмеонідів, або ж принаймні такого, що не належав до роду Алкмеонідів. Це (згадаймо побудови Белоха!)²¹⁷ може, в особливості, передбачати, що Фемістокл, — в усякому випадку в період «передвиборчої кампанії» під час виборів до складу архонтів, — користувався симпатіями представників знаті: не тільки роду Лікомідів, що було б логічним з огляду на його походження, але й більш широких кіл опозиційно настроєних аристократів. Говорити при цьому слід лише про аристократію як про складову частину широкої соціальної бази архонтату Фемістокла, але аж ніяк не про Фемістокла як про вождя або ж представника знаті. Одне не впливає з іншого, це всього лише приадна логічна помилка, якій суперечить глибинна суть перетворень Фемістокла.

Такий хід розмірковувань досить логічний, якщо брати до уваги історичну перспективу діяльності Фемістокла. Більш того, він настільки привабливий, що деякі історики схильні розглядати Фемістокла навіть як ініціатора надання допомоги повсталим іонійським полісам²¹⁸. При цьому, вони зазвичай виходять з проперської орієнтації Алкмеонідів²¹⁹, що не може бути прийнятним безумовно²²⁰, навіть якщо ставитися до слів Геродота (Hdt. VI. 121–

²¹⁷ Див. прим. 145.

²¹⁸ *Papastavru. Themistokles...* – S. 8.

²¹⁹ *Ковалев. Ист. ант. общ....* – С. 164–165; *Лурье. История Греции...* – С. 186; *Лурье. Ист. ант. общ. мысли...* – С. 147–150; пор. до цього *Kluwe. Die soziale Zusammensetzung...* – S. 306 про Алкмеонідів як про зв'язаних з Малою Азією; *Bengtson. GG. 4-te Aufl.,* – S. 146–147, хоча і в обережних висловах; *Papastavru. Themistokles...* – S. 7, 9, idem: *Die politische Situation...* – S. 16 ff. = *Papastavru J. Peisistratides // RE. Suppl. 10.* – S. 56.

²²⁰ *Древняя Греция. М., 1956.* – С. 177: Алкмеоніди — ініціатори допомоги Мілету. Пор.: *Строгецкий. Панэллинская лига...* – С. 62: перед війною Алкмеоніди займали примирливу позицію щодо Персії; *Lenardon. Saga...* – P. 41; *Karavites. Realities and appearances...* – P. 129–147, з аналізом позиції різних представників роду Алкмеонідів, пор.: *Williams. Image of the Alkmeonidai...* P. 107; пор. також численні аргументи у *Willamowitz-Möllerndorff U. Aristoteles und Athen. B.: Teubner, 1893.* – Bd. II. – S. 85–86

123²²¹) скептично (чи гіперкритично, про що вже йшлося вище, у вступній частині нашої книги).

Не зупиняючись детально на цьому питанні, все ж відзначимо, що політика Алкмеонідів, котрі на даний момент очолювали афінський поліс, відзначалася значною складністю і була неоднозначна. Вимушені протидіяти опозиційним аристократичним родам і поодиноким політичним лідерам, яких підтримувала Спарта²²² (як це було у випадку з походами спартанців), з одного боку, з іншого — відчуваючи тиск з боку демократичних кіл, інтереси яких не могли цілком співпадати з інтересами Алкмеонідів,

²²⁰ Anm. 24; *Bury J.B.* The Battle of Marathon // CR. 1896. – V. 10. – P. 98; *Hudson H.G.* The Shield Signal at Marathon // AHR. 1937. – V. 42. – P. 446–450; *Bengtson H.* The Greeks and Persians. From the Sixth to the Fourth Centuries B.C. N.Y., 1968. – P. 45; *McGregor.* Pro-Persian party... – P. 88.

²²¹ Мається на увазі рішуче заперечення Геродотом історії з нібито піднятим щитом у грецькому стані після Марафонської битви, яким Алкмеоніди подавали персам сигнал про готовність передати їм Афіни. «Я дивуюся, — пише у цьому зв'язку Геродот, — і не сприймаю чутки про те, неначе Алкмеоніди дійсно подали тоді сигнал щитом персам, бажаючи зрадити афінян під ярмо варварів і Гіппія. Адже вони були такими ж або ще більшими ненависниками тиранів, як Каллій, син Феніппа, батько Гіппоніка... Тому-то я й дивуюся і не сприймаю лихослів'я, нібито вони подали сигнал щитом...». І по-грецьки: Θῶμα δέ μοι καὶ οὐκ εὐδέκομαι τὸν λόγον, Ἀλκμεωνίδας ὅτι κότε θαυδέξει Πέρσησι ἐκ συνθήματος ἄσπίδα, βουλομένους ὑπὸ βαρβάροισι τε εἶναι Ἀθηναίους καὶ ὑπὸ Ἰππίῃ· οἱ τινες μᾶλλον ἢ ὁμοίως Καλλίῃ τῷ Φαινίππῳ, Ἰπποῦκου δὲ πατρὶ, φαίνονται μισοτύρανοι ἐόντες. ... Θῶμα ὦν μοι καὶ οὐ προσίεμαι τὴν διαβολήν, τούτους γε θαυδέξει ἄσπίδα...

²²² Див.: *Лурье.* История Греции... – С. 194–195; *Строгоцкий.* Внешняя политика Спарты... – С. 21; здається, що всі ці погляди сходять до оцінки Спарты як аристократичного або олігархічного полісу. Дуже показове в цьому відношенні судження Корзуна М.С. (*Корзун.* Социально-политическая борьба в Афинах... – С. 137): «У зовнішньополітичній області антагонізм між великими рабовласниками та дрібними вільними виробниками позначався на їх ставленні до олігархічної Спарты, що стояла на чолі Пелопоннеського союзу. Афінські олігархи бачили в соціально-економічному і політичному ладу свій ідеал, тому вони тягнулися до неї. Ослаблення Спарты негативно позначилося б і на внутрішньополітичному становищі афінських олігархів». Див. також: *Papastavru.* Themistokles... – S. 128 Anm. 9; – S. 9, 25; але пор.: *Gruen.* Stesimbrotos... – P. 92.

можливо навіть побоюючись за своє становище в Афінах, вони дійсно намагалися розіграти «перську карту», використати вплив Персії для протидії Спарті²²³ і для зміцнення свого внутрішнього становища²²⁴. На користь цього можна привести повідомлення про спробу Алкмеонідів встановити якісь контакти з Персією невдовзі по вигнанню тиранів, які, щоправда, були відкинуті народними зборами (Hdt. V. 73)²²⁵.

Виходячи з розуміння Алкмеонідів не тільки як вождів афінської демократії, але й як політичних діячів, що успішно використовують підтримку демократії для реалізації своїх інтересів у внутрішній та зовнішній політиці Афін, виходячи також з певної неузгодженості в діях представників роду Алкмеонідів²²⁶, здається вірогідним, що їхні інтереси, чи принаймні інтереси частини роду Алкмеонідів, розійшлися з інтересами демократії²²⁷.

²²³ Ворожість Алкмеонідів щодо Спарті — розповсюджена думка в літературі і скоріш за все вона небезпідставна. Знову ж таки показова в цьому відношенні точка зору Папаставру (*Papastavru. Themistokles...* – S. 9). Взагалі постійне звернення до цієї роботи у нас обумовлене конкретністю тонів, в яких вона витримана. Пор.: Paus. II. 18, 8: Алкмеоніди — аристократи з Мессенії. Пор., однак, Hdt. V. 62 про Алкмеонідів як про афінян за походженням. Тракткування цих повідомлень див.: *Строгецький*. Клісфен і Алкмеоніди. – С. 102.

²²⁴ Див. особливо: *Papastavru. Themistokles...* – S. 7, хоча він більш категоричний у своїй реконструкції подій, ніж це дозволяють джерела.

²²⁵ Розповідаючи про події в Афінах після того, як з Афін були вигнані прибічники Ісагора та загін спартанців очолюваний Клеоменом, Геродот пише: «Афіняни ж після цього повернули Клісфена і 700 сімейств, вигнаних Клеоменом, і відправили посольство в Сарди укласти військовий союз (симмахію) з персами: вони ж бо були переконані, що має бути війна з Клеоменом і лакедемонянами». І по-грецьки: ' Αθηναῖοι δὲ μετὰ ταῦτα Κλεισθένεα καὶ τὰ ἑπτακόσια ἐπίστια τὰ διαχθέντα ὑπὸ Κλεομένεος μεταπεμψόμενοι πέμπουσι ἀγγέλους εἰς Σάρδις, συμμαχίην βουλόμενοι ποιήσασθαι πρὸς Πέρσας· ἠπιστέατο γὰρ σφίσι [πρὸς] Λακεδαιμονίους τε καὶ Κλεομένεα ἔκλεπολεμῶσθαι. Пор. до цього: *Строгецький*. Клісфен і Алкмеоніди. – С. 102 прим. 25.

²²⁶ Див. особливо згадану вище статтю Строгецького, з багатою бібліографією та аналізом на явних точок зору з даного питання.

²²⁷ Пор., хоча й щодо тиранії, але вельми примітну тезу Яйленка: «Полісу були необхідні лідери, оскільки всій масі в сукупності з цілком зрозумілих причин управляти важко. Але особистість — індивідуальне явище, її амбіції могли розходитися з цілями поліса» (*Яйленко*. Архаїч. Греція. – С. 180).

Більш того, надмірне посилення Алкмеонідів, — навіть якщо б вони абсолютно безкорисливо служили справі демократії!, — вже саме по собі є несумісним з її принципами²²⁸. Якщо до того ж згадати вже наведену вище тезу про надмірне протиставлення Клісфена Пейсістратидам, про можливі політичні суперечності в роді Алкмеонідів (що добре узгоджується з думкою щодо можливої несолідарності афінського роду взагалі²²⁹), то можна висловити й припущення про те, що стосунки Алкмеонідів з демократією ґрунтувалися на точному дотримуванні балансу між суверенітетом демосу (або ж, у більш широкому плані, громадянської общини в цілому), і впливом особистості (або ж особистостей)²³⁰, і що надмірне посилення такого впливу якщо й не загрожувало реально

²²⁸ Це, в особливості випливає з загальної тенденції полісу до того, щоб усяка політична дія була дією всього колективу (*Кошеленко. Древнегреч. полис...* — С. 36; пор. також: *Зайцев А.И. Культурный переворот в Древней Греции VIII–V вв. до н.э. Л.: Изд-во ЛГУ, 1985. — С. 29*).

²²⁹ Пор. в особливості: *Frost. Them.' Place...* — P. 116.

²³⁰ Не вдаючись в детальний аналіз, наведемо дуже характерні слова Арістотеля про взаємовідносини між демократією, — як, утім, здається й іншими формами політичного устрою, — та видатними особистостями: «Якщо будь-хто один, чи декілька людей, більше одного, але все-таки не настільки більше, щоб вони могли заповнити собою поліс, відзначалися б таким надлишком доброчесності, що доброчесність усіх інших і їхній політичний хист не могли б їти в порівняння з доброчесністю і політичним хистом означеного одного або кількох людей, то таких людей не слід і вважати складовою частиною держави...» (*Arist. Pol. III. VIII. 1. 1284a 4–8*) і далі: «... На цій підставі поліс з демократичним устроєм встановлюють у себе остракізм: очевидно, прагнучи до загальної рівності, вони піддавали остракізму і виганяли на певний строк тих, хто, як здавалося, видавався своєю могутністю, спираючись або на багатство, або на широке коло друзів, або на яку-небудь іншу силу, що має значення в полісі». (Там же. III. VIII. 2. 1284a 18–24) «... Такий спосіб дій вигідний не тільки тиранії, і не одні лише тирані так чинять, але теж саме трапляється і в олігархіях, і в демократіях: остракізм має до певної міри те ж значення [усунення видатних людей. — В. С.] — а саме: шляхом вигнання видатних людей підрізати на корені їхню могутність». (Там же. III. VIII. 4. 1284a 34–37). Звичайно, дана думка Арістотеля стосується передусім застосування остракізму. Але в більш широкому смислі вона, на нашу думку, характеризує взаємини між більшою або меншою частиною громадянської общини, що є в кінцевому підсумку суб'єктом державної влади в нашому випадку, і видатною особистістю.

його перетворенням на тиранію, то, принаймні, цілком могло таким здаватися для суспільної думки.

Так чи інакше, але припустити, що представники Алкмеонідів у той час, з огляду на їх видатне становище, могли (свідомо чи несвідомо, але об'єктивно) бути суб'єктами вже відзначеної тиранічної тенденції в розвитку афінського поліса, цілком можливо. І чи не пам'ять про таке становище Алкмеонідів у полісі сприяла проведенню пізніше остракізму Мегакла? Питання це навряд чи може бути вирішене однозначно з огляду на стан джерел, проте така здогадка може виявитися конструктивною. Адже в такому випадку архонтат Гіппарха 497/6 р. до Р. Х. може бути зрозумілим аж ніяк не як результат сумніву Афін у вибраному ними демократичному шляху розвитку²³¹, але саме як реакція на надмірне посилення Алкмеонідів.

Ми мало знаємо про цього діяча²³². Знаємо, в особливості, що він не був вигнаний разом з Пейсістратидами з Афін, але водночас став першою жертвою остракізму 487/6 року як «друг» тиранів (Arist. Ath. Pol. 22. 4). Для нас же він може бути цікавим у даному випадку в зв'язку з Фемістоклом та архонтатом 493/2 р. до Р. Х.

Взагалі, тут існує багато концепцій, причому й таких, що виключають одна одну. Автори здебільшого моделюють ситуацію (саме моделюють, оскільки джерела з цього приводу мовчать), виходячи з власного розуміння основних політичних альтернатив періоду. У цьому зв'язку здається надмірним як акцент на персофільських настроях самого Гіппарха та «друзів тиранів», яких він, можливо, дійсно на той час репрезентував, так і на його визначенні як вождя тиранофільської партії (або ж партії «друзів тиранів»)²³³. В основі таких вибудов знаходиться, здається, більш певна партійно-політична, ситуація, ніж вона може бути зрозумілою з наших джерел, і навіть, можливо, ніж вона була насправді.

²³¹ «Держава на мить засумнівалася в республіці, утративши довіру до Алкмеонідів», — див.: *Rosenberg. Parteistellung...* — S. 312; *pop.: Wedel von W. Die politischen Prozesse.* — S. 133.

²³² *Badian. Archons and strategoi...* — P. 11.

²³³ Див. напр.: *Лурье. История Греции...* — С. 191; *Kahrstedt. Themistokles...* — S. 1686; *Rosenberg. Parteistellung...* — S. 308, 311; *Wedel von W. Die politischen Prozesse.* — S. 128, 133; *pop. до цього: Buck. Reform of 487...* — P. 99; *Lenardon. Saga...* — P. 35; *Papastavru. Themistokles...* — S. 9.

Разом з тим, не викликає співчуття і цілковите заперечення політичного значення архонтату Гіппарха 497-го року²³⁴, яке ґрунтується на запереченні важливості архонтату як політичної магістратури взагалі, про що вже досить сказано було вище. Подібне заперечення тим більше здається некоректним, що в даному випадку ігнорується, або ж оцінюється надто скептично пряме свідчення Арістотеля про впливовість Гіппарха ще за часів Клісфена (Arist. Ath. Pol. 22. 4)²³⁵.

Більш продуктивною здається думка щодо неоднозначності політичного забарвлення «друзів тиранів» взагалі і Гіппарха — в особливості. Стала загальною фразою в літературі згадка про позитивні моменти в старшій тиранії, про наявність у неї соціальної бази та про те, що для аттичного селянства (в усякому випадку — для частини його) тиранія була «життям при Кроносі»²³⁶.

Логічною, таким чином, могла б бути думка про те, що «друзі тиранів»²³⁷ і стали виразниками тієї (нерозчарованої в самому принципі тиранії як форми політичної влади) частини представників її соціальної бази, котрі виступали за реставрацію тиранічного режиму. За умови широкої демократизації політичного устрою в Афінах, за умови вигнання з полісу самих носіїв ідеї тиранії, які до того ж заплямували себе численними злочинами, здається малоймовірною можливість політичної агітації на подібному ґрунті. Проте, якщо розуміти питання ширше і бачити в терміні «друзі тиранів» ще й політичну альтернативу впливу Алкмеонідів, що зростав, або ж впливової частини представників цього роду, — в рамках демократії, але не альтернативу самій демократії²³⁸, — то їх посилення,

²³⁴ Характерна в цьому відношенні точка зору Бедіена: нема резону для визнання його впливовості під час обрання архонтом-епонімом; теорії щодо цього базовані на спекуляціях з приводу його імені; тощо (див.: *Badian. Atchons and strategoi...* – P. 11).

²³⁵ Сумніви щодо історичності введення остракізму саме Клісфеном не означають автоматично і сумнівів у політичному значенні в цей час Гіппарха. Хоча, втім, саме питання складне і потребує спеціального, більш детального дослідження.

²³⁶ «Злопам'ятства проти Пейсістратидів не було» (*Bengtson. GG...* – S. 147).

²³⁷ Про «друзів тиранів», як і про політичну ситуацію в Афінах після реформ Клісфена в цілому, існує багато суджень в сучасній історіографії.

²³⁸ В зв'язку з цим характерна надто смілива гіпотеза Гранді: обрання Пейсістратида архонтом 496 року вказує на модифікацію в політиці демократії

яке знайшло своє відображення в архонтаті Гіппарха, отримує цілком вірогідне пояснення. В умовах посилення (можливо і надмірного!) впливу Алкмеонідів, в умовах зовнішньополітичної кризи Афін, що призвела до конфлікту з Персією, і дуже ймовірно — в умовах досить можливого загострення проблем внутрішніх (про які можна говорити багато, але все це залишиться лише припущеннями) немає нічого дивного у зміні симпатій демосу, котрий тільки-но пробуджувався до політичної активності. При цьому не важливо, що саме стало безпосередньою причиною остаточної його переорієнтації: прагнення Алкмеонідів утримати Афіни від підтримки іонійського повстання (і в такому випадку доводиться визнати, що в Афінах були сили більш впливові, які настояли на наданні допомоги іонійцям), або ж навпаки: активність Алкмеонідів, виявлена при наданні такої допомоги. За будь-якого випадку поразка іонійців могла сприйматися в Афінах як криза зовнішньополітичного курсу, криза, що загрожувала самому існуванню поліса. У будь-якому випадку зміна зовнішньополітичного курсу могла проявитися в зміні політичних лідерів в Афінах, якою і став, очевидно, архонтат Гіппарха. Це, в свою чергу, цілком узгоджується з тезою про суть боротьби між політичними вождями в умовах демократизації як боротьби між різним розумінням інтересів демосу у внутрішній політиці²³⁹.

Залишивши без розгляду питання про «персофільство» обраного напрямку зовнішньої політики та питання про його соціальну базу, відзначимо, що найбільш вірогідним здається висновок про обережних курс Афін по відношенню до Персії. Слід гадати, що такий курс не був якоюсь альтернативою афінській демократії, але що він був схвалений демократичними органами, можливо навіть еклесією. Навіть більше — такий курс станом на 497/6 р. до Р. Х. аж ніяк не став чимось новим і несподіваним у політиці Афін: він

чи то тому, що на ній наполягала Персія, чи тому, що демократи були стурбовані силою, якої набували аристократи: вони визнали за необхідне реставрувати «тиранію», у всякому разі, як частину їх засобів до порятунку (*Grundry. Thucydides... – P. 135*).

²³⁹ *Зельин. Борьба полит. групп... – С. 156–157; пор. подібно: Фролов. Полит. лидеры... – С. 13–14; Зайцев А.И. Перикл и его преемники. (К вопросу о приёмах политического руководства в древности) // Политические деятели Античности, Средневековья и нового времени. Л., 1983. – С. 27, хоча й щодо більш пізнього періоду.*

був підготовлений (а можливо й навіть частково реалізований) попередньою політикою Алкмеонідів. Обрання архонтом Гіппарха, сина Харма, тісно зв'язаного з родом Пейсістратидів, один з яких, Гіппій, знаходився при дворі Артафрена, досить певно, як здається, свідчить на користь офіціального визнання такого курсу²⁴⁰.

Все вище сказане, разом з тим, аж ніяк не означає, що «персофільських» настроїв в Афінах не було взагалі. Такі настрої, однак, не є чимось зовнішнім, привнесеним у афінську ситуацію; вони, звичайно, мали під собою реальну основу. Це означає, що орієнтація на Персію, чи ставка на неї, була спробою зміцнити своє внутрішнє становище тих сил, для котрих або були затісними рамки післяклісфенівського полісу, або котрі були відсторонені від політичної влади іншими лідерами, або ж котрі були активними прибічниками повернення в Афіни вигнаного Гіппія.

Таким чином, спектр цих сил був вельми широким, причому активність складових його була неоднаковою. Парадокс ситуації 497 року до Р. Х. полягав, очевидно, саме в збігові (з огляду на різні обставини) інтересів цих сил, при одночасному повороті в усій зовнішньо-політичній орієнтації афінського поліса. Інакше кажучи, інтереси зовнішньої політики обумовили такий дивний симбіоз молодого афінської демократії з виразниками чужих для неї тенденцій у політичному розвитку поліса, що ще раз підтверджує вже відзначений взаємозв'язок між внутрішньо- та зовнішньополітичною сферами. Проте зрозумілим є й те, що такий симбіоз тривалим бути не міг. Союз чи не антагоністичних за своєю суттю партнерів був приреченим, що зрештою й проявилось в наступних подіях.

У літературі доводиться зустрічати думки, що кінцем проперської орієнтації Афін (як вже було сказано, не зовсім вдалий термін — мова швидше може йти про більш обережний курс щодо Персії) став архонтат Фемістокла, котрий знаменував собою перемогу «патріотичних» сил (чи навіть «яструбів») над опонентами²⁴¹. Якщо зважити на оборонний характер заходів, здійснюваних в Афінах під час його архонтату (про що вже було сказано раніше),

²⁴⁰ *Papastavru. Themistokles...* – S. 9.

²⁴¹ *Papastavru. Themistokles...* – S. 9–23; пор., однак, напр.: *Kahrstedt. Themistokles...* – S. 1686.

навіть не в залежності від «авторства» пірейського проекту, то така реконструкція подій може виявитися досить вірогідною. Проте важливо при цьому зберегти почуття міри і не перетворювати Фемістокла на «Прометей», що задовго передбачав хід майбутніх подій.

Як було показано, союз «демократії» з «друзями тиранів», котрі відображали інтереси сил, що не співпадали з демократичним розвитком Афін, не міг виявитися тривким і базувався головним чином на розумінні спільних інтересів у зовнішньополітичному курсі плюс, можливо, зіграло свою роль надмірне посилення в полісі Алкмеонідів. Остаточна поразка іонійського повстанця, сумна доля Мілета — з одного боку, розуміння загрози з боку Персії (як і зовнішньої загрози взагалі) — з іншого, робили союз демократії з новими лідерами таким, що не має сенсу. Пожвавлення патріотичних настроїв повинно було привести до визначення нового курсу в зовнішній політиці, курсу, який би забезпечив Афінам більшу безпеку на випадок воєнної загрози. Все це вимагало, в свою чергу, і зміни політичних лідерів, що були при владі, тобто тих, що виконували офіційні магістратури — адже обіймання офіційних посад закріплювало і узаконювало їх керівне становище в полісі. Чи могли такими лідерами стати Алкмеоніди, в курсі яких афінська демократія розчарувалася раніше? В принципі, могли. Проте поява на політичній арені фігури нової, чи принаймні менш одіозної, робила її шанси більш високими, з огляду на підтримку більш широкими верствами громадянського колективу. На наш погляд, саме такою фігурою став Фемістокл, молодий (йому лише в 495 році виповнилося тридцять) і до того ж аристократичний за походженням, а можливо й досить заможний, політик. У такому випадку, не здається надто сміливою і думка про те, що Фемістокл з'явився на політичній арені під час боротьби Алкмеонідів з Пейсістратидами²⁴², хоча, зрозуміло, треба мати на увазі специфіку цієї боротьби, її місце в становленні афінської демократії та ставлення до неї останньої.

²⁴² *Bunnet*. Лекции... – С. 135.

7. Гіпотетична діяльність Фемістокла впродовж 490-тих років до Р.Х,

у зв'язку з наміченими вище проблемами, — а саме: архонтатом Гіппарха, його суттю та політичним становищем в афінському полісі Алкмеонідів, так само як і з проблемою зовнішньополітичних пріоритетів Афін, — виникає питання про початок політичної діяльності Фемістокла, про його формування як політика. У літературі існують різні точки зору щодо цього.

Може виявитися вірною здогадка про обіймання в цей період²⁴³ Фемістоклом посади «наглядача за водогоном» Пейсістрата²⁴⁴ (ὕδατων ἐπιστάτης), як про це сповіщає Плутарх (Plut. Them. XXXI. 1²⁴⁵). Хоча для Афін V ст. до Р. Х. немає більше жодного свідчення щодо цієї магістратури, сам по собі факт її існування не здається чимось неможливим²⁴⁶. Тим більше, що в джерелах засвідчена посада «наглядача за джерелами» (ἐπιμελητῆς τῶν κρηνῶν)²⁴⁷, хоча й для IV ст. до Р. Х. Втім, точне датування виконання Фемістоклом цієї магістратури навряд чи можливе взагалі. З тексту Плутарха з певністю випливає лише одне: ця магістратура належала Фемістоклу в період до 480 року, тобто до взяття Афін перським царем Ксерксом.

Непевним є й датування діяльності Фемістокла, коли він заарештував перекладачів послів Ксеркса, домігся вигнання Артмія

²⁴³ Мається на увазі 495–494 рр. до Р. Х. — більш ранньому датуванню «заважає» надто молодий, за афінськими параметрами, вік Фемістокла: як уже зазначалося, він народився близько 525/4 р. до Р. Х.

²⁴⁴ *Kahrstedt. Themistokles...* – S. 1687; *Lenardon. Saga...* – P. 39, 147–148, 236 not. 247.

²⁴⁵ Ως δ' ἦλθεν εἰς Σάρδεις καὶ σχολὴν ἄγων ἐθεῶτο τῶν ἱερῶν τὴν κατασκευὴν καὶ τῶν ἀναθημάτων τὸ πλῆθος, εἶδε καὶ ἐν Μητρὸς ἱερῶ τὴν καλουμένην ὑδροφόρον κόρην χαλκῆν, μέγεθος δίπληχυν, ἦν αὐτὸς ὅτε τῶν Ἀθηνησιν ὑδάτων ἐπιστάτης ἦν, ἐλὼν τοὺς ὑφαίρουμένους τὸ ὕδωρ καὶ παροχετεύοντας, ἀνέθηκεν ἐκ τῆς ζημίας ποιησάμενος;

²⁴⁶ Про це див. *Lenardon. Saga...* – P. 236 not. 247, пор. *ὁμοῦ* ж: Archonship of Them... – S. 409 not. 39, що сходить до: *Wade-Gery. Themistocles Archonship...* – P. 264; пор. також: *Papastavru. Themistokles...* – S. 130 Anm. 36.

²⁴⁷ Arist. Athen. pol. 43. 1; Dittenberger. Syll. – № 281.

із Зелії разом з сім'єю через, очевидно, проперські настрої останнього (Plut. Them. VI. 2–3)²⁴⁸.

Складність цього питання зростає з огляду на суперечливість джерел щодо перського посольства в Грецію. Хоча Плутарх і повідомляє про цю подію в зв'язку з Саламіном, його свідчення може знаходитися і в зв'язку з ранньою кар'єрою Фемістокла²⁴⁹. Так, Геродот (Hdt. VI. 48²⁵⁰) говорить про посольство в Грецію як Дарія, так і Ксеркса²⁵¹, що може свідчити на користь датування

²⁴⁸ «Хвалять також його дію щодо чоловіка, який говорив двома мовами і був одним з послів царя, котрі вимагали землі та води. Згідно з постановою народних зборів, він наказав схопити і стратити його за те, що той наслідився користуватися еллінською мовою для передачі вимог варварів. Крім того, хвалять ще й дію щодо Артмія з Зелії: за пропозицією Фемістокла, того Артмія, а також дітей і рід його, занесли в списки підданих атимії за те, що він привіз мідійське золото в Елладу». І по-грецьки: *ἐπαινεῖται δ' αὐτοῦ καὶ τὸ περὶ τῶν διγλωσσῶν ἔργον ἐν τοῖς πεμφθεῖσιν ὑπὸ βασιλέως ἐπὶ γῆς καὶ ὕδατος αἴτησιν. ἐρμηνέα γὰρ ὄντα συλλαβὰν διὰ ψηφίσματος ἀπέκτεινεν, ὅτι φωνὴν Ἑλληνίδα βαρβόροις προστάγμασιν ἐτόλμησε χρῆσαι. ἔτι δὲ καὶ τὸ περὶ Ἀρθμιῶν τὸν Ζελεΐτην Θεμιστοκλέους γὰρ εἰπόντος καὶ τοῦτον εἰς τοὺς ἀτίμους καὶ παῖδας αὐτοῦ καὶ γένους ἐνέγραψαν, ὅτι τὸν ἐκ Μήδων χρυσοῦν εἰς τοὺς Ἑλληνας ἐκόμισε.*

²⁴⁹ Lenardon. Archonship of Them... – S. 410–411 not. 51.

²⁵⁰ Розповідаючи про замирення Дарієм Фасосу, підозрюваного в повстанських настроях, Геродот (Hdt. VI. 48) продовжує: «Після цього спробував Дарій дізнатися в еллінів, що в них на умі: чи воювати з ним, чи піддатися йому. Отже, він послав вісників по всій Елладі, визначивши кожному певну область, і наказав їм вимагати землю і воду для царя. Ось цих він посилав до Еллади, а інших — до різних приморських полісів, які вже виплачували йому податки, з наказом готувати військові кораблі, а також вантажні судна для перевезення коней». І по-грецьки: *Μετὰ δὲ τοῦτο ἀπεπειράτο ὁ Δαρεῖος τῶν Ἑλλήνων ὅ τι ἐν νόῳ ἔχοιεν, κότερα πολεμέειν ἑωντῶ ἢ παραδιδόναι σφέας αὐτοῦς. Διέπεμπε ὡν κήρυκας ἄλλους ἄλλη τάξας ἀνατὴν Ἑλλάδα, κελεύων αἰτέειν βασιλέϊ γῆν τε καὶ ὕδωρ. Τούτους μὲν δὴ ἐς τὴν Ἑλλάδα ἐπεμπε, ἄλλους δὲ κήρυκας διέπεμπε ἐς τὰς ἑωντοῦ δασμοφόρους πόλεις τὰς παραθαλασσίους, κελεύων νέας τε μακρὰς καὶ ἵππαγωγὰ πλοῖα ποιέεσθαι.*

²⁵¹ Пор. Hdt. VII. 32: «Прибувши в Сарди, він [тобто Ксеркс — В.С.] послав вісників до Еллади, щоб вони зажадали землю і воду і заздалегідь

першого посольства 490-ми роками. Павсаній (Paus. III. 12. 7²⁵²) також говорить про послів Дарія, покладаючи, втім, відповідальність за їх страту на Мільтіада. Якщо врахувати тут характер взаємин Фемістокла і Мільтіада після повернення до Афін останнього, то можна допустити історичність цієї події²⁵³. Лише Діодор Сицилійській²⁵⁴ солідаризується з Плутархом (можливо, базуючись у цьому на свідченнях Ефора²⁵⁵) щодо посольства Ксеркса.

Можна припустити, що в традиції існували обидві версії, тобто версії щодо відповідальності за страту послів Дарія як Мільтіада, так і Фемістокла. Намагання підкреслити роль у цій події

приготували обід для царя: він відрядив посланців із вимогою землі до всіх полісів, за винятком Афін і Лакедемона. Після цього ще й удруге він послав зажадати землю та воду через таке міркування: всі, хто перед тим не дали цього посланцям Дарія, тепер, він був певний, злякавшись, дадуть». І по-грецьки: *Ἀπικόμενος δὲ ἐς Σάρδεις πρῶτα μὲν ἀπέπεμπε κήρυκας ἐς τὴν Ἑλλάδα αἰτήσοντας γῆν τε καὶ ὕδωρ καὶ προερέοντας δείπνια βασιλεῖ παρασκευάζειν· πλὴν οὔτε ἐς Ἀθήνας οὔτε ἐς Λακεδαίμονα ἀπέπεμπε ἐπὶ γῆς αἴτησιν, τῇ δὲ ἄλλῃ πάντῃ. Τῶνδε δὲ εἰνεκα τὸ δεύτερον ἀπέπεμπε ἐπὶ γῆν τε καὶ ὕδωρ· ὅσοι πρότερον οὐκ ἔδοσαν Δαρείῳ πέμψαντι, τούτους πάγχυ ἐδόκεε τότε δείσαντας δάσειν·*

²⁵² τού δὲ Ἑλληνίου πλησίον Ταλθυβίου μνήμα ἀποφαίνουσι· δεικνύουσι δὲ καὶ Ἀχαιῶν Αἰγίεις ἐπὶ τῆς ἀγορᾶς, Ταλθυβίου καὶ οὗτοι φάμενοι μνήμα εἶναι. Ταλθυβίου δὲ τούτου μνήμα ἐπὶ τῷ φόνῳ τῶν κηρύκων, οἱ παρὰ βασιλέως Δαρείου γῆν τε καὶ ὕδωρ αἰτήσοντες ἐς τὴν Ἑλλάδα ἐπέμφθησαν, Λακεδαίμονι οἱ μὲν ἐπεσήμεινεν ἐς τὸ δημόσιον, ἐν Ἀθήναις δὲ ἴδια τε καὶ ἐς ἐνὸς οἴκου ἀνδρὸς κατέσκηψε Μιλτιάδου τοῦ Κίμωνος· ἐγεγόνει δὲ καὶ τῶν κηρύκων τοῖς ἔλθοῦσιν ἐς τὴν Ἀττικὴν ὁ Μιλτιάδης ἀποθανεῖν αἰτίας ὑπὸ Ἀθηναίων.

²⁵³ Але пор.: *Perrin B. Plutarchus' Themistocles and Aristides. N.Y.; L., 1901.*

P. 191 f., де він взагалі заперечує історію з Фемістоклом та перекладачами. Пор. також: *Bengtson. GG... – S. 147–148*, що базується на *Beloch. G.G. – Bd. II, 2, – S. 86; Bengtson H. Einzelpersonlichkeit und athenischer Stadt zur Zeit des Peisistratos und des Miltiades // SBAW. 1939. – Bd. 1. – S. 47 f.; Sanctis G. de. Atthis. Storia della repubblica ateniese della origini alla età di Pericle. Nuove ed... Firenze: La Nuova Italia, 1975. P. 292 ff.;* пор.: *Walker. Political parties... – P. 259; Meyer E. GdA. – Bd. IV, – S. 299 f.; Obst. Miltiades. – S. 1689.*

²⁵⁴ Diod. XI. 2. 3–4.

²⁵⁵ *Lenardon. Archonship of Them... – S. 411; idem. Saga... – P. 39;* пор. також: *Aristeid. P. 247.*

Фемістокла можна пояснити переміщення її у часі на декаду пізніше — для того, щоби виключити можливість участі у цій справі Мільтіада. Звичайно, це лише припущення, наполягати на якому немає сенсу. Його абсолютизація була б щонайменше недоречною. І все ж, якщо взяти до уваги інші дані (Plut. Them. V. 4²⁵⁶; Reg. et Imp. Aphr. Them. = Moralia 185 D²⁵⁷; De vit. pud. 15 = Moralia 534 E²⁵⁸; Reip. Ger. Praec. 13 = Moralia 807 B²⁵⁹; Plut. Arist. IV²⁶⁰), то

²⁵⁶ οὐ μὴν ἀλλὰ τοῖς πολλοῖς ἐνήρμοσθε, τοῦτο μὲν ἐκάστου τῶν πολιτῶν τοῦνομα λέγων ὅπῃ στόματος, τοῦτο δὲ κριτὴν ἀσφαλῆ περὶ τὰ συμβόλαια παρέχων ἑαυτὸν, ὡς που καὶ πρὸς Σιμωνίδην τὸν Κεῖιον εἶπεῖν, αἰτούμενόν τι τῶν οὐ μετρίων παρ' αὐτοῦ στρατηγούντος, ὡς οὐτ' ἐκεῖνος ἂν γένοιτο ποιητῆς ἀγαθοῦ ἔδων παρὰ μέλος, οὐτ' αὐτὸς ἀστεῖος ἄρχων παρὰ νόμον χαριζόμενος.

²⁵⁷ δὲ Σιμωνίδην ἐξαιτούμενόν τινα κρίσιν οὐ δικαίαν ἔφη μῆτ' ἂν ἐκεῖνον γενέσθαι ποιητὴν ἀγαθὸν ἔδοντα παρὰ μέλος, μῆτ' αὐτὸν ἄρχοντα χρηστὸν δικάζοντα παρὰ τὸν νόμον.

²⁵⁸ σκόπει δὲ μὴ τὸ τοῦ Αἰγισίλου καὶ τὸ τοῦ Θεμιστοκλέους ἐπιεικὲ στερόν ἐστι καὶ μετρίωτερον. ὁ μὲν γὰρ Αἰγισίλος ὑπὸ τοῦ πατρὸς κελευόμενος κρίναι τινα δίκην παρὰ τὸν νόμον, ἀλλ' ὑπὸ σοῦς, ἔφη πάτερ, πείθεσθαι τοῖς νόμοις ἐδιδασκόμεν ἅπ' ἀρχῆς· διὸ καὶ νῦν σοι πείθομαι μηδὲν ποιεῖν παρόνομον. ὁ δὲ Θεμιστοκλῆς πρὸς τὸν Σιμωνίδην ἀξιούντά τι τῶν μὴ δικαίων, οὐτ' ἂν σὺ ποιητῆς ἀγαθοῦ εἴης ἔφη, ἢ παρὰ μέλος ἔδων, οὐτ' ἂν ἐγὼ χρηστὸς ἄρχων παρὰ νόμον κρίνων.

²⁵⁹ ὁ δὲ Θεμιστοκλῆς πάλιν πρὸς τὸν ἀποφηνόμενον, ὡς ἄρξει καλῶς ἴσον ἅσασι παρέχων ἑαυτὸν, „μηδέποτε“, εἶπεν, εἰς τοιοῦτον ἐγὼ καθίσομαι θρόνον, ἐν ᾧ πλέον οὐχ ἔξουσιν οἱ φίλοι παρ' ἐμοῦ τῶν μὴ φίλων, οὐδ' οὗτος ὀρθῶς τῇ φιλίᾳ κατεπαγγελόμενος τὴν πολιτείαν καὶ τὰ κοινὰ καὶ δημόσια ταῖς ἰδίαις χάρισι καὶ σπουδαῖς ὑφιέμενος. καίτοι πρὸς γε Σιμωνίδην ἀξιούντά τι τῶν μὴ δικαίων, οὐτε ποιητῆς, εἶπε, σπουδαῖός ἐστιν ἔδων παρὰ μέλος οὐτ' ἄρχων ἐπιεικῆς παρὰ τὸν νόμον χαριζόμενος.

²⁶⁰ Οὐ μόνον δὲ πρὸς εὐνοίαν καὶ χάριν, ἀλλὰ καὶ πρὸς ὀργὴν καὶ πρὸς ἔχθραν ἰσχυρότατος ἦν ὑπὲρ τῶν δικαίων ἀντιβῆναι. λέγεται γοῦν ποτε διάκων ἔχθρὸν ἐν δικαστηρίῳ, μετὰ τὴν κατηγορίαν οὐ βουλομένων ἀκούειν τοῦ κινδυνεύοντος τῶν δικαστῶν, ἀλλὰ τὴν ψῆφον εὐθύς αἰτούντων ἐπ' αὐτόν, ἀναπηδήσας τῷ κρινομένῳ συνικετεύειν, ὅπως ἀκουσθεῖη καὶ τύχοι τῶν νομίμων· πάλιν δὲ κρίνων ἰδιώταις δυσί, τοῦ ἐτέρου λέγοντος ὡς πολλὰ τυγχάνει τὸν Ἀριστείδην ὁ ἀντιδικὸς λελυπηκῶς, λέγ' ὧ γαθὲς φάσαι μᾶλλον, εἴ τι σὲ κακὸν πεποίηκε· σοὶ γάρ, οὐκ ἔμαυτῶ, δικάζω. τῶν δὲ δημο-

можна дійти висновку, що Фемістокл дійсно був відповідальним у тій чи іншій мірі за прийняття судових рішень²⁶¹; можливо, в цих повідомленнях міститься відлуння його ранньої кар'єри, — при сучасному стані джерел, як уже зазначалося, цілком точно датування їх є невиправданим.

З початком політичної діяльності Фемістокла зазвичай пов'язують і процес проти Фрініха²⁶², що розпочався після постановки його трагедії «Взяття Мілета».

Власне кажучи, гострота питання значною мірою обумовлена способом його постановки: чи був Фемістокл ініціатором інсценування²⁶³ (чи навіть написання) трагедії і чи був Фрініх «союзником» Фемістокла²⁶⁴? У випадку позитивної відповіді, постає новий комплекс питань: як пояснити обрання Фемістокла в архонти після організації процесу проти Фрініха? Чому Фемістокл не скористався своїми повноваженнями, щоб пом'якшити чи навіть змінити покарання поета? І т.д.

Але повернемося до наших джерел. Загальноприйнятою є думка, що основним свідченням у цих питаннях є місце з Геродота (Hdt. VI. 21. 2²⁶⁵), усі ж інші наші автори (Strabo. Geogr. 14 = FGhH.

σίων αίρεθείς προσόδων επιμελητής, οὐ μόνον τοὺς καθ' αὐτόν, ἀλλὰ καὶ τοὺς πρὸ αὐτοῦ γενομένους ἀρχοντας ἀπεδείκνυε πολλὰ νεοσφισμένους, καὶ ὁλίιστα τῶν Θεμιστοκλέα:

²⁶¹ Lenardon. Saga... – P. 39.

²⁶² Див. напр.: Walker. Political parties... – P.171 f.; Wade-Gery. Essays... – P. 177 f.; Ehrenberg. Ost und West... – S. 117; Forrest. Them. and Argos. P. 235.

²⁶³ Колобова, Глускина. Очерки... – С. 147; Heuss A. Hellas // Propyläen Weltgeschichte. Berlin–Frankfurt–Wien, 1962, III. – S. 219; Papastavru. Themistokles... – S. 10; Bengtson. GG... – S. 147.

²⁶⁴ Bunnep. Лекции... – С. 136.

²⁶⁵ «Надзвичайну скорботу свою з приводу падіння Мілету афіняни виявили різними способами; серед іншого — весь театр зайшовся плачем під час вистави, поставленою Фрініхом «Взяття Мілету», на поета вони наклали штраф в 1000 драм за нагадування про близькі для них нещастя і заборонили будь-кому ставити цю виставу на сцені». І по-грецьки: Αθηναῖοι μὲν γὰρ δῆλον ἐποίησαν ὑπεραχθεσθέντες τῇ Μιλήτου ὄλωσι τῇ τε ἄλλῃ πολλαχῆ καὶ δὴ καὶ ποιήσαντι Φρυνίχῳ δρῶμα Μιλήτου ὄλωσιν καὶ διδάξαντι ἐς δάκρυά τε ἔπεσε τὸ θέητρον καὶ ἐζημίωσαν μιν ὡς ὠαμνήσαντα οἰκῆια κακὰ χίλιησι δραχμῆσι, καὶ ἐπέταξαν μηκέτι μηδένα χρᾶσθαι τούτῳ τῷ δρῶματι.

650²⁶⁶; Ammian. Marc. 28. 1. 3 ff.; Schol. Aristoph. Vesp. 1490 = Aelian. V. H. 13. 17²⁶⁷) лише зводяться до нього²⁶⁸. З тексту Геродота (Hdt. VI. 21. 2) безумовно випливає лише одне: написання, а вірніше — постановка п'єси в театрі була здійснена в якийсь, порівняно не набагато віддалений від самої події, відрізок часу. На наш погляд, така бурхлива реакція глядачів, а також контекст, в якому знаходиться у Геродота це повідомлення, свідчать про постановку трагедії в рік архонтату Фемістокла²⁶⁹.

Звичайно, дискусія щодо датування може і повинна бути продовжена²⁷⁰, проте, здається, при сучасному стані джерел всяка нова здогадка буде, як і раніше, небездоганною і, збільшуючи і без того значну кількість версій з цього приводу²⁷¹, навряд чи дозволить вирішити питання кардинально. В усякому випадку, сама по собі така щира реакція глядачів у 494/3 році до Р. Х., коли Афіни знаходилися під впливом іонійського повстання і разом з тим архонтатом Гіппарха зробили вибір на користь зовнішньої політики, яка б базувалася на умиротворенні Персії, здається цілком зрозумілою. Їхній гнів на драматурга, який насмілювався потривожити ще свіжу рану (а можливо й дійсно цим ще й затьмарив, як здогадувався Е. Мейер, свято Діонісій), також може бути поясненим: щирість переживань, поглиблена комплексом вини перед залише-

²⁶⁶ Περσῶν· καί φησὶ γε Καλλισθένης ὑπ' Ἀθηναίων χιλίαις δραχμαῖς ζημιωθῆναι Φρύνιχον τὸν τραγικόν, διότι δράμα ἐποίησε Μιλήτου ἄλωσιν ὑπὸ Δαρείου.

²⁶⁷ Πτήσσει Φρύνιχος ὡς τις ἀλεκτρῶν παρομοία ἐπὶ τῶν κακῶς τι πασχόντων. ὑποκρινόμενον γὰρ Φρυνίχου τοῦ τραγικοῦ τὴν Μιλήτου ἄλωσιν οἱ Ἀθηναῖοι δακρῦσαντες ἐξέβαλον δεδοικότα καὶ ὑποπτήσσουντα.

²⁶⁸ *Wedel von W.* Die politischen Prozesse. – S. 124–125; але пор.: *Blumenthal V.* Phrynuchos. 7. Μιλήτου ἄλωσις // RE. XX. 1. – S. 914.

²⁶⁹ Взагалі — це панівна і традиційна точка зору. Див.: *Lenardon.* Saga... – P. 226 not. 44.

²⁷⁰ *Lenardon.* Saga... – P. 38

²⁷¹ Див.: *Lenardon.* Saga... – P. 38: вірогідніше, що постановка була здійснена в 476 р. до Р. Х.; пор. також більш розгорнуту характеристику в Ленардона далі: р. 105–106; пор. також: *Badian.* Archons and strategoi... – P. 15–16; not. 44; *Bowra C.M.* Greek lyric poetry. From Alkman to Simonides, 2-nd ed. Oxford: Clarendon Press, 1961. P. 308–372; *Podlecki.* Life of Them... – P. 49–54; див. також бібліографію в: *Blumenthal.* Op. cit. – S. 914.

ними напризволяще у найтяжчі часи союзниками, не виключає, а навіть передбачає його. І в той же час, така бурхлива реакція в 476 р. чи пізніше, — навіть якщо б вона дійсно мала за мету намагання розправитися з Фемістоклом²⁷², — після блискучих перемог під Марафоном, Саламіном та Платеями, де афіняни по справедливості здобули собі славу та визнання всієї Еллади, таку щиру реакцію пояснити досить важко.

Взагалі, в основі таких конструкцій знаходиться надмірна ув'язка особистості Фемістокла з цією подією. На наш погляд, якщо між архонтатом Фемістокла і постановкою Фрініха й існував якийсь зв'язок, то він був суто формальним. Навіть більше: можливо, що трагедія взагалі, як це часто трапляється в літературі, не ставила перед собою якихось практичних цілей, але вирішувала суто художні проблеми. Проте її поява (як це знову ж таки не рідко буває з літературними творами) не тільки розчулила афінян, але й сприяла формуванню (а в чому ще полягає завдання справжнього мистецтва, справжньої літератури, драматургії — в особливості?) суспільної думки як патріотичної за своїм характером. І в цьому відношенні — Фрініх безумовно є співзвучним всій наступній діяльності Фемістокла! І в цьому випадку дійсно можна (і, очевидно, потрібно) віднаходити взаємозв'язок між ними: Фрініх дійсно є першим проявом (на наш погляд!) антиперської, а точніше сказати — патріотичної тенденції в Афінах, у руслі якої й наступив без затримки архонтат Фемістокла; і, разом з тим, його судовий процес над ним є дійсно останнім успіхом того напрямку, який привів до влади Гіппарха²⁷³.

Підсумовуючи все сказане з цього приводу зазначимо, що, таким чином, є всі підстави говорити про активність Фемістокла, яка передувала його архонтату 493/2 року до Р. Х.; цілком вірогідно, що ця діяльність мала якесь відношення до виконання Фемістоклом судових функцій, на що вказують, хоча й смутно, згадки в джерелах; можна також допустити ймовірність виконання ним якоїсь магістратури, пов'язаної з контролем за користуванням водоогоном Пейсістра-та, хоча з певністю можна датувати це повідомлення Плутарха періодом з 495/4 по 481/0 р. до Р. Х. Разом з тим, рання діяльність Фемістокла аж ніяк не означає, і навіть не обов'язково передбачає, його причетність до створення і постановки трагедії Фрініха.

²⁷² Lenardon. Saga... – P. 105–106.

²⁷³ Hignett. History... – P. 181.

Швидше навпаки: постановка Фрініха сприяла формуванню в Афінах нового політичного курсу (відмінного від напрямку, що привів до архонтату Гіппарха 496 р. до Р. Х.); з цим курсом цілком узгоджується особистість тоді ще не надто впливового, а тим паче і не надто політично одіозного, Фемістокла. В даному випадку, перед нами досить характерний для розглядуваної епохи збіг особистісних устремлінь політичного індивіда, його амбіцій, з існуючими суспільно-політичними тенденціями в розвитку поліса, які були властивим проявом і навіть підсумованим результатом напрямків внутрішнього розвитку Афін та зовнішньополітичних альтернатив; навіть більше: в умовах вельми напруженої «міжнародної обстановки» питання зовнішньополітичного курсу набували характеру вирішального і визначального при виборі реальних політичних лідерів афінської демократії; навіть ще більше: ставлення до вибору зовнішньополітичного курсу Афін визначало симпатії та антипатії найширших кіл афінського громадянства, починаючи з найбільш демократичних його елементів і закінчуючи представниками старої родової аристократії. При цьому, в основі таких політичних реалій знаходилися як причини суто економічного характеру (інтереси безпеки морської торгівлі і зв'язаних з нею торгово-ремеслових та землеробських кіл Афін; захист сільськогосподарської території Аттики від постійної загрози Егіни, а можливо і Спарти, і, як більш віддалена, проте не менш гостро відчувана в Афінах, перспектива — також і Персії; зрештою, розвиток у надрах полісної організації міської структури на базі власне Афін та Пірею, що передбачало, в тому числі, подальший розвиток ремесла, торгівлі, ринку), так і власне політичного (прагнення до зміцнення за рахунок зовнішнього фактору — Персії чи Спарти — свого внутрішньополітичного становища), а також морального характеру (не можна залишати поза увагою патріотичне почуття Афін, як і почуття солідарності зі спорідненими іонійцями тощо; взагалі ці категорії, їх вплив на вибір, в особливості, зовнішньополітичного курсу полісу, досліджені, на жаль, недостатньо — між тим, їх врахування може виявитися досить конструктивним). Не можна, зрештою, ігнорувати й таку особливість поліса, як його спрямування проти зовнішнього світу²⁷⁴, що також

²⁷⁴ Див.: *Радциг*. Рец. на кн. Вилля. — С. 181; пор. в російськомовній історіографії перебільшення цієї тези у Лур'є (*Лурье*. Ист. ант. общ. мысли... — С. 146); пор.: *Маринович Л.П.* Греческое наемничество IV в. до н.э. и кризис

могло спричиняти вплив при повороті до вироблення оборонних заходів в Афінах, котрі здійснювалися під час архонтату Фемістокла.

З'явившись на політичній арені Афін під впливом таких визначальних тенденцій, Фемістокл по необхідності повинен був їм слідувати в своїй практичній діяльності, що і проявилось в його будівельній програмі. Немає жодної потреби протиставляти йому в цій діяльності ініціативу Буле: особистість Фемістокла відповідала тим вимогам, якими керувалася Рада в своїх рішеннях і тому ми можемо говорити про будівництво, здійснюване саме Фемістоклом — як виразником (з огляду на розглянуті вище обставини його формування в якості політика) існуючих тенденцій у розвитку полісу, як політиком, що був не лише творцем своєї епохи, але й її продуктом, суб'єктом, котрий вільно творив в її умовах настільки, наскільки йому дозволяв «категоричний імператив» епохи.

8. Фемістокл і зовнішня політика Афін

Ми розглянули найбільш суттєві моменти, пов'язані з початком політичної діяльності Фемістокла, його місцем в цьому періоді та політичною позицією в зв'язку з загальними проблемами політичної боротьби післяклісфенівського часу. Всі ці питання і складають той найнеобхідніший фон, — або ж, якщо завгодно, соціально-політичний контекст, — в якому й потрібно вивчати розглядувану тут проблему. Проте в наявній історіографії, у тому числі й останній за часом²⁷⁵, зазвичай розглядаються паралельно і ряд інших обставин політичного життя Афін, у тому числі і взаємини між Фемістоклом та Есхілом.

Що стосується цих взаємин, то здається вірогідним міркування Ленардона²⁷⁶ щодо неконкретності Есхілової трагедії «Благаючі» як джерела про Фемістокла взагалі. Хоч часто і вважають, що Есхіл тут має на увазі Фемістокла, або ж принаймні його проаргоську

поліса. — С. 267, яка при цьому виходить із положень Маркса (*Маркс К. Формы, предшествующие капиталистическому производству / Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т. 46. — Ч. 1. — С. 465–466*); *Кошеленко*. Полис и город... — С. 3–4.

²⁷⁵ Див. найбільш, здається, яскраву з огляду на її узагальнюючий характер монографію Ленардона «Сага про Фемістокла».

²⁷⁶ *Lenardon. Saga...* — Р. 38–39; пор. до цього, напр.: *Frost. Plutarch's Them...* — Р. 4, де він дуже обережний на цей рахунок.

політику²⁷⁷, датування трагедії, незважаючи на відкриття нового папірусного фрагменту та дотепні здогадки на цей рахунок²⁷⁸ продовжує залишатися сумнівним. Версія ж про те, що «Благаючи» були написані в 493/2 р. до. Р. Х., але (внаслідок торжества антиаргоської політики Мільтіада, котрий витіснив з політичної арени Фемістокла) поставлені лише в 463 році — тим паче²⁷⁹. Дещо відволікаючись від нашої теми, все ж таки зауважимо, що, на наш погляд, глибинну основу таких вибудов складає певне перебільшення: з одного боку — впливу Фемістокла в той період, а з іншого — його антиспартанських настроїв. Щодо першого йшлося вже вище, що ж стосується його антиспартанської орієнтації, то вона просто механічно екстрапольована в цей період з більш пізньої, післясаламінської позиції Фемістокла. Одне не впливає з іншого. Те, що Фемістокл був «антиспартіат» після 480 року, аж ніяк не передбачає автоматично, що він був ним і раніше, тим паче — в 490-ті роки. Разом з тим, це питання саме по собі є досить складним з декількох причин.

По-перше, його складність визначається бідністю джерел на цей рахунок. Вище вже зверталася увага на можливу наявність як симпатизуючих, так і орієнтованих стримано чи навіть вороже щодо Спарти елементів, котрі виступали суб'єктами певних тенденцій політичного розвитку Афін²⁸⁰. Крім того, для цього існували й інші причини, в тому числі — родинні чи просто дружні зв'язки, широко поширені в аристократичному середовищі, особливо серед

²⁷⁷ Про численні теорії з цього приводу див.: *Garvie A.F. Aeschylus' Suppliants: Play and Trilogy. Cambridge: Univ. Press, 1969. P. 1–28, 141–162; Podlecki A.J. The political background of Aeschylean tragedy. Ann Arbor. Univ. of Michigan Press, 1966. P. 42–62; Diamantopoulos A. The Danaid Tetralogy of Aeschylus // JHS. P. 227–228; Forrest. Them. and Argos. P. 236–240; та ін. Бібліографію щодо цієї теми див. особливо в роботах Е. Подлецького.*

²⁷⁸ *Diamantopoulos. Danaid Tetralogy... – P. 220–229.*

²⁷⁹ Пор. також: *Lenardon. Saga... – P. 227 not. 45.*

²⁸⁰ Пор. до вже наведеної літератури: *Wolski J. Progresivität und Konservatismus in Sparta und Athen im Zeitalter der Perserkriege // JWG. 1971. – Bd. I. – S. 78: загальноприйнята думка, що протилежність між Спартою і Афінами вступає в гостру фазу тільки в 70–60 роки V ст. Але малоімовірно, що їх ворожнеча, яка розгоралася після вигнання Пейсістратидів, вщухла так швидко. Тут Вольський заперечує точку зору, яка сходить ще до Белоха та Ед. Мейєра (*Beloch. GG. II. 2. – S. 149 f.; Meyer E. GdA. – Bd. III. – S. 488*).*

аристократів, що знаходилися в опозиції до Алкмеонідів. Чи можна в такому випадку вважати, що Фемістокл мав бути противником Спарти, політики зближення з нею? Враховуючи попередні розмірковування щодо політичної позиції Фемістокла в 490-ті роки — зовсім не обов'язково. У нас немає впевненості, що його архонтат 493 року не був своєрідною політичною альтернативою, в тому числі — й Алкмеонідам, у яких симпатизувати Спарті особливих причин не було. Крім того, тут може виявитися важливою перш за все зовнішньополітична орієнтація Спарти. З наявних точок зору щодо цього, найбільш переконливою здається версія про незалежний від будь-якої зовнішньої сили курс Спарти, що позначалося перш за все на її політиці в Пелопоннесі²⁸¹. Якщо ж урахувати «підозрілу» поведінку Аргосу²⁸² у війні²⁸³, якщо не справжній

²⁸¹ Лурье. История Греции... – С. 193, хоча й надто сміливо стосовно перієків; *Строгоецкий*. Внешняя политика Спарты... – С. 23; його ж: Панэллинская лига..., з коротким оглядом літератури; пор.: *Wolski*. Progresivität... – S. 77–82.

²⁸² Про Аргос як про поліс-персофіл на Пелопоннесі див.: *Строгоецкий*. Панэллинская лига... – С. 64; *Лурье*. История Греции... – С. 193; *Kahrstedt*. Themistokles... – S. 1690; пор.: *Wolski*. Progresivität... – S. 80, 82.

²⁸³ Hdt. VII. 148–152. Тут Геродот детально говорить про аргоські справи напередодні давно очікуваної в усій Елладі війни, про пересторогу Піфією щодо участі Аргосу в антиперському союзі, про лавірування аргосців з метою уникнути такого союзу і про особливі стосунки Аргосу з царем. На завершення ж своєї оповіді про Аргос він резюмує: «Чи дійсно Ксеркс посилав в Аргос глашатая і чи просило пізніше аргоське посольство в Сузах Артоксеркса дружби — цього я достеменно стверджувати не можу. Я не хочу навіть оспорювати правильність тверджень про це самих аргосців. Одне тільки я знаю: якби всі люди якось винесли на ринок усі свої вади, бажаючи обмінятися ними з сусідами то кожний, роздивившись вади ближнього, з радістю, мабуть, поніс би свої додому. Тому-то і вчинок аргосців ще не найганебніший. Що ж до мене, то мій обов'язок передавати все, що розказують, але, звичайно, вірити всьому я не зобов'язаний. І цьому правилу я буду слідувати в усіх моїх історичних описах. Так, говорять навіть, що аргосці просто закликали персів в Елладу, оскільки вони зазнавали поразок у війні з лакедемонянами і тому вважали за краще будь-якою ціною позбутися своєї справжньої біди». І по-грецьки: Εἰ μὲν νυν Ξέρξης τε ἀπέλεμψε ταῦτα λέγοντα κήρυκα ἐς Ἄργος καὶ Ἀργείων ἀγγελοὶ ἀναβάτες ἐς Σούσα ἐπειρώτων Ἀρτοξέρξην περὶ φιλίης, οὐκ ἔχω ἀτρεκέως εἰπεῖν, οὐδέ τινα γνώμην περὶ αὐτῶν ἀποφαίνομαι ἀλλήν γε ἢ τὴν περ αὐτοῖ Ἀργεῖοι λέγουσι. Ἐπίσταμαι δὲ τοσοῦτο, ὅτι, εἰ

колабораціонізм²⁸⁴, його співробітництво з Пейсістратом²⁸⁵, взагалі нестабільність взаємин з Афінами в цей та дещо більш пізній періоди (Hdt. V. 86 — 88²⁸⁶; проте далі пор.: VI. 92²⁸⁷), то більш вірогідною здається можливість активізації взаємин Аргосу з Афінами під час архонтату Гіппарха, що, як вже було показано, можна розуміти також і як зміни у зовнішньополітичних симпатіях Афін.

Було б більш логічним припустити, що з архонтатом Фемістокла пов'язане й певне переосмислення стосунків з Аргосом. Втім, таке переосмислення могло статися не автоматично і не кардинально. У такому випадку, знаходження Фемістокла після його остракізму в Аргосі, як і перебування там раніше його батька Неокла (що випливає з листа Фемістокла № 1), разом з вельми неконкретними натяками в трагедії Есхіла, — все це разом узятє допускає (поряд і з іншими трактуваннями, наприклад — вибір Аргосу як противника Спарти в умовах його складних стосунків з останньою після Саламіну тощо) можливість проаргоської політики Афін під час архонтату Фемістокла. Це може здатися тим більш переконливим, якщо згадати наше розуміння будівництва в Піреї як частини далеко спрямованої оборонної програми Афін, розрахованої на забезпечення їхньої безпеки

πάντες ἀνθρώποι τὰ οἰκῆια κακὰ ἐς μέσον συννεύει καίεν ἀλλόξασθαι βουλόμενοι τοῖσι πλησίοισι, ἐγκύψαντες ἀν ἐς τὰ τῶν πέλας κακὰ ἀσπασίως ἕκαστοι αὐτῶν ἀποφεροῖατο ὀπίσω τὰ ἐσηνεῖκαντο. Οὐδὲ τῶ [δῆ] οὐδ' Ἀργείοισι αἰσχίστα πεποίηται. Ἐγὼ δὲ ὀφείλω λέγειν τὰ λεγόμενα, πείθεσθαι γε μὲν οὐ παντάπασιν ὀφείλω (καὶ μοι τοῦτο τὸ ἔπος ἐχέτω ἐς πάντα τὸν λόγον)· ἐπεὶ καὶ ταῦτα λέγεται, ὡς ὅρα Ἀργεῖοι ἦσαν οἱ ἐπικαλεσόμενοι τὸν Πέρσην ἐπὶ τὴν Ἑλλάδα, ἐπειδὴ σφί πρὸς τοὺς Λακεδαιμονίους κακῶς ἡ αἰχμὴ ἐστήκεε, πάν δὲ βουλόμενοι σφίσι εἶναι πρὸ τῆς παρεούσης λύπης.

²⁸⁴ Hdt. IX. 12. Тут Геродот сповіщає про обіцянку аргосців Мардонію затримати спартанців напередодні битви при Платеях і відмову від своїх зобов'язань з огляду на перелом у війні.

²⁸⁵ Hdt. I. 61. Аргоські найманці допомогли Пейсістратові втретє оволодіти Афінами.

²⁸⁶ Тут сповіщається про допомогу, яку виявили аргосці Егіні під час війни останньої з афінами, про що детальніше було сказано вище.

²⁸⁷ Характерна для грецьких полісів орієнтація проти зовнішнього світу виявляє себе, серед іншого, у відсутності міцних союзів. Аргос, який виступає з підтримкою Егіни у її боротьбі з Афінами, ображається на свого колишнього союзника і, зрештою, відмовляється від підтримки його в момент наступної конфронтації.

в тому числі і від Спарти. Аргос у цьому випадку міг дійсно розглядатися як менш реальна загроза і, з огляду на його антиспартанські позиції, використовуватися як можлива противага надмірному посиленню лакедемонян.

Як бачимо, вести мову щодо проаргоської політики Фемістокла в цей період у нас є підстав не набагато більше, ніж щодо політики проспартанської, спрямованої на протидію Персії. Обставини архонтату Фемістокла, ще раз відзначимо, можуть передбачати і пріоритетність зовнішньополітичних альтернатив в процесі обрання афінською громадянською общиною політичних лідерів, і в цьому випадку для Афін (як, звичайно, і для обраного лідера) найбільш актуальною могла здаватися загроза Персії та Егіни.

У такому випадку не здається надто сміливою точка зору про нейтралізацію Егіни [до того ж настроєної проперські²⁸⁸ (Hdt. VI. 49–50, 73; VIII. 92), чи, в усякому випадку, примирливо щодо Персії, як це можна вважати з огляду на надання цареві «землі та води»²⁸⁹ (Hdt. VI. 49)] як найближчого і до того ж давнього суперника за допомогою Спарти саме Фемістоклом²⁹⁰ (Hdt. VI. 49–50, 61, 73). У такому випадку в Фемістоклі дійсно можна бачити людину, котра примирила Афіни зі Спартою та заклала фундамент їх майбутнього співробітництва по ліквідації спільної небезпеки²⁹¹. Це, в той же час, аж ніяк не означає, що традиційна точка зору про співробітництво зі Спартою афінської аристократії на чолі з Мільтіадом, який повернувся до Афін, обов'язково є невірною²⁹². Як вже було показано, надмірне протиставлення Фемістокла аристократії не має під собою серйозних підстав, в усякому випадку — для цього періоду його діяльності. Навіть більше: до складу соціальної бази, на якій ґрунтувалася його діяльність, входила, очевидно, і певна частина знаті. Водночас нам здається надмірним і його протиставлення само-

²⁸⁸ *Строгецький*. Внешняя политика Спарты... – С. 23.

²⁸⁹ Див. про посольство Дарія в 492 чи 491 р. літературу, в т.ч. і з сумнівами щодо історичності цього повідомлення, в прим. 214.

²⁹⁰ *Willamowitz-Möllendorff*. Aristoteles und Athen... – Bd. II. – S. 89 f.; у новій історіографії див особливо: *Papastavru*. Themistokles... – S. 22–23; пор. *Kahrstedt*. Themistokles... – S. 1688; *idem*: Griechische Staatsrecht. Berlin. – Bd. I. – S. 116 Anm. 4.

²⁹¹ *Papastavru*. Themistokles... – S. 22–23; 41–42.

²⁹² *Gruen*. Stesimbrotos... – P. 98 not. 28; пор.: *Papastavru*. Themistokles... – S. 25; *Строгецький*. Внешняя политика Спарты... – С. 23.

му Мільтіаду. Як буде показано далі, в основі їх взаємодії знаходилися більш складні обставини, ніж відносини політичного протиборства. І в цьому випадку Мільтіад, після його виправдання в суді, виступив не просто як лідер нового політичного кусу, але в багатьох відношеннях — як всього лише один з його лідерів, що отримав певну перевагу в передмарафонський період, але по суті продовжував розвивати політичний курс (в усякому випадку — зовнішньополітичний курс, а саме він у даних для Афін зовнішньополітичних умовах і був визначальним!), початок якого було покладено архонтатом Фемістокла.

Як вже було показано, комплекс оборонних заходів Афін, розпочатий ще під час архонтату Фемістокла, був очевидно, продовжений і після 493/2 року, можливо аж до 491/0 року, тобто до виникнення безпосередньої загрози перського вторгнення. Лише в цей час, — коли постало питання про конкретні і дійові заходи, здатні забезпечити безпеку Афін, — було, очевидно, вирішено призупинити морські приготування на користь найшвидшої мобілізації гоплітського ополчення, на чолі якого, поза всяким сумнівом (хоча і в спільноті своїх колег-стратегів), якщо не *номінально*, то в усякому разі реально знаходився Мільтіад, краще за інших знайомий з майбутнім противником і досвідчений в бойових діях проти Персії.

Можна припустити в цьому зв'язку, що в такій ситуації Фемістокл дійсно був відтіснений на другий план²⁹³ політиками, які ратували за акцент на гоплітському ополченні, хоча в основі такого припущення знаходиться, зрештою, теза про виключну відповідальність особисто Фемістокла за морські приготування в 493/2 році, — а можливо і дещо пізніше, — що, як ми бачили, не зовсім точно. Нам здається більш переконливою версія, що близькість небезпеки згуртувала всіх політиків, — котрі відображали, як вже відзначалося, інтереси і прагнення основних соціально-політичних сил, природа яких для розглядуваного періоду була складною і неоднозначною, — від Фемістокла до Мільтіада²⁹⁴.

²⁹³ *Lenardon. Saga...* – P. 38, хоча і з застереженнями: див. P. 226 not. 43; *pop. P. 42–43; idem: Archonship of Them...* – S. 411, 416; *Bengtson. GG...* – S. 147 f.; *Mosshammer. Them.' Archonship...* – S. 222; *Papastavru. Themistokles...* – S. 25; *Obst. Miltiades.* – S. 1688, який сходить тут до: *Meyer E. GdA.* – Bd. III. – S. 184; *Wilcken. GG.* – S. 97–98; *Gruen. Stesimbrotos...* – P. 98.

²⁹⁴ *Лурье. История Греции...* – С. 189; *Lenardon. Archonship of Them...* – S. 411–418; *pop.: idem: Saga...* – P. 38, 42–43.

Немає необхідності для підкріплення нашої тези про політичну активність Фемістокла в 490-ті роки наполягати на його стратегії при Марафоні: у нас немає імен усіх стратегів для цієї битви і всяка реконструкція неминуче буде погіршувати приблизністю до тієї пори, поки в наше розпорядження не поступлять нові джерела. Відзначимо тільки, що, на наш погляд, надто категоричне заперечення такої можливості здається не більш переконливим, ніж безоглядне її прийняття. Дійсно, Фемістокл як архонт автоматично ставав членом Ареопагу, що вже саме по собі в будь-якому випадку виділяло його з-поміж інших громадян. В умовах виборності стратегів, — враховуючи до того ж загальнодемократичну суть будівництва в Піреї, — не було б само по собі дивним, якби Фемістокл дійсно був обраний стратегом у складний для Афін період²⁹⁵.

На користь такого припущення можна навести слова Плутарха (Plut. Arist. V. 3)²⁹⁶, що Фемістокл і Арістід билися «пліч-о-пліч», разом зі своїми філами при Марафоні. Оскільки Арістід був одним із стратегів у цій битві (Plut. Arist. V. I), то спокусливим здається припущення, що Плутарх має на увазі тут таку ж посаду і для Фемістокла.

Нас не повинен при цьому насторожувати той факт, що згадка про цю посаду відсутня в біографії самого Фемістокла: специфіка біографічного жанру в Плутарха (про яку говорилося вище) полягає, серед іншого, в акцентуванні найбільш суттєвих моментів життя та рис героя, які здатні найкращим чином розкрити його характер. При Марафоні Фемістокл²⁹⁷ міг нічим особливим не проявити себе в якості стратега: вся слава Марафона дісталася Мільтіаду, та ще, хіба що, Арістиду за його пропозицію.

У цьому випадку дійсно здається більш зрозумілою, навіть, можливо, природною, заздрість Фемістокла до Мільтіада (йому не давали спати лаври Мільтіада: Plut. Them. III. 5): адже з самого початку можливості були в них рівноцінні, прославився же, на жаль для Фемістокла, Мільтіад, але не він. Нічого дивно, що Плутарх надав

²⁹⁵ Lenardon. Saga... – P. 42–43.

²⁹⁶ Див. до цього також: Just. II. 9, 15.

²⁹⁷ Про Фемістокла при Марафоні див. Kahrstedt. Themistokles... – S. 1687; Lenardon. Saga... – P. 42–43; idem: Archonship of Them... – S. 408 f., 411, 417 not. 83; Papastavru. Themistokles... – S. 24–25, 27; Podlecki. Life of Them... – P. 8–9; Gruen. Stesimbrotos... – P. 98 not. 29; та ін.

перевагу не цьому, а більш виразним і суттєвим моментам у житті Фемістокла. Проте, як відзначалося, це всього лише один із можливих варіантів, на вірогідності якого ми аж ніяк не наполягаємо. Важливо, втім, що й це повідомлення Плутарха не випадає з загальної картини політичної діяльності Фемістокла в розглядуваний період.

ЧАСТИНА ДРУГА

ПОСИЛЕННЯ ДЕМОКРАТИЧНИХ ТЕНДЕНЦІЙ В АФІНСЬКОМУ ПОЛІСІ (ВІД БИТВИ ПРИ МАРАФОНІ ДО ОСТРАКІЗМУ ФЕМІСТОКЛА)

Марафон став своєрідним рубежем в історії Афін, як, втім, і всієї Еллади. Про це написано достатньо, і немає необхідності повторювати загальновідомі істини ще раз. Зазначимо тільки, що ця битва, — яка знаменувала собою безпосередній контакт материкової Греції (в першу чергу Афін) з перською загрозою, — не тільки означала торжество керованих Мільтіадом¹ гоплітів як це зазвичай вважається (і цілком справедливо!) в історичній літературі. Вона стала водночас і переконливим підтвердженням справедливості побоювань тих сил, які виступали з програмою оборонних заходів у 490-ті роки й одним з активних суб'єктів яких став і Фемістокл.

¹ Це – *communis locus* усіх як спеціальних досліджень з періоду, так і систематичних курсів з історії давньої Греції. У зв'язку з нашою темою див. напр.: *Lenardon. Saga...* P. 43; див. також: *Morrow. Plato's Cretan City...* P. 97; пор.: *Hignett. History...* P. 171; *Frost. Them.' Place...* P. 116; *Podlecki. Life of Them...* P. 7.

Звичайно, ця друга складова Марафону була дещо «затемненою» і не такою очевидною (а вірніше — очевидною, але не такою явною як перша) в запалі перемоги та святкувань в Афінах. Але вона все ж досить чітко проступала з усієї логіки попередніх подій і якщо навіть не проголошувалася відкрито, — це було, очевидно, навряд чи доречно під час загального торжества й слави Мільтіада та «марафономахів», — то принаймні малася на увазі, що аж ніяк не могло сприяти падінню авторитету політиків, яких із нею асоціювали. В цьому випадку знаменита задрість Фемістокла до трофея Мільтіада (Plut. Them. III. 5) не здається надмірним марнославством амбіціозного вискокки, як іноді вважається, але видається якщо й не цілком благопристойною, то, в усякому разі, по-людськи зрозумілою. Дійсно так: якщо наші міркування вірні (а на наш погляд для реконструкції попереднього розділу непереборних перешкод немає), то Фемістокл, відповідальний за проведення нового політичного курсу в Афінах з 493/2 року, ймовірно — навіть попередник Мільтіада в його політиці щодо Персії, можливо — навіть один із його колег-стратегів при Марафоні, після грандіозного успіху Мільтіада цілком міг утратити сон.

Таким чином, із цих попередніх зауважень випливає, принаймні, наступне: Фемістокл вступив у 480-ті роки як досить відома постать, як член Ради Ареопагу та архонт-епонім у минулому, як один із «марафономахів», можливо навіть стратег тієї битви, а також як політик, ім'я якого пов'язувалося з форсуванням оборонних військово-морських приготувань Афін, до того ж політик, що зробив і ряд інших кроків на політичному поприщі.

Це, так би мовити, загальний «фон» після 490 року, контекст, у якому, на наш погляд, потрібно розглядати політичні реалії Афін наступної декади.

Період з 490 по 480 рік до Р. Х. був чи не найзмістовнішим у соціально-політичному розвитку Атики першої третини V ст. до Р. Х. Його зміст у вирішальній мірі визначають три найважливіші явища: реформа архонтата 487/6 р. до Р. Х., серія остракізмів, морський закон Фемістокла 483/2 р. до Р. Х. і, нарешті, навала Ксеркса та оборона Еллади флотом Фемістокла.

1. Місце Фемістокла в соціально-політичних процесах початку 480-х років до Р. Х.

Уже зазначалося, що стосунки між Фемістоклом та Мільтіадом були досить суперечливими. Експедиція останнього проти островів (Hdt. VI. 133: пор.: *Nep. Milet. 7; FGtH. 2 A 70 Fr. 63*), смисл якої можна визначати по різному², у будь-якому разі свідчить про одне: протиставлення «сухопутної» програми озброєнь Мільтіада «морським планам» Фемістокла в домарафонський період як прояв боротьби демократичної та аристократичної партій є перебільшеним. Звернення Мільтіада до морської потуги відразу ж після битви при Марафоні як до військово-політичного засобу досягнення своїх, не зовсім зрозумілих для нас, цілей може, очевидно, слугувати непрямым підтвердженням надмірності протиставлення «гоплітів Мільтіада» «флоту Фемістокла»³.

Можна, звичайно, спробувати пояснити експедицію Мільтіада і по-іншому. Наприклад, що неприйняття Мільтіадом будівництва флоту як політичного курсу розвитку афінського поліса до Марафону ще не означає його неприйняття флоту як воєнного засобу взагалі; що після Марафону він вирішував суто практичні задачі, і для нього питання політичних наслідків ставки на військово-морську силу були в даний момент несуттєвими; можна, зрештою, навіть припустити його політичну переорієнтацію після Марафону, спробу

² Див.: *Лурье. Ист. ант. общ. мысли...* С. 152–153; *Wedel von W. Die politischen Prozesse.* S. 127–128, 134–135; *Labarbe J. La loi navale de Themistocle.* P.: Les Belles Lettres, 1957. P. 126 ff.; *Lenardon. Saga...* P. 45, 50; *Bengtson. GG.* S. 151; *Berve. Miltiades Studien...* S. 92 ff.; *Schreiner J.H. Staatsform und Politik.* B., 1932. S. 200 Anm. 1; *Prestel G. Die antidemokratische Strömung im Athen des 5. Jahrhunderts bis zur Tode des Perikles.* Breslau, 1939. S. 20 f.; *Bengtson. Einzelpersonlichkeit...* S. 50–64; *Ehrenberg V. Aspects of the ancient world. Essays and reviews.* Oxford: Blackwell, 1946. P. 137 ff.; *Williams. Image of the Alkmeonidai...* P. 107 f.; *Karavites. Realities and appearances...* P. 142 f.; *Papastavru. Themistokles...* S. 133 Anm. 53, 29–30; *Walker. Political parties...* P. 252–253, 265; *Thomsen G. Aeschylus and Athens. A Study in the Social Origins of Drama.* L., 1950. 2-nd ed. P. 223–224.

³ *Lenardon. Saga...* P. 226 not. 43; пор.: P. 43 f.; пор. також до цього: *Papastavru. Themistokles...* S. 133 Anm. 53.

спертися на більш широкі прошарки громадянства, в тому числі і демосу, який служив у флоті, що було навіть у дусі попередньої традиції і, як ми побачимо, наступної теж.

І все це може виявитися вірним. Відповідь, зрештою, міститься вже в самій постановці питання. Якщо ми задаємося питанням про наслідки ставки на розвиток військово-морської сили Афін, то відповідь може бути тільки одна: розвиток демократії, розширення і зміцнення її соціальної бази. Далі, слідуючи цьому методу, ми автоматично перетворюємо політиків, котрі зверталися до військово-морської сили і стимулювали таким чином її розвиток, у «вождів» демократії, протиставляємо їх усім іншим — тим, в особливості, котрі звертали увагу на гоплітське ополчення тощо. І це також буде вірним, оскільки в кінцевому значенні і об'єктивно все це дійсно сприяло розвитку та становленню афінського демократичного поліса. Але вірним є й те, що в такому випадку ми підмінємо причину наслідком і переносимо оцінки результатів, наслідків подій на самі ці події, які ще не розвинули і не реалізували свою іманентну суть.

Дійсно, будь-який політик, що звертався до моря, сприяв у цей період зміцненню демократії в Афінах, оскільки він посилював соціально-політичну значимість і престиж зайнятих на флоті та в його оснащенні прошарків афінського громадянства. Об'єктивно він, таким чином, реалізував інтереси цих прошарків і виступав суб'єктом демократичних тенденцій у розвитку афінського поліса. Але при цьому спонукаючі причини, навіть з суто політичними включно, могли для нього бути зовсім іншими, навіть кардинально протилежними інтересам демократії. Для нас, власне кажучи, суттєвим є звернення Мільтіада до морського флоту вже саме по собі. Нам воно здається характерною ознакою часу, коли Греція взагалі і Афіни в особливості переросли порівняно обмежені рамки внутрішніх, регіональних конфліктів і вступили в більш тісний контакт із світом зовнішнім, «варварським», що стало одним з найосновніших спонукаючих факторів звернення до морської сили. Навіть у Спарті, з її традиційною ставкою на сухопутне військо, спостерігається посилення ролі наварха. Для Афін же це стало визначальною тенденцією в розвитку (Arist. Pol. 1327 a 40 sqq.).

З усього сказаного вище впливає і більш загальний, але найбільш суттєвий для нас висновок: звернення до моря, яке становило суть морської програми Фемістокла, було логічним

кроком, що впливав з усього попереднього розвитку Афін; при-
зупинення морських приготувань перед нашествям персів було саме
результатом зростання безпосередньої загрози цього нашествия, при-
родним прагнення мобілізувати сили для протидії на суші; але аж
ніж не тільки результатом перемоги «аристократичної сухопутної
партії» над «демократичною морською».

Будь-які військово-політичні перетворення виявляються в
першу чергу перетвореннями саме «військовими», а вже потім —
«політичними». Це означає, що їх метою є саме конкретний,
безпосередній результат — вирішення актуальних для поліса (в
даному випадку) задач, але аж ніяк не політичні перетворення, котрі,
як правило, виявляються результатами вторинними, або ж більш
віддаленими наслідками первинного, суто прагматичного рішення.
Прояв цього наслідку (а тим паче його усвідомлення) неминучий і є
лише питанням часу. Їх взаємозв'язок може бути зрозумілим знач-
ною мірою як співвідношення «причини та наслідку»: причина
обумовлює наслідок, але з усуненням причини наслідок набуває
самостійного існування, набуваючи поступово й іншого значення,
в нашому випадку — посилюється політичний аспект проблеми,
тобто її об'єктивно-демократична сутність. Саме повним розгор-
танням і чітким усвідомленням його і пояснюються нападки більш
пізніх авторів (Платон, Арістотель) на сам цей захід і закиди його
ініціаторам, у першу чергу Фемістоклу, як і більш визначена («демо-
кратична») політична оцінка, ніж це допускав сам характер періоду.

Це, однак, не означає повного заперечення протиставлення
демократичних і аристократичних тенденцій у розвитку поліса.
Можна з певними застереженнями припустити, що найбільш
активну підтримку планам морських приготувань виявляли грома-
дянські кола, які, по-перше, були зв'язані з морською торгівлею,
по-друге, — зі спорядженням флоту і, по-третє, — з його комплекту-
ванням. Все ж зазначимо, що основна лінія боротьби проходила
між прибічниками активної зовнішньополітичної позиції (в тому
числі і стосовно Персії) і її противниками (в тому числі, а можливо
і в першу чергу, проперськи настроєними елементами).

Ідея «звернення до моря», однак, не щезла цілком навіть з
перемогою при Марафоні. Незважаючи на торжество гоплітів, проти
чого заперечувати немає жодного резону, в Афін залишалися
проблеми з Егіною, а можливо й зі Спартою. В усякому випадку,

пам'ять про неприємності з боку моря для Афін була не такою вже й давньою. Можливо, саме прагненням забезпечити себе з боку моря, створити форпост на островах, зміцнити свою могутність на морі, а не тільки тиранічними чи здирницькими спонуканнями Мільтіада, і пояснюється його експедиція проти островів? У такому випадку, ці кроки Мільтіада до певної міри можуть бути зрозумілі як провіщення майбутньої політики Арістіда щодо створення Першого Афінського морського союзу. Проте подібне трактування цього питання навряд чи може бути однозначним і цілком переконливим для всіх, хто займається цією проблемою. Для нас важливо, в даному випадку, констатувати сам факт звернення Мільтіада до моря, що засвідчує актуальність для Афін самої цієї ідеї взагалі.

У контексті цих розмірковувань невдача Мільтіада та процес проти нього означають не тільки автоматичне посилення всіх інших політиків взагалі, що саме по собі вірогідно, але й певну дискредитацію морської програми: поразка мало сприяє популярності засобів, що знаходяться в її основі. Показово все ж, що за Мільтіада заступилися якісь «друзі» (Hdt. VI. 136⁴). Хто це був?

⁴ «Коли Мільтіад із Паросу повернувся до Афін, там здійнялася страшна буча проти нього як з боку афінян, так і з боку інших, але передовсім з боку Ксантіппа, Аріфронового сина, який видав Мільтіада народові, щоб той засудив його на смерть по звинуваченню в тім, що Мільтіад обдурив народ. Мільтіад, хоч і був присутній на суді, не виправдовувався сам (він не мав можливості це робити, бо в його стегні почалася гангрена), але поки він лежав там на ношах, його виправдовували його друзі, посилаючись на битву при Марафоні і здобуття Лемносу, що він здобув Лемнос і цим покарав пеласгів, і передав острів афінянам. Проте народ став на його бік і звільнив його від засудження на смерть, але наклав на нього штраф у п'ятдесят талантів за його злочинний учинок. Потім його стегно обмертвіло і через гангрену Мільтіад помер, п'ятдесят талантів виплатив його син Кімон»; і по-грецьки: ' Αθηναῖοι δὲ Μιλτιάδην ἐκ Πάρου ἀπονοστήσαντα εἶχον ἐν στόμασι, οἳ τε ἄλλοι καὶ μάλιστα Ξάνθιππος ὁ Ἀρίφρωνος, ὃς θανάτου ὑπαγαγὼν ὑπὸ τὸν δῆμον Μιλτιάδην ἐδίωκε τῆς Αθηναίων ἀπάτης εἵνεκεν. Μιλτιάδης δὲ αὐτὸς μὲν παρεῶν οὐκ ἀπελογέετο ἦν γὰρ ἀδύνατος ὥστε σηπομένου τοῦ μηροῦ, προκειμένου δὲ αὐτοῦ ἐν κλίνῃ ὑπεραπελογέοντο οἱ φίλοι, τῆς μάχης τε τῆς ἐν Μαραθῶνι γενομένης πολλὰ ἐπιμεμνημένοι καὶ τὴν Λήμνου αἴρεσιν, ὡς ἐλὼν Λήμνον τε καὶ τεισάμενος τοὺς Πελασγοὺς παρέδωκε Ἀθηναίοισι. Προσγενομένου δὲ τοῦ δήμου αὐτῷ κατὰ τὴν ἀπόλυσιν τοῦ

Фемістокл? Арістід? Враховуючи наші розміркування, така можливість не здається надто неймовірною. Більш певна відповідь навряд чи доречна. Хоча міркувань як «за» так і «проти» можна навести безліч. Взагалі, для нас це не так вже й важливо. Враховуючи складність взаємин Фемістокла і Мільтіада, здогадки можна вибудувати які завгодно. Та про це — у належному місці. Тут же зазначимо, що Марафон і експедиція Мільтіада до певної міри зробили політичну ситуацію більш певною⁵.

Перемога при Марафоні, роль у ній гоплітів, зміцнили позиції гоплітської демократії. Демократизації, очевидно, сприяв неминучий притік в Афіни сільського населення Аттики⁶, який не міг не спостерігатися в момент воєнної загрози та мобілізації сил поліса на її усунення⁷.

Концентрація громадян в Афінах сприяла і їхній активізації та посиленню ролі еkkлeсії⁸. Можна висловити припущення і щодо посилення ролі інших демократичних інститутів в Афінах: гелієї, Буле, стратегії. Стосовно останньої це може бути проілюстровано відомим епізодом при Марафоні, коли колегія стратегів отримала перевагу над становищем архонта-полемарха. Крім того, це справедливо з огляду на взаємозв'язок між еkkлeсією як суто демокра-

θανάτου, ζημιώσαντος δὲ κατὰ τὴν ἀδικίην πεντήκοντα
τάλαντοισι, Μιλτιάδης μὲν μετὰ ταῦτα σφακελίσαντός τε
τοῦ μηροῦ καὶ σαπέντος τελευτῶ, τὰ δὲ πεντήκοντα τάλαντα
ἐξέτεισε ὁ παῖς αὐτοῦ Κίμων.

⁵ Kahrstedt. Themistokles... S. 1687.

⁶ На це, хоч і для більш пізнього періоду, звертає увагу А.І. Доватур (*Доватур. Политика и политии...* С. 129–130); його аргументація, особливо – посилення на Arist. Polit. V. 2, 8, 1303a, 8 sqq; Athen. Polit. 26, 1 про посилення антидемократичних елементів в результаті війни можливо в якійсь мірі справедлива і для післямарафонського періоду (пор. до цього: Kluwe. Die soziale Zusammensetzung... S. 302 f.).

⁷ Одним з найбезпосередніших наслідків війни є зміна соціального складу поліса, географії розселення народу тощо. Війна впливає на соціальні умови раніше, ніж на політичні (див.: *Виноградов. История Греции.* С. 351; пор. далі: *Кошеленко. Древнегреч. полис...* С. 19; збіжність у полісі соціальної і політичної структури передбачає суверенітет еkkлeсії. Звідси, як нам здається, зв'язок між зміною соціального складу еkkлeсії і політичної організації в цілому).

⁸ Kluwe. Die soziale Zusammensetzung... S. 302 f.

тичним органом за своєю природою⁹ і, незважаючи на всі застереження, стратегією — використання стратегів, їх повноваження знаходилися у віданні безпосередньо еклесії¹⁰.

Можна також припустити, що активізація еклесії передбачає і активізацію політичної боротьби, причому результат її при відсутності якихось суттєвих зовнішніх обставин по необхідності повинен складатися на користь демократичних сил, вірніше — на користь політиків, котрі будують свої виступи з урахуванням інтересів найширших кіл демосу. Це, здається, розумів уже Арістотель, який ознакою переходу від однієї форми демократії до іншої вважав участь широких прошарків демосу в управлінні — в народних зборах та суді (Arist. Pol. IV. 1292 b 24 – 1293 a 14). Втім, це значною мірою залежить від складу еклесії¹¹, її, таким чином, настрою, а значить — можливі різні варіанти.

І все-таки, на наш погляд, визначальним настроєм еклесії було прагнення до демократизації, яке посилювалося по мірі розвитку товарно-грошових відносин в Афінах, економічного розвитку в цілому, що сприяв економічній емансипації вільного виробника. Одним словом, в основі цього настрою, знаходилися об'єктивні тенденції суспільно-економічного розвитку Афін, що дозволяє говорити про закономірність самого процесу демократизації цього поліса.

З посиленням ролі та активності еклесії неминуче зростала роль і таких своєрідних, але суттєвих явищ, як політична агітація, демагогія¹², що значною мірою залежало і від впливовості

⁹ Про демократичну природу еклесії йдеться в багатьох дослідженнях. Досить звернути увагу на думку Г.А.Кошеленка про принцип суверенітету народних зборів як основи політичної організації поліса (Кошеленко. Поліс и город... С. 8; пор.: Маринович. Греческое наемничество... С. 264).

¹⁰ Lehmann. Ostrakismos-Entscheid... S. 98.

¹¹ До питання про склад афінської еклесії див. Kluwe. Die soziale Zusammensetzung... S. 295–335; idem: Nochmals zum Problem... S. 45–81; там же див. багату бібліографію, в особливості: Finley M.I. Athenische Demagogen // Das Altertum. 1965. Bd. 11. S. 68 f.

¹² Маклаков. Избрание жребием... С. 16–17, 23–24, аналізуючи погляди Гедлема (Headlam-Morley J.W. Election by lot at Athens. 2-nd ed. rev. by D.C. McGregor. Cambridge: Univ. Press, 1933. 216 p.); Зельин. Борьба полит. групп... С. 115, який спирається тут на: Gomme A.W. The Population of Athens in fifth and fourth centuries B.C. Glasgow: Univ. Publ., 28. Oxford: Blackwell, 1933.

популярного політика. Стосовно політичних лідерів становище навряд чи суттєво змінилося в порівнянні з попереднім десятиліттям. Політичні вожді та демагоги, як і раніше, походили з аристократичних родів. Разом з тим, активізація ролі еклесії передбачала більшу їх незалежність від різних політичних сил, у тому числі і від впливу родових зв'язків. Таким чином, ставка на демократично орієнтовану еклесію, яка все більше посилювалася, передбачала більш тісне переплетіння інтересів впливових політиків з інтересами демократії, можливість реалізації їх амбіційних замислів головним чином у слугуванні «державному демосу». Звідси стає зрозумілою і сама аристократична якість демократичних вождів: щоб дістатися найвищих щаблів політичної кар'єри, максимально задовольнити своє честолюбство, аристократи змушені були зіставляти свої кроки з інтересами демократичних кіл афінського поліса.

Проте цей процес водночас передбачав і подальшу поляризацію інтересів різних верств громадянського колективу, які віддзеркалювали основні тенденції в політичному розвитку, що сформувалися в V столітті, після перетворень Клісфена. Основними політичними альтернативами, на наш погляд, в цей час залишаються тенденції до подальшої демократизації, намаганням зберегти статус-кво, і олігархічна тенденція, що включала в себе як більш частковий випадок і прагнення до переваги аристократії.

Звичайно, ці напрямки могли не тільки відзначитися суперництвом, але й містити в собі певні спільні риси та цілі, що передбачає також вельми різноманітний склад їх суб'єктів. Разом з тим, ці тенденції набували більш чітких форм у процесі посилення демократії, зміцнення та розширення її соціальної бази, паралельно з чим проходила і її диференціація. Усвідомлення розбіжностей в інтересах демосу передбачає і більш глибоке усвідомлення інтересів демократії в цілому, що призводить до більш чіткого розмежування політичних сил, визначення позицій політичних лідерів, які претендували на репрезентацію інтересів різних кіл поліса. Можна, очевидно, погодитися з тими дослідниками, які вбачають в еклесії сприятливе середовище для формування демократичних партій¹³. Іншими словами, еклесія була тим місцем, в якому суб'єкти об'єктивно демократичних тенденцій відстоювали свої інтереси

¹³ *Bunsep. Лекции...* С. 138.

політично, тобто проявляли себе в якості «політичних партій». у цьому зв'язку природним здається прагнення еkkлeсії підкорити своєму контролю всі магістратури¹⁴, включаючи й такі традиційні, як Рада Ареопагу та архонтат¹⁵. Саме цими обставинами (або ж принаймні цими обставинами також) і була обумовлена реформа архонтату 488/7 р. до Р. Х.¹⁶.

2. Реформа архонтату

Невдаючись у детальний аналіз усіх тонкощів у проведенні цієї реформи, її можливих нюансів¹⁷, відзначимо, що в кінцевому рахунку вона звелася до введення жеребу при обранні архонтів, як про це й повідомляє Аристотель (Arist. Athen. pol. 22. 5)¹⁸.

На наш погляд, немає достатніх причин сумніватися в демократичності самого процесу жеребкування¹⁹, адже він передбачав доступ якомога більшого числа громадян до виконання цієї магістратури. Певні сумніви щодо цього могли б виникнути на тій підставі, що вибори в еkkлeсії, з огляду на іманентно властивий їй демократизм, у принципі мали б бути більш сприятливими для

¹⁴ *Доватур*. Політика и политии... С. 212; *Андреев В.Н.* Афинская рабовладельческая демократия в западной историографии // ВДИ. 1960. № 4. С. 146.

¹⁵ Про впливовість Ареопагу в цей час див. особливо: *Sealy R.* Essays in Greek Politics. N.Y., 1990. P. 20 f. Незважаючи на не дуже чітке висвітлення в Аристотеля діяльності Ради Ареопагу, він, здається, бачить у ньому перешкоду на шляху до демократизації (*Доватур*. Рец. на кн. Дзя и Чемберса... С. 271 сл.; пор.: Arist. Athen. pol. 8. 4; Polit. V. III. 5. 1304 a 20 ff.).

¹⁶ Або в 487/6 р. до Р. Х. (див.: *Hignett.* History... P. 173, 321; *Schachermeyr F.* Griechische Geschichte mit besonderer Berücksichtigung der geistgeschichtlichen und kulturmorphologischen Zusammenhänge. München, 1960. S. 149 ff.).

¹⁷ Див.: *Buck.* Reform of 487... P. 96 – 101; *Badian.* Archons and strategoi... P. 1 – 34, там же див. значну бібліографію з проблеми.

¹⁸ «Відразу ж наступного року, при архонстві Телесіна, обрали жеребкуванням по філах дев'ять архонтів з попередньо визначених демами п'ятисот кандидатів, тоді [це сталося — В.С.] уперше після тиранії». В оригіналі: (εὐθὺς δὲ τῷ ὑστέρῳ ἔτει, ἐπὶ Τηλεσίνου ἀρχοντος, ἐκὼμευσαν τοὺς ἐννέα ἀρχοντας κατὰ φυλὰς ἐκ τῶν προκριθέντων ὑπὸ τῶν δήμων πεντακοσίων, τότε μετὰ τὴν τυραννίδα πρῶτον).

¹⁹ Arist. Polit. 1294 b 7 – 11; 1317 b 22; пор.: *Badian.* Archons and strategoi... P. 1 f., 7.

політиків, які стоять на «демократичній платформі». Але не можна при цьому забувати, що мова йде про перехідний період від Архаїки до Класики, з суттєвою роллю та впливом аристократичних родів, зв'язків, традицій, які не могли автоматично шезнути разом із введенням Клісфеном територіального поділу замість родового. Рада Ареопагу, з довічним членством у ній колишніх архонтів, являла собою впливову силу, що консервувала старі традиції, звичаї та порядки, виступала одним із найбільш дійових проявів аристократичної тенденції у розвитку поліса, навіть її гарантом. Якщо еклесія все більш являла собою умову реалізації суб'єктів демократичних тенденцій, їх політичних інтересів, тобто виявлення їх як «демократичної партії», то Рада Ареопагу (разом з традиційними родовими зв'язками в усій їх різноманітній сукупності) являла собою таку умову (причому, більш стабільну, а отже і більш ефективну) для політичної реалізації інтересів суб'єктів аристократичних тенденцій. Тому «сліпий жереб» (навіть при обмеженості кількості кандидатів, про що, власне кажучи, висловлюватися цілком певно навряд чи можливо) повинен був, в остаточному рахунку, кардинально змінити склад Ради Ареопагу, зробивши його більш різноманітним і з огляду на це — менш «аристократичним».

Таким чином, реформа архонтату мала на увазі Раду Ареопагу навіть у більшій мірі, ніж безпосередньо посаду архонтів. Так, у всякому разі, здається нам²⁰. Реформа архонтату 488/7 р. до Р. Х., таким чином, стала закономірним етапом у розвитку процесу демократизації Афін, еволюції афінського поліса, що логічно впливав із характеру попереднього історичного розвитку.

Таке трактування реформи не знімає питання про її ініціатора (чи ініціаторів). Сама по собі здогадка про ініціативу еклесії нічого не вирішує²¹, оскільки еклесія тільки в історіософських схемах

²⁰ В якійсь мірі хід наших розмірковувань може бути співзвучний Віпперу (див.: *Vunper*. Лекции... С. 134 – 140). Це, однак, не означає, що в своєму розумінні суспільно-політичних процесів VI – V ст. до Р. Х. ми виходимо з його реконструкцій. Просто при сучасному стані історіографії навіть оригінальна гіпотеза неминуче містить у собі елементи того, що вже стало звичним. А втім, це, очевидно, загальна риса будь-якого розвитку, у тому числі й розвитку процесу пізнання: нове «знімає», утримує в собі усе попереднє, прогресивне. Пор. також: *Gomme*. *Ath. notes*. P. 234 not. 14.

²¹ Пор.: *Podlecki*. *Life of Them...* P. 10: малоімовірно, що все це трапилося без якоїсь особистості чи якихось груп.

може бути представлена як щось абстрактне, насправді ж, звичайно, вона складається з реальних людей з вельми широким діапазоном інтересів та політичних устремлінь. Тобто й тут необхідно враховувати фактори як об'єктивні, так і суб'єктивні.

У зв'язку з розглядуваною темою зазначимо, що серед багатьох ініціаторів, яким приписується «авторство» проекту реформи архонтату²², фігурує й Фемістокл.²³ Міркування, які зазвичай наводять на користь цього, зводяться до наступного: реформа добре узгоджується з напрямком програми Фемістокла в цілому²⁴; Фемістокл запропонував реформу з метою усунення політичних суперників з Ареопагу — ким би вони не були —²⁵ і тим самим підготував умови для посилення свого впливу як одноособового лідера²⁶, з метою посилення ролі стратегії з огляду на зовнішньополітичні проблеми²⁷ та щоб запобігти концентрації в Раді Ареопагу Алкмеонідів²⁸.

²² Див. огляд гіпотез найбільш повно: *Buck. Reform of 487...* P. 96-101; особливо: *Sanctis G. de. Atthis...* P. 374; *Wade-Gery. Essays...* P. 153-154; *Burn. Persia and the Greeks...* P. 284-285; *Hignett. History...* P. 187 not. 3; *Hands R. Ostraka and law of ostracism. Some possibilities and assumptions // JHS. 1959. V. 79. P. 75*; F. Jacoby (*Die Fragmente griechischen Historiker*. Ed. F. Jacoby. Bd. III. Leiden: Brill, 1950. S. 122-123); пор.: *Badian. Archons and strategoi...* P. 1-34, особливо: P. 2-6; *Hammond. Strategia and hegemonia...* P. 111-114.

²³ *Бузескул. Ист. Аф. дем...* С. 103-104; пор.: *його ж:* Афинская демократия. Общий очерк. Харьков, 1920. С. 47; *Колобова, Глускина. Очерки...* С. 154, 168; *Frost. Them.' Place...* P. 112; *Schachermeyr. Perikles, S. 20*; *idem: GG. S. 140*; *Podlecki. Life of Them...* P. 10 not. 11.

²⁴ Пор.: *Bunsep. Лекции...* С. 137; *Колобова, Глускина. Очерки...* С. 168; пор.: *Kahrstedt. Themistokles...* S. 1688; *Papastavru. Themistokles...* S. 32.

²⁵ *Burn. Persia and the Greeks...* P. 284-285; *Walker. Political parties...* P. 266.

²⁶ *Walker. Political parties...* P. 266; *Hignett. History...* P. 187; пор. до них іронію Бедієна (*Badian. Archons and strategoi...* P. 5-6, особливо P. 6!); пор. також критику Робінсона та Уолкера Гоммом (*Gomme. Ath. notes. P. 324 not. 14*; *Hammond. Strategia and hegemonia...* P. 111 f.; *Lenardon. Saga...* P. 49; *Bengtson. GG. S. 152 f.*).

²⁷ *Tarkiainen. Die athenische Demokratie. S. 117*, базуючись на положенні Гігнета про посилення ролі стратегії (*Hignett. History...* P. 182-189).

²⁸ *Tarkiainen. Die athenische Demokratie. S. 117*; пор. до цього віднесення реформи до ініціатив Алкмеонідів: *Лурье. Ист. ант. общ. мысли...* С. 153 (точка зору ще Белоха, пор. критику цієї тези у Розенберга: *Rosenberg. Parteistellung...* S. 309 f.).

На користь авторства Фемістокла наводять те міркування, що він уже був архонтом і, таким чином, не міг розраховувати на повторне обрання на цю посаду²⁹; що для нього було б логічним прагнення позбавити своїх суперників такої ефективної зброї в політичній боротьбі, якою могла виявитися посада архонтів, і тим самим посилити стратегію, на яку він міг розраховувати в своїй подальшій діяльності; і, зрештою, що саме реформу 488/7 року має, на увазі Арістотель (Arist. Athen. pol. 25. 5), коли згадує про участь Фемістокла в реформі Ареопагу поряд з Ефіальтом³⁰, тобто в 462/1 р. до Р. Х.;

²⁹ Див. напр.: *Robinson. Athenian politics...* P. 252; *Lenardon. Archonship of Them...* P. 405 f. not. 24, особливо P. 407, 418.

³⁰ Наведемо слова Арістотеля повністю: Протягом принаймні сімнадцяти років після мідійських воєн залишався державний устрій під верховенством Ради Ареопагу, хоча й хилився поступово до занепаду. Коли ж сила більшості почала зростати, Ефіальт, син Софоніда, якого вважали непідкупним і справедливим у державних справах, ставши простатом демосу, почав нападати на цю раду. Насамперед він домогся усунення багатьох з ареопагітів, притягуючи їх до відповідальності за дії, вчинені при виконанні обов'язків. Потім, при архонті Кононі, він відібрав у цієї ради всі додатково набуті нею права, за якими в її руках зосереджувалася охорона державного устрою, і передав їх почасти Раді п'ятисот, почасти ж народу і судам. Він зробив це за сприяння Фемістокла, якому, хоч він і належав до числа ареопагітів, випадало постати перед судом по звинуваченню в мідізмі. Бажаючи домогтися ліквідації цієї ради, Фемістокл почав говорити Ефіальту, начебто рада збирається його арештувати, ареопагітам же, що вкаже деяких осіб, що готують змову для ліквідації державного устрою. Привівши вибраних членів ради туди, де жив Ефіальт, нібито для того, щоб показати зібрання змовників, він почав жваво говорити до них. Як тільки Ефіальт побачив це, він злякався й в одному хітоні сіл до вітара. Усі дивувалися на те, що трапилося, і коли після цього зібралася Рада п'ятисот, Ефіальт і Фемістокл виступили там з обвинуваченням проти ареопагітів, а потім і в Народних зборах у такий же спосіб, аж поки в них [тобто в ареопагіті. — В.С.] не була віднята сила». В оригіналі: ἔτη δὲ ἑπτακαίδεκα μάλιστα μετὰ τὰ Μηδικὰ διέμεινεν ἡ πολιτεία προεστώτων τῶν Ἀρεοπαγιτῶν, καίπερ ὑποφερομένη κατὰ μικρὸν. ἀξιομένου δὲ τοῦ πλήθους, γενόμενος τοῦ δήμου προστατῆς Εφιάλης ὁ Σοφωνίδου, δοκῶν καὶ ἀδωροδόκητος εἶναι καὶ δίκαιος πρὸς τὴν πολιτείαν, ἐπέθετο τῇ βουλῇ. καὶ πρῶτον μὲν ἀνεῖλεν πολλοὺς τῶν Ἀρεοπαγιτῶν, ἀγῶνας ἐπιφέρων περὶ τῶν διωκμένων. ἔπειτα τῆς βουλῆς ἐπὶ Κόνωνος ἄρχοντος ἅπαντα περιεῖλε τὰ ἐπίθετα δι' ὧν ἦν ἡ τῆς πολιτείας φυλακὴ

оскільки ж Фемістокл був остракований не пізніше 474/3 р. до Р. Х., а втеча його випадає на 471/0 рік, то помилка Арістотеля в цьому епізоді очевидна. Проте, можливо, він при цьому здійснює помилку не хронологічну, але історичну, тобто плутає реформу 488/7 року з реформою 462/1 р. до Р. Х.³¹.

Не вдаючись до детального аналізу кожного з наведених аргументів, зазначимо, що, на наш погляд, проблема абсолютно точно взагалі навряд чи може бути вирішена без залучення нових, невідомих нам сьогодні джерел. Що ж стосується розмірковувань суто абстрактних, то версія про ініціативу Фемістокла в проведенні даної реформи здається цілком імовірною. Навіть більше: з усіх можливих ініціаторів (Алкмеоніди, в особливості Мегакл і Ксантіпп, Арістід, сам Телесін, в архонство якого і була ця реформа здійснена), саме Фемістокл є найбільш вірогідною кандидатурою.

Характер дискусії в цілому визначається прагненням кожного дослідника спростувати докази попереднього колеги та висунути свою власну версію, чи, принаймні, модифікувати вже наявну. Як часто трапляється в таких випадках, істина найімовірніше знаходиться десь посередині. Реформа 488/7 року була обумовлена збігом багатьох факторів історичного розвитку, як суб'єктивних, так і об'єктивних. Щодо об'єктивно-демократичного характеру реформи, яка впливає з загального напрямку суспільно-

καὶ τὰ μὲν τοῖς πεντακοσίοις, τὰ δὲ τῷ δήμῳ καὶ τοῖς δικαστηρίοις ἀπέδωκεν. ἔπρα[ξ]ε δὲ ταῦτα συναίτιου γενομένου Θεμιστοκλέους, ὃς ἦν μὲν τῶν Ἀρεοπαγιτῶν, ἔμελλε δὲ κρίνεσθαι μηδισμού. βουλόμενος δὲ καταλυθῆναι τὴν βουλὴν ὁ Θεμιστοκλῆς πρὸς μὲν τὸν Εφιάλτην ἔλεγεν ὅτι συναρπάξει αὐτὸν ἢ βουλὴ μέλλει, πρὸς δὲ τοὺς Ἀρεοπαγίτας, ὅτι δείξει τινὰς συνισταμένους ἐπὶ καταλύσει τῆς πολιτείας. ἀγαγὼν δὲ τοὺς αἰρεθέντας τῆς βουλῆς οὐ διέτριβεν ὁ Εφιάλτης, ἵνα δείξῃ τοὺς ἀθροισμένους, διελέγετο μετὰ σπουδῆς αὐτοῖς. ὁ δ' Εφιάλτης ὡς εἶδεν καταπλαγείς, καθίζει μονοχίτων ἐπὶ τὸν βωμόν. θαυμασάντων δὲ πάντων τὸ γεγον[ό]ς, καὶ μετὰ ταῦτα συναθροισθείσης τῆς βουλῆς τῶν πεντακοσίων, κατηγοροῦν τῶν Ἀρεοπαγιτῶν ὁ τ' Εφιάλτης καὶ <δ> Θεμιστοκλῆς, καὶ πάλιν ἐν τῷ δήμῳ τὸν αὐτὸν τρόπον, ἕως περιείλοντο αὐτῶν τὴν δύναμιν.

³¹ *Lenardon*. Archonship of Them... P. 404 not. 17, там же див. звернення до реконструкції Робінсона.

політичного розвитку Афін, вже йшлося. Що ж стосується суб'єктивних факторів, то тут легко можна допустити дійсну зацікавленість Фемістокла в подальшому розширенні морських приготувань, з якими був пов'язаний початок його політичної кар'єри, у, таким чином, розширенні повноважень та впливу демократичних органів (екклесії та Буле), за дорученням яких, або в усякому разі за умови підтримки яких, він розпочав ці приготування; так само, як і в зміні характеру Ареопагу, членом якого він був з огляду на його архонтат 493/2 року; у позбавленні своїх суперників можливості використати у власних цілях обрання до складу архонтів, на що він сам уже не міг розраховувати, та в посиленні за рахунок цього політичного значення стратегії, на яку він міг розраховувати в подальшому тощо.

Як бачимо, картина взаємодії різних факторів виявляється дійсно вельми строкатою. Однак «паралелограм сил», що його утворюють, досить чітко вказує на можливість ініціативи в 488/7 році Фемістокла. Априорні розмірковування навіть передбачають якщо не посилення Фемістокла після 489 року, що може бути спірним³², то, в усякому разі, його активізацію. Вже відзначалося, що Марафон цілком міг сприяти розвитку його честолюбних устремлінь. Певна дискредитація морської програми після експедиції Мільтіада на острови могла поставити його перед вибором: або полишити той політичний курс, під знаком якого пройшов перший етап його політичної активності, приєднатися до політичних діячів, які ратували за збереження статус-кво, опираючись при цьому на воєнно-політичну значимість гоплітів (серед них особливо виділявся Арістід, чий архонтат 489 року (Plut. Arist. I. 8) попри всю його дискусійність³³, дозволяє саме таким чином визначити його політичні прагнення та симпатії), або ж (що більш ймовірно, беручи до уваги рішучий характер Фемістокла, його самолюбивість, навіть, так би мовити, «політичну амбіціозність»), продовжити свої починання.

³² Колобова, Глускина. Очерки... С. 153; Lenardon. Archonship of Them... P. 408, 419.

³³ Badian. Archons and strategoi... P. 11–13; Плутарх помилився, і тут перед нами Арістід, син Ксенофіла, а не Лісімаха; пор.: Cadoux. Ath. Archons... P. 117; Podlecki. Life of Them... P. 12; пор.: Plut. Arist. V, 9 = FGrH 228 F 44.

І, нарешті, на користь активізації Фемістокла вже цілком певно говорять остракони з афінської агори³⁴ з його іменем, у тому числі особливо 191 остракон заздалегідь заготовлений³⁵. Враховуючи одночасність реформи 488/7 року та серії остракізмів 480-х років, здається ймовірним їх взаємозв'язок. Втім, взаємозв'язок цей існує головним чином саме між самою реформою та остракізмами. Якщо реформа може бути зрозуміла як наслідок, одна з цілей політичної боротьби, то остракізми — як її прояви, її видима частина, засіб політичної боротьби, хоча, звичайно, і як самостійна, часткова ціль також. Її поширювання на конкретні політичні фігури потребує обережності і виваженості. Очевидно, питання в кінці кінців зводиться до того, чи правомірно, дійсно, робити висновки щодо політичних реалій періоду на підставі певної остракофорії³⁶. Відповідь на нього може бути й такою: так, але обов'язково з урахуванням усіх, чи принаймні найбільш вірогідних обставин її проведення. Це означає, що остракізми 480-х років потрібно розглядати в зв'язку з розвитком суспільно-політичної ситуації в Афінах, принаймні — з часів Клісфена.

3. До питання щодо остракізмів 480-х років до Р. Х.

Перш ніж перейти безпосередньо до визначеної проблеми, зробимо застереження, що зв'язок Фемістокла з проведенням остракізмів в Афінах так чи інакше розглядався в історичній літературі ще до масштабних археологічних досліджень. Відкриття ж нових джерел, і в особливості — остраконів з іменем Фемістокла, призвело до того, що ця ідея отримала широке розповсюдження і не менш широке тлумачення. При цьому, сама проблема розпадається на декілька своїх складових. Вони такі.

По-перше, чи був Фемістокл ініціатором вигнання лише Арістіда, чи, може, він є відповідальним і за інші остракізми цього

³⁴ *Frost. Them. 'Place...* P. 116–117; *Lenardon. Saga...* P. 46; *Podlecki. Life of Them...* P. 185, особливо – P. 189.

³⁵ *Bronner O. Excavation on the North slope of the Acropolis, 1937: Ostraka // Hesperia. 1938. Bd. 7. P. 228–243; Papastavru. Themistokles...* S. 28.

³⁶ *Lehmann. Ostrakismos-Entscheid...*

періоду? В останньому випадку — які причини обумовлювали його участь в організації цих остракізмів, інакше кажучи, яке їхнє політичне спрямування?

По-друге, і в зв'язку з вище сказаним, — у чому полягає суть остракізму, яким часом датується його поява в Афінах і чи можливе авторство Фемістокла в його запровадженні?

І, зрештою, по-третє, — визначення значимості остраконів як джерел для вивчення політичної ситуації в Афінах 480-х років, місця Фемістокла в періоді.

Немає сумнівів, що найбільш переконливими є ті висновки, які підкріплюються максимальною кількістю джерел, причому джерел по можливості різнотипних. З цієї точки зору вигідно відрізняється остракізм Арістіда, який зазвичай датується 483/2 р. до Р. Х. Джерела (Plut. Arist. VII, XXV; συγкр. Arist.-Cato; Them. XI; Nep. Arist.; Arist. Athen. pol. 22. 7) цілком певно свідчать, що остракізм Арістіда став наслідком підступів Фемістокла, котрий, таким чином, зміцнив своє становище, усунувши з Афін головного суперника та опонента. Ми ще повернемося до цієї події в подальшому, зараз же тільки зазначимо, що всі ці відомості зв'язують вигнання Арістіда з ініціативою Фемістокла. Тільки Арістотель, розповідаючи про будівництво флоту Фемістоклом під час архонства Нікодема, нейтрально зазначає: «У цей час був підданий остракізму Арістід, син Лісімаха»³⁷. Сюди ж можна віднести й свідчення Геродота (Hdt. VIII. 79³⁸) щодо появи

³⁷ ὠστρακίσθη δ' ἐν τούτοις τοῖς καιροῖς Ἄριστείδης ὁ Λυσιμάχου.

³⁸ «Коли ж стратеги зібралися, з Егініи прибув Арістід, син Лісімаха, афінянин, якого остракізмом вигнав народ, людина, котру я шаную через відомості, що я їх одержав про його характер, і гадаю, що він був найбільш видатною і найсправедливішою особою в Афінах. Ця людина стала біля зібрання і викликала Фемістокла, хоч той був йому не другом, а, навпаки, заклятим ворогом; через загрозливі обставини він, забувши про це, заявив, що хоче розмовляти з Фемістоклом»; і т.д. І по-грецьки: Συνεστηκότων δὲ τῶν στρατηγῶν, ἐξ Αἰγίνης διέβη Ἄριστείδης ὁ Λυσιμάχου, ἀνήρ Ἀθηναῖος μὲν, ἐξωστρακισμένος δὲ ὑπὸ τοῦ δήμου, τὸν ἐγὼ νενόμικα, πυνθανόμενος αὐτοῦ τὸν τρόπον, ἀριστον ἀνδρα γενέσθαι ἐν Ἀθήνησι καὶ δικαιοτάτον. Οὗτος ὄνηρ σῆς ἐπὶ τὸ συνέδριον ἐξεκαλέετο Θεμιστοκλέα, ἔοντα μὲν ἐωυτῷ οὐ φίλον, ἐχθρὸν δὲ τὰ μάλιστα· ὑπὸ δὲ μεγάλῃ τῶν παρεόντων κακῶν λήθην ἐκείνων ποιούμενος ἐξεκαλέετο, θέλων αὐτῷ συμμείξαι.

Арістіда в афінському стані перед Саламіном³⁹: характер взаємин Фемістокла з Арістідом на момент зустрічі, незважаючи на певні розбіжності у висвітленні її джерелами, такий, що дозволяє вважати це місце з Геродота непрямим свідченням на користь інших джерел.

Таким чином, в історичній традиції протягом досить тривалого часу (принаймні з V ст. до Р. Х. до II ст. Р. Х.) побутувала думка щодо відповідальності Фемістокла за вигнання Арістіда. У Непота, і особливо у Плутарха (Plut. Arist. XXV. 7; συγкр. Arist.-Cato. II), це вигнання стало результатом поразки в політичній боротьбі: «...у політичній діяльності Арістід зазнав поразки і був підданий остракізму прибічниками Фемістокла⁴⁰» і, зрештою, у Арістотеля (Arist. Ath. pol. 22. 7), — хоча й не досить чітко, — що це вигнання товаришувало в часі прийняттю морського закону Фемістокла.

З усього сказаного можна зробити висновок, що остракізм Арістіда став наслідком політичної боротьби, і в особливості — наслідком його протистояння Фемістоклу. Цей остракізм був використаний Фемістоклом для усунення свого політичного суперника, і таким чином є підстави вважати, що остракізм на той час використовувався як засіб політичної боротьби⁴¹. Це аж ніяк не суперечить його сутності⁴² у Арістотеля (Arist. Athen. pol. 22. 1–4;

³⁹ Так розуміє це місце у Геродота Фрост (*Frost. Them.' Place... P. 117*).

⁴⁰ ...τὰ δὲ περὶ τὴν πολιτείαν' Ἀριστείδης μὲν ἔπταισεν ἔξοστρακισθεὶς καὶ καταστασιασθεὶς ὑπὸ Φεμιστοκλέους...

⁴¹ *Vinper. Лекции... С. 137; Древняя Греция. М., 1956. С. 186; Хвостов. Ист. Греции. С. 190*, хоча й з елементами модернізаторства, пор. С. 221; пор. більш зважену оцінку ролі остракізму в політичній боротьбі у Лемана, хоча в кінцевому рахунку і його позиція тут цілком подібна (*Lehmann. Ostrakismos-Entscheid... S. 85–99*, особливо S. 92, 97, 99; див. також аналіз поглядів Белоха у Розенберга (*Rosenberg. Parteistellung... S. 313 ff.*; в російськомовній історіографії див. особливо вельми ґрунтовну роботу Карп'юка (*Карпюк. Клисфеновские реформы... С. 19–21*), в якій він також розглядає остракізм як «грізну зброю політичної боротьби»; *Lenardon. Saga... P. 49; Tarkiainen. Die athenische Demokratie, S. 113; Vanderpool. Ostracism at Athens. p. 3; Podlecki. Life of Them... P. 118*; взагалі, ця точка зору дуже поширена, хоча й існують певні застереження. Література з проблем остракізму – неоглядна.

⁴² Пор.: *Werner. Quellen... S. 87 ff.*, з протиставленням Арістотеля і Діодора Сицилійського фрагменту Андротіона FGrH 324 F6; пор. однак: *Frost. Them.' Place... P. 111 f.* щодо концепції Арістотеля, у тому числі – й про оцінку остракізму.

Pol. 1284 a 17, 36) і Діодора (Diod. XI), але тільки наближує нас до реалій політичної ситуації розглядуваного періоду. Більш того, з Аристотеля, на наш погляд, випливає, що Фемістокл скористався цією зброєю для усунення останньої перешкоди у здійсненні ним своєї морської програми.

Разом з тим, розуміння тієї чи іншої остракофорії лише як «зведення рахунків» ворогуючими політиками не може здаватися цілком задовільним. Поряд з політичними мотивами при визначенні «кандидатів» для остракізму неминуче відігравали певну роль і мотиви особисті, суб'єктивні, навіть, можливо, випадкові. Заслугове в цьому зв'язку на увагу відомий анекдот з остракізмом Арістіда, переданий Плутархом (Plut. Arist. VII), суть якого зводиться до того, що найбільш вірогідною жертвою чергової остракофорії ставала людина, добре відома в Аттиці, ім'я якої було в усіх на вустах.

Очевидно, остракізм найкраще може бути зрозумілим у контексті суспільно-політичної боротьби періоду. За умов ідентифікації конкретних політиків з тією чи іншою соціально-політичною, або ж економічною, програмою взагалі, остракізм означав, у кінцевому рахунку, політичний вибір народу, визначення широкими громадянськими масами основних політичних альтернатив.

Таким чином, остракізм Арістіда може бути зрозумілим як результат збігу різноманітних факторів, як суб'єктивного, так і — що є на наш погляд визначальним — об'єктивного характеру, а саме: результатом посилення об'єктивно-демократичних тенденцій у розвитку поліса, пов'язаних з подальшою переорієнтацією Афін «в бік моря», тобто з продовженням здійснення військово-морського будівництва, військово-морської програми Фемістокла.

Все це в тому числі означає, що, як і в попередній період, об'єктивно-демократична тенденція у розвитку поліса проклала собі дорогу через перетворення у військово-політичній сфері, тобто через перерозподіл ролі різних прошарків громадянського населення у захисті громадянської общини, ролі, яка, зрештою, визначала їх місце у політичній організації Афін. Зовнішньополітичні обставини відігравали, таким чином, роль своєрідного каталізатора суспільно-політичного розвитку Аттики цього періоду; сказати точніше — напружена ситуація греко-перських війн сприяла більш повному залученню громадянського колективу до справи захисту поліса, стимулювало це залучення збереженням і посиленням ворожого

оточення Афін, що в свою чергу стимулювало підвищення значимості різних прошарків громадянства, навіть найбідніших з них, фетів (пор.: Arist. Pol. 1327 a 41–1327 b 3).

Усе це водночас означає й те, що боротьба різних політичних тенденцій, яка проявлялася у протиборстві їх конкретних суб'єктів, реалізувалася на даному етапі значною мірою, хоча, звичайно, і не абсолютно, у боротьбі різних військово-політичних програм. Це, здається, розуміли уже в давнину, коли пов'язували з різними політичними фігурами різні битви, які призвели до різних наслідків: з Марафоном і Платеями — Мільтіада та Арістіда, перемогу гоплітів, торжество «правильного» полісного устрою (пор.: Arist. Pol. 1304 a 25), з Саламіном же та Артемісієм — Фемістокла, «корабельної черні» і порчу політичного устрою (Plato. Gorg. 519 a, 455; Arist. Pol. 1304 a 22; тощо). Незважаючи на вже відзначену категоричність у політичній оцінці цих заходів, їх далекосяжні наслідки в цілому підмічені точно.

Проте під військово-політичною програмою можна розуміти й більш широке поняття, яке вмещувало в собі і такі елементи, як ставлення до активних бойових дій, прагнення до забезпечення миру, визначення зовнішньополітичних орієнтирів та союзників, опора на яких могла б сприяти зміцненню як прийнятних орієнтирів у полісі, так і власного становища у полісному житті. На користь цього можна навести й різноманітні свідчення в джерелах, у тому числі й відому лаконофільську позицію Кімона (Plut. Cim.), розмірковування Арістотеля щодо залежності полісного устрою від впливу в більш пізні часи на внутрішню політику грецьких полісів демократичних Афін чи олігархічної Спарти (Arist. Pol. 1307 b 20–25) тощо.

У такому випадку, немає нічого неможливого в тому, що політична боротьба 480-х років проявлялася у формі боротьби за визначення тих чи інших зовнішньополітичних пріоритетів як видимої частини глибинних тенденцій соціально-політичного розвитку Афін. Підтримка еклесією того чи іншого напрямку зовнішньої політики та визначення засобів її здійснення призводила до посилення конкретних її виразників, обранню їх на такі ключові посади як стратегія, а в період, що передував реформі 488/7 р. до Р. Х., — і в архонти, хоча, як це було показано вище, і в пореформений період залишалися певні можливості для використання архонтату в політичних інтересах.

Можливо, прагненням до зміцнення свого внутрішньо-політичного становища зближенням з Персією і пояснюється «мідізм» Алкмеонідів, їх «дивна» поведінка в 490 р. до Р. Х., з приводу чого дискусії серед істориків не припиняються ще й сьогодні⁴³, хоча проблема була поставлена ще Геродотом (Hdt. VI. 121⁴⁴).

Апеляція до зовнішньої сили взагалі була широко розповсюджена в еллінському світі, в особливості — в Афінах, з часів, принаймні, Пейсістрата, коли була здійснена спроба спертися на допомогу фіванців, наксосців та еретрійців (Arist. Athen. pol. 15. 2–3). Це зовсім не суперечить перетворенням Клісфена, як іноді вважають, але тільки розвиває вже наведену думку Геродота щодо особливостей його боротьби; немає жодних перешкод для перенесення подібного висновку і на післяклісфенівську добу. Потіснені на політичній арені іншими політичними силами, Алкмеоніди цілком могли звернути свої погляди на порівняно віддалену, хоча й таку, що загрозливо наближалася все ближче, Персією, тим паче якщо брати до уваги вельми напружені стосунки зі Спартою (остання, до того ж, ставила за мету змінити державний устрій Афін, що передбачало в тому числі і цілковите усунення від будь-якої влади Алкмеонідів).

⁴³ Див. ще: *Лурье*. Ист. ант. общ. мысли... С. 153 сл.; Лур'є слідує в цьому традиціям німецької історіографії, особливо Белоху та Розенбергу; пор.: *Строгецкий*. Клисфен и Алкмеониды. С. 102 сл.; див. також ґрунтовний аналіз німецької історіографії в зв'язку з даною темою: *Rosenberg*. Parteistellung... S. 313 ff.; в новій літературі див. особливо: *Karavites*. Realities and appearances... P. 129–149; *Williams*. Image of the Alkmeonidai... P. 106–110, з вичерпною бібліографією та критичним оглядом думок. Огляд літератури конкретно з приводу «сигналу щитом» див.: *Gillis D.* Marathon and the Alcmaeonids // GRBS. 1969. V. 10. P. 133–134; пор. також: *Podlecki*. Life of Them... P. 10 f.: один з остраконів проти Алкмеоніда Калліксена, сина Арістоніма містить напис: «Зрадник».

⁴⁴ Передаючи чутки щодо сигналу щитом, нібито поданого Алкмеонідами персам, Геродот зауважує: «Проте, мені зовсім незрозуміло і я не погоджуюся з цим переказом, ніби могло статися так колись, щоб Алкмеоніди підняли щит, порозумівшись із персами, бо бажали, щоб афіняни були поневолені варварами і разом із ними Гіппієм, бо вони були явними ненависниками тиранів, якщо і не більше, то принаймні настільки, наскільки Каллій, син Файніппа, батько Гіппоніка»; і по-грецьки: Θῶμα δὲ μοι καὶ οὐκ ἐνδέκομαι τὸν λόγον, Ἀλκμεωνίδας ἂν κοτε ἀναδέξαι Πέρσησι ἐκ συνθήματος ἀσπίδα, βουλομένους ὑπὸ βαρβάροισι τε εἶναι Ἀθηναίους καὶ ὑπὸ Ἴππλίῃ οἵτινες μᾶλλον ἢ ἡμοίως Καλλίῃ τῷ Φαινίπλου, Ἴπποῦνίκου δὲ πατρὶ, φαίνονται μισοτύραννοι ἐόντες.

Подібне тлумачення позиції Алкмеонідів здається досить вірогідним. Суб'єктивно прагнучи залишатися на позиціях демократичних установлень часів Клісфена, вони цілком могли вести боротьбу за зміцнення власного становища в рамках цих установлень. Проте таке прагнення за своїм об'єктивним змістом виходило за межі демократичного розвитку і може бути зрозумілим як прояв тенденцій до зміцнення особистого впливу за рахунок подолання впливу всіх інших політичних сил, тобто тенденції вузькоолігархічної, так би мовити, генократичної, яка існувала на той час зазвичай у формі ранньогрецької тиранії.

Ми цілком усвідомлюємо всю суперечливість наведених розмірковувань, їх вразливість для критики. Одначе, по-перше, ми поширюємо таку оцінку політичних устремлінь Алкмеонідів не на все V століття, але тільки на його початок; по-друге, нам здається, що зайве припущення, хай і помилкове, за будь яких обставин може сприяти кращому розумінню періоду, тим більше, коли в результаті його спростування з'являються нові аргументи; і, по-третє, це, звичайно, не поширюється на всіх Алкмеонідів взагалі і однаковою мірою. Немає потреби повторювати, що в цей час афінський рід уже не завжди виступав солідарно і що серед його представників могли знаходитися люди різної політичної орієнтації. Але ось чи змінилася так само радикально і традиційна психологія Афін? Як і будь-яке традиційне явище за своєю суттю, вона характеризувалася досить високою інерційністю, для подолання якої потрібен значний час. У цьому зв'язку здається можливим поширення репутації роду в цілому (або ж значної його частини) на всіх його членів, навіть якщо на те немає особливих підстав. Згадаймо хоча б репутацію Перікла та його *idée fixe* у зв'язку з Кілоновою скверною Алкмеонідів — подією більш віддаленою, хоча, можливо, і більш ефектною з огляду на її сакральний характер. Проте чи настільки вже дійсно Кілонова скверна була серйознішим звинуваченням у порівнянні зі звинуваченнями у мідізмі після славної перемоги при Марафоні? Питання і на сьогодні залишається відкритим⁴⁵.

Таким чином, Алкмеоніди могли виступати в очах афінян водночас і як впливові особи, що прагнуть до зміцнення свого стано-

⁴⁵ До використання Кілонової скверни в пропаганді часів остракофорій 480-х років недавно знову привернув увагу Суриков див.: Суриков И.Е. По поводу новой публикации острака // ВДИ. 1996. № 2. С. 143–145.

вища і користуються авторитетом у демосу (Ксантіпп: Arist. Athen. pol. 22. 6), і як проперські настроєні, хоча й з абсолютно відмінними від зрадницьких мотивами, політики (Мегакл: Arist. Athen. pol. 22. 5–6). Ця друга обставина ставила їх на одну дошку з дійсними «друзями тиранів», про яких пише Арістотель. Все це разом цілком могло «підвести» їх під закон про остракізм, завдання якого полягало не просто в боротьбі з прибічниками скинутих тиранів, але з тиранічною тенденцією у розвитку поліса взагалі, — хто б не виступав у ролі її суб'єкта.

Але в такому випадку ми можемо зробити й висновок, що ці остракізми значною мірою стали наслідком зовнішньополітичної орієнтації їх жертв, що остракізм був, таким чином, і виявленням ставлення демосу до пропонованої ними зовнішньополітичної програми. І, отже, це могло водночас бути і виявленням симпатії до програми діаметрально протилежної. Можна також припустити, що виразниками такої програми в очах народу були всі доблесні марафаномахи, у тому числі і в першу чергу — стратеги цієї кампанії, включно з Арістідом (а можливо — і Фемістоклом?). Але найбільш послідовними, як і найбільш конструктивним, її виразником виступав на даному етапі Фемістокл, з його прагненням до особистого посилення через утвердження в еkkлесії та інших демократичних органах своїх військово-політичних заходів.

Таким чином, остракізм Алкмеонідів, як і Гіппарха, як і третього, невідомого нам «прибічника тиранів» (Arist. Athen. pol. 22. 3), став підтвердженням громадянським колективом вибору на користь проектів Фемістокла, — хоча і непрямим, через вигнання дійсних чи підозрюваних прибічників примирливих настроїв стосовно Персії, як часткового випадку примирливих настроїв у Афінах стосовно їх можливих зовнішньополітичних суперників взагалі. І, отже, остракізм став своєрідним індикатором, відображенням і логічним наслідком тієї політичної боротьби, яка розгорнулася в Афінах після Марафону, після поразки морської експедиції Мільтіада, і яка, очевидно, стала продовженням політичної боротьби попереднього десятиліття.

На користь такого розгортання подій свідчать кілька обставин. Першою з них може вважатися зв'язок Фемістокла із здійсненням морських приготувань в Афінах у 490-ті роки. Другою — живучість, актуальність самої ідеї морських приготувань в Афінах, що знайшло

свій відбиток в експедиції Мільтіада проти островів, поразка якої, з одного боку, дискредитувала її в очах афінян, а з іншого — сприяла пожвавленню політичної боротьби за вибір нових зовнішньополітичних пріоритетів та засобів їх забезпечення; це, в тому числі, передбачає і збереження актуальної для поліса, хоча й не дуже привабливої для широких мас, ідеї морських приготувань, серед прибічників якої своєю активністю відзначався Фемістокл; можливо, саме про цей період іде мова у Плутарха (Plut. Them. V), який вкладає йому в уста слова про заздрощі до лаврів Мільтіада; Зрештою, на користь остаточного вирішення в результаті ostrakізму Арістіда долі морських приготувань Фемістокла цілком певно говорять деякі джерела, і особливо — Arist. Athen. pol. 22. 8; у цьому зв'язку можна припустити, що ostrakізм Арістіда виявився лише кульмінаційним моментом тривалої боротьби, він остаточно вирішив долю морської програми в цілому, завершив тривалий етап у її реалізації.

Разом з тим, окрім апіорних розмірковувань, на користь такого перебігу подій існують і прямі свідчення. Маються на увазі ostrakони з афінської агори, які підтверджують ostrakізми Мегакла, Ксантіппа та, можливо, третього «друга тиранів» і водночас з дуже показовою постійністю відтворюють ім'я Фемістокла як кандидата для тих самих ostrakoфорій. Таких ostrakonів з іменем Фемістокла нараховується вже більше тисячі, і кількість їх все зростає по мірі нових розкопок. З численних висновків, які зазвичай робляться на підставі їх аналізу, для нас тут є значимими наступні: серед великої кількості ostrakonів з іменем Фемістокла значна частина може бути віднесена до ostrakізмів 480-х років, коли Фемістокл не був вигнаний, у тому числі — і до ostrakізму 487 року; ціла група ostrakonів з іменем Фемістокла кількістю в 191 екземпляр були сфабриковані однією групою людей, тобто приготовлені заздалегідь для роздачі громадянам перед «черепкуванням», але чомусь не роздані.

На користь справедливості таких розмірковувань можуть свідчити й археологічні дані. Маються на увазі ostrakони з іменами провідних політичних діячів періоду, виявлені в ході розкопок 1930–1960-х років різними експедиціями. Вони можуть використовуватися, водночас, і як суто статистичне підтвердження знаності та впливовості Фемістокла в 480-ті роки, і як відображення дійсного політичного взаємозв'язку між Фемістоклом та Арістідом.

Як справедливо зазначає Е. Подлецький, з аналізу остраконів випливає принаймні висновок, що Фемістокл статистично був одним з найбільш «популярних» кандидатів для остракізмів протягом 480-х років⁴⁶. З 1658 черепків, що складають групу I у огляді Подлецького, 568 містять написи з іменем Фемістокла, тобто приблизно $\frac{1}{3}$ частина всіх остраконів⁴⁷. У групі ж II з понад 9000, віднайдених у 1965–1966-х роках у Кераміку, на долю Фемістокла припадає 1696 остраконів⁴⁸. Як уже зазначалося, вчені прийшли до висновку, що ці остракони належать до археологічних шарів, які відповідають періодові Афін до 480 року⁴⁹.

Не в залежності від того, яке значення надавати остракізмові, така широка репрезентація імені Фемістокла підтверджує висновок про його знаність, популярність та впливовість протягом 480-х років — висновок, який випливає і з інших наших джерел. Як уже було сказано вище, це в тому числі уточнює значення Hdt. VII. 143 про Фемістокла як такого, що лише «недавно» попав до складу «перших». Тут тільки зазначимо, що остракони з іменем Фемістокла були знайдені в одному шарі з трьома остраконами Арістіда⁵⁰ і вище, ніж три інші проти Мегакла, сина Гіппократа. На цій підставі вони датуються 483 р. до Р. Х., тобто роком вигнання Арістіда⁵¹.

⁴⁶ Podlecki. *Life of Them...* P. 189.

⁴⁷ Група «I» у Подлецького – це остракони з афінської агори та знахідки 1930-х років, головним чином – з Кераміка. Класифікація остраконів за групами та типами сходить ще до праць Мейгса та Льюїса (*Meiggs, Lewis. Selection...* P. 40) і Гвардуччі (*Guarducci M. Epigrafia Greca. V. II. Rome, Istituto poligrafico dello stato, 1969. P. 524–534*).

⁴⁸ Podlecki. *Life of Them...* P. 193, базуючись на працях Томсена (*Thomsen R. The Origin of ostracism. A synthesis. Humanitas [Collection], IV. København: Gyldendal, 1972. P. 69, 92 f.*), Вілемсена (*Willemsen F. Die Ausgrabungen im Kerameikos 1966 // Arch. Delt. 1968. 23. B.1 «Chronika». S. 28–29*) та вже неодноразово згадуваного Фроста (*Frost. Them.' Place...* P. 124).

⁴⁹ Podlecki. *Life of Them...* P. 189–190.

⁵⁰ Група «A» в класифікації Мейгса і Льюїса (*Meiggs, Lewis. Selection...*), що відповідає групі «F» в більш ранній класифікації Гендса (*Hands. Ostraka and law...*); пор. до цього також критичні зауваження Подлецького (*Podlecki. Life of Them...* P. 190). Що ж до Ленардона, то він у цьому місці лише слідує поглядам Подлецького та Вандерпола (*Vanderpool. Ostracism at Athens...* P. 7–9); див. там же ілюстровані таблиці та посилання на звіти археологічних експедицій.

⁵¹ Podlecki. *Life of Them...* P. 190.

Разом з визначенням археологічних шарів з рештою остраконів як таких, що передують взяттю Афін персами в 480 році, цей висновок зазвичай використовується для датування знахідок з агори, тобто групи з 373 черепків⁵². Незважаючи на всю приблизність датування методом стратифікації, він у цьому випадку здається прийнятним: висновки, отримані за його допомогою, добре узгоджуються з розглянутими вище повідомленнями письмових джерел, а також з логікою суспільно-політичних процесів цього періоду.

У цьому зв'язку особливий інтерес становить група з 191 остракона, знайдених на північному схилі Акрополя і опублікованих Оскаром Броннером у 1938 році⁵³. На думку вченого, всі вони були заготовлені для однієї й тієї ж остракофорії, виконані на однаковій матеріалі (більшість — на денцях кілків, 10 — на донцях скіфосів, 26 — на частинах маленьких ваз) та обмеженим колом людей; Броннер ідентифікує всі написи лише з 14-тьма почерками. Крім того, на його думку, вони не були використані за призначенням, але викинуті з невідомої причини⁵⁴. На підставі зовнішньої схожості з остраконами з агори, які містили ім'я Арістіда, Броннер навіть вважає, що вони були заготовлені для остракофорії 482 року — року, яким датується остракізм Арістіда⁵⁵. Можливо, це дійсно надто конкретизоване судження і остракони з північного схилу Акрополя належать до якогось іншого року. Для нас, власне кажучи, важливим є сам факт організації остракофорії певної особи, в даному випадку — Фемістокла. Це може підтверджувати тезу про зростання в той період ролі агітації та демагогії в політичній боротьбі, тобто у формуванні «суспільної думки». Точна ідентифікація авторів заготовлених остраконів на даному етапі дослідження питання практично є нездійсненою і будь-який спосіб конкретизації по необхідності буде погіршати приблизність та абстрактність.

⁵² Їх огляд див. у Подлецького, з наведенням основних публікацій та описів (*Podlecki. Life of Them...* P. 191–192). Там же див. висновки щодо датування їх роком остракізму Арістіда.

⁵³ *Bronner. Excavation...* P. 230.

⁵⁴ *Ibid.* P. 230 ff., ілюстрації див. крім того: *Vanderpool. Ostracism at Athens...* P. 12, fig. 30, 31; *Podlecki. Life of Them...* Pl. 6.

⁵⁵ *Ibid.* P. 242; *Meiggs, Lewis. Selection...* P. 43: з археологічної точки зору імовірніше, що вони були заготовлені для якогось остракізму в кінці 480-х років, ніж для остракізму Фемістокла, який успішно завершився.

Таким чином, у найбільш загальному вигляді висновок може бути сформульований так: остракони з іменем Фемістокла були заздалегідь заготовлені суперниками чи, можливо, навіть ворогами Фемістокла⁵⁶ з метою нейтралізації його активності як політичного лідера. Коннор наполягає на їхній належності до одного з аристократичних «клубів», так званих «гетерій», які часто виявляли значний вплив на політичне життя Афін⁵⁷. Незважаючи на дещо модернізаторський підхід оцінки подій, що знаходить виявлення в його постійному прагненні віднаходити паралелі з сучасною політичною боротьбою в США, ця гіпотеза може виявитися конструктивною. Особливо ж у тому випадку, коли під «гетеріями» в ті часи розуміти більш або менш стабільне співтовариство найактивніших прибічників одного й того ж політичного курсу, можливо, до того ж, зв'язаних між собою особистою дружбою чи родинними зв'язками. Інакше кажучи, під «гетеріями» можна розуміти співтовариство найбільш активних виразників, «суб'єктів» наявних політичних тенденцій у розвитку поліса, тобто найбільш діяльну частину «політичних партій» цього періоду.

Виходячи із сказаного, можна зробити й висновок, що приготування остраконів з іменем Фемістокла було справою досить широкого кола осіб, які керувалися політичними мотивами та симпатіями, які були не згодні зі спрямуванням соціально-політичних планів Фемістокла і, до того ж, побоювалися зростання його політичної активності в Афінах. Таким чином, група зі 191 остракона Фемістокла цілком відповідає сутності остракізму як зброї у політичній боротьбі і, водночас, засобу обмеження надмірного впливу окремої особистості. Якщо прийняти за вірогідне датування цієї групи остраконів роком остракофорії Арістіда, то принадною здається гадка про те, що вони були виготовлені суперниками Фемістокла саме для перешкоди проходженню в еклесії морського закону. Найвірогідніше, що це були прибічники Арістіда, котрий виступав за збереження порядків, які встановилися в Афінах

⁵⁶ *Bronner*. Excavation... P. 242, *pop.: Vanderpool*. Ostracism at Athens... P. 12; *Meiggs, Lewis*. Selection... P. 43; *Podlecki*. Life of Them... P. 191, з аналізом різних версій.

⁵⁷ *Connor W.R.* The New politicians of fifth-century Athens. Princeton: Univ. Press., 1971. P. 25–26, 26f.

після реформ Клісфена, за орієнтацію на ополчення гоплітів, відмову від активної морської політики, в особливості — спрямованої проти грецьких сусідів Афін, в особливості, можливо, — проти Егіни⁵⁸.

Проте остракони сповіщають нам і про інших «кандидатів», котрі, очевидно, були досить відомими, а, таким чином, і впливовими в Афінах. У решті п'яти групах колекції остраконів з агори⁵⁹, в яких значний відсоток становлять остракони Фемістокла, спостерігається симптоматичне чергування імен⁶⁰ — від Алкмеонідів до Арістіда. З усієї сукупності імен, які можна датувати періодом до 460 року, дослідники виділяють досить довгий список Алкмеонідів, як відомих нам по інших джерелах, так і невідомих. Другим після Фемістокла в списку Мейгса та Льюїса⁶¹ є Калліксен, син Арістоніма «Алкмеонід»⁶² з 263-ма остраконами. Інший невідомий Алкмеонід, Гіппократ з Алопеки⁶³, «займає» за кількістю остраконів (125) четверте місце. До Алкмеонідів може бути, здається, віднесений і ще один Гіппократ, син Анаксілея (Anaxileos), представлений десятьма остраконами⁶⁴.

На підставі цих даних зазвичай робиться висновок щодо боротьби в 480-ті роки між Фемістоклом та Алкмеонідами, в якій кожна сторона використовувала будь-яку доступну їй пропагандистську зброю, — як, наприклад, історію зі щитом та Кілонову скверну проти Алкмеонідів⁶⁵. Таке трактування джерел можливо й надто категоричне, але, як ми бачили, не суперечить основним реаліям політичної боротьби Афін того періоду. Власне кажучи, мова йшла

⁵⁸ Про життя Арістіда на Егіні див.: Demosth. 26 ii, 6; див. аналіз такої можливості у Фроста (*Frost. Them. Place...* P. 118, not. 65). Щодо існування в Афінах «фракції», яка виступала проти війни з Егіною див.: *Wade-Gery. Essays...* P. 243–246.

⁵⁹ В–F у Мейгса і Льюїса; А–D, F у Гендса.

⁶⁰ *Podlecki. Life of Them...* P. 190.

⁶¹ *Meiggs, Lewis. Selection...* P. 40–41; *Vanderpool. Ostracism at Athens...* P. 18–19.

⁶² Аргументацію див.: *Podlecki. Life of Them...* P. 190.

⁶³ *Ibid.*

⁶⁴ *Podlecki. Life of Them...* P. 190, з посиланням на Вандерпола.

⁶⁵ Див. особливо: *Podlecki A.J. The political significance of the Athenian tyrannicide-cult // Historia. 1966. Bd. 15. P. 129 ff.*; *idem: Life of Them...* P. 190; пор.: *Суриков. По поводу новой публикации острака // ВДИ. 1996. № 2. С. 143–145.*

про вплив на демос різних політичних лідерів, який реалізувався у підтримці народом (екклесією) тієї чи іншої політичної програми.

Таким чином, у Алкмеонідів та Фемістокла було достатньо підстав (як політичних, так і особистих) для політичного протиборства взагалі, і особливо — після усунення Мільтіада, яке розчистило для інших шлях до посилення свого впливу. Хоча (судячи по статистиці археологічних джерел, а також беручи до уваги попередні та наступні перипетії політичної боротьби — роль Алкмеонідів на початку V ст. до Р. Х., роль Фемістокла у прийнятті морського закону 483/2 року до Р. Х. тощо) і можна, очевидно, говорити про них як про найбільш впливові та авторитетні у широких колах афінського демосу сили, склад виразників політичних альтернатив ними не вичерпується. Здається ймовірним, що знахідки остраконів якоюсь мірою можуть компенсувати замовчування цього періоду афінської історії нашими писемними джерелами і що імена, які стають нам відомими, мають безпосереднє відношення до політичної боротьби 480-х років. В усякому разі, на користь цього можуть свідчити остракони з іменами осіб, яких ми зустрічаємо на сторінках Геродота, Арістотеля та Плутарха в прямому зв'язку з тими чи іншими фактами біографії Фемістокла: Аброніх, син Лісікла (Hdt. VIII. 21; Thuc. I. 91. 3), Мелантій, афінянин, начальник кораблів, який допомагав повсталим проти перського владарювання іонійцям (Hdt. V. 65), Мнесіфіл, який в античних джерелах вважається наставником Фемістокла⁶⁶.

Ці збіги є вельми суттєвими. Вони дозволяють, крім усього іншого, досить серйозно ставитися як до свідчення писемних джерел щодо описуваних подій, так і до самих остраконів і, таким чином, ці збіги можуть слугувати аргументом для прийняття висновку про боротьбу між Фемістоклом та Арістідом як таку, що була визначальною для всього 483/2 р. до Р. Х., про боротьбу, що, можливо, стала кульмінаційним моментом для всього їхнього протиборства, яке розпочалося дещо раніше.

З цього, в тому числі, випливає, що остракони можуть розглядатися як досить надійні джерела для реконструкції подій, про які мало, побіжно, або ж неконкретно згадують джерела писемні.

⁶⁶ Frost. Them. 'Place... P. 124; *idem*: Themistocles and Mnesiphilus // Historia. 1971. V. 20. P. 20–25; Podlecki. Life of Them... P. 190; але поп.: Lenardon. Saga... P. 22.

Особливого значення, таким чином, набуває інтерпретація джерел з Кераміку, знайдених протягом 1965–1966 років і виділених Подлецьким у другу групу⁶⁷.

Уже зазначалося, що з більш як дев'яти тисяч остраконів 1696 належать Фемістоклу, більшість же, 4647, — Мегаклу, сину Гіппократа. Незважаючи на суперечливість датування, більшість дослідників вважає, що остракони Фемістокла в своїй масі належать до року остракізму Мегакла, тобто — до 487/6 р. до Р. Х.⁶⁸, про що сповіщає Арістотель (Arist. Athen. pol. 22. 3). На користь цього очевидно, можуть слугувати три остракони з однієї частини обідка кратера, на яких написані імена і Фемістокла, і Мегакла⁶⁹, хоча певні труднощі для такого висновку складає остракон Кімона, виконаний з частини, що майже не викликає сумнівів, того ж самого чорно-фігурного кратера⁷⁰: зазвичай це слугує аргументом для датування знахідок 471 р. до Р. Х., тобто роком остракізму самого Фемістокла. Проте більш вірогідним здається 486 р. до Р. Х. Що ж до згадки про Кімона, то вона може бути досить легко пояснена: слава його батька, Мільтіада, в особливості після опали останнього, цілком могла йому послугувати поганою службою. Це саме той випадок, коли особливо чітко проявилася вже відзначена властивість остракізму, згідно з якою в сферу його дії попадали особи, єдиною провинною котрих була їх загальна знаність у Афінах.

І, нарешті, Каллій, син Кратія з 760-тма остраконами займає в цьому списку третє місце. З них 11 містять такі епітети, як «μῆδος», або «ἐκ μῆδων». Це, а також їх сусідство з остраконами Мегакла та

⁶⁷ Podlecki. Life of Them... P. 189, 193–194; опис знахідок див. *Willemsen*. Die Ausgrabungen... S. 28–29; *Thomsen*. Origin of ostracism... P. 93; *Суриков*. По поводу новой публикации острака // ВДИ. 1996. № 2. С. 143–145.

⁶⁸ Хоча Льюїс і Бікнел датують остракони Мегакла 470-ми роками, коли Мегакл був остракований вдруге (Lysias. 14, 39), див.: *Lewis*. Kerameikos Ostraka... S. 1–4; *Bicknell P.J.* Was Megakles Hippokratous Alopekethen ostracised twice? // AC. 1975. V. 44. P. 172–175; *поп.*: *Williams G.M.E.* The Kerameikos ostraka // ZPE. 1918. Bd. 31. P. 103–113; *Thomsen*. Origin of ostracism... P. 94–95; *Lehmann*. Ostrakismos-Entscheid... S. 95; *Frost*. Plutarch's Them... P. 187; *idem*. Them.' Place...; *Podlecki*. Life of Them... P. 193; *Lenardon*. Saga... P. 48 f.

⁶⁹ Див.: *Podlecki*. Life of Them... Pl. 8a; *Vanderpool*. Ostracism at Athens... P. 11; *Thomsen*. Origin of ostracism... P. 95.

⁷⁰ *Podlecki*. Life of Them... Pl. 8 b.

Фемістокла, дає підстави ідентифікувати Каллія з третім остракованим «другом тиранів», про якого, не згадуючи його імені, говорить Арістотель (Arist. Athen. pol. 22. 6)⁷¹.

Таким чином, повна картина остракізмів така: 488/7 — Гіппарх; 487/6 — Мегакл; 486/5 — Каллій; 485/4 — Ксантіпп; 484/3 — Арістід. При цьому, неодмінним і статистично вельми «популярним» для остракофорій розглядуваного періоду (принаймні — з 487/6 року, року остракізму Мегакла) був Фемістокл.

З цього легко зробити висновок, що саме боротьба між Фемістоклом та його суперниками (починаючи з «друзів тиранів», Алкмеонідів і завершуючи Арістідом) була визначальною для політичного життя Афін у 480-х роках; що за своїм зовнішнім виявленням вона була боротьбою за переважання серед широких верств громадянського населення Афін (в особливості — демосу), у полісних інститутах (екклесія, Ареопаг, архонтат, стратегія, Буле, тощо); що засобом досягнення такої переваги було прийняття або відхилення екклесією політичних, і в особливості — зовнішньополітичних чи навіть військово-політичних програм, або ж підтримка опозиції програм; що за своєю глибинною суттю ця боротьба була віддзеркаленням та проявом боротьби між різними тенденціями у розвитку поліса, причому, з остракізмом Арістіда демократична тенденція посилилася і знайшла своє вираження у прийнятті морського закону Фемістокла, закону, який на багато років визначив характер основних як внутрішньо-, так і зовнішньополітичних альтернатив.

Крайній висновок з усього вищесказаного (і в особливості — з аналізу різних джерел) полягає в тому, що за всіма цими остракофоріями вгадується фігура Фемістокла, який використовував (чи навіть спеціально ввів для досягнення своїх політичних цілей) інститут остракізму, тобто виступав у ролі ініціатора та організатора вигнання своїх політичних суперників⁷². Ми, в цілому, поділяємо точку

⁷¹ Podlecki. *Life of Them...* P. 193; *Lenardon. Saga...* P. 46.

⁷² Фролов. *Полит. лидеры...* С. 18; Лурье. *История Греции...* С. 196, пор. його ж: *Ист. ант. общ. мысли...* С. 155; навіть Гомм допускає таку можливість (*Gomme. Ath. notes.* P. 321–331); пор. також: *Kahrstedt. Themistokles...* S. 1688; *Lehmann. Ostrakismos-Entscheid...* S. 99; *Frost. Them.' Place...* P. 122; *Lenardon. Saga...* P. 46–48; *idem. Archonship of Them...* S. 419; *McGregor. Pro-Persian party...* P. 71–95; *Papastavru. Themistokles...*

зору щодо можливості активного використання Фемістоклом остракізмів для досягнення своєї мети, однак тільки з урахуванням усіх викладених вище міркувань. Крім того, невинуватою, на наш погляд, є деталізація картини політичної боротьби цього періоду. Намагання визначити союзників Фемістокла в кожному з остракізмів (Арістіда — проти Мегакла та Ксантіппа; Кімона — проти Алкмеонідів та «друзів тиранів» тощо)⁷³: за сучасного стану джерел це, мабуть, надто сміливо, хоча, звичайно, сама по собі ідея щодо тимчасового альянсу різних політичних сил та діячів цілком конструктивна.

Що ж стосується часу введення остракізму, то ця проблема має свою значну історіографію⁷⁴. Відзначимо тільки, що і після появи публікації та досліджень фрагменту візантійського рукопису XV століття (Codex. Vatic. Gr. 1144), у літературі можна зустріти спроби датування запровадження остракізму 480-ми роками, точніше — роком його першого використання, і пов'язати його з іменем Фемістокла⁷⁵. Відзначимо також, що, — приймаючи в цілому запровадження остракізму Клісфеном (або ж, принаймні, за часів Клісфена), — зміна в його механізмі (тобто передача функцій народним зборам) мала не менше значення, ніж сам процес його першопочаткового введення і являє собою *μεταβολή* в конституції Афінів⁷⁶; що таку перебудову інститутів поліса не можна відокремлювати від боротьби за зовнішньополітичну програму і політику морських озброєнь Фемістокла⁷⁷; що, далі, ця перебудова не могла конституюватися сама по собі, але повинна була мати *зацікавленого в ній* ініціатора; і, зрештою, що цей ініціатор повинен був бути

S. 131 not. 38., S. 31; *Podlecki*. Life of Them... P. 9 f., 190 ff., por.: S. 188; *idem*: Political significance... P. 129–141; *Hignett*. History... P. 188–189; *Williams*. Image of the Alkmeonidai... P. 109 not. 21; *Bengtson*. GG... S. 181–182.

⁷³ Особливо характерна в цьому відношенні реконструкція Папаставру (*Papastavru*. Themistokles... S. 31; por.: *Knight*. Some studies... P. 29 f.; та ін.).

⁷⁴ *Карпюк*. Клісфеновские реформы... Там же див. бібліографію з проблеми. Див. також детальний огляд дискусії щодо часу введення остракізму у Томсена і Лемана (*Thomsen*. Origin of ostracism... P. 16–60; *Lehmann*. Ostrakismos-Entscheid... S. 85–99).

⁷⁵ Напр. пізні роботи Подлецького і Ленардона з указаних вище.

⁷⁶ *Lehmann*. Ostrakismos-Entscheid... S. 99.

⁷⁷ *Ibid*. S. 98 ff.

досить упевненим у тім, що запропонований ним механізм не знищить його самого. Враховуючи все це, а також активність, «популярність» та невразливість для остракофорій 480-х років Фемістокла, можна прийти до висновку щодо можливості його ініціативи в зміні механізму дії остракізму, хоча, звичайно, наполягати на цьому немає ніякої необхідності. Для нас важливим є вже те, що об'єктивно остракофорії 480-х років розчистили шлях морській програмі Фемістокла, а остракізм Арістіда 483 року знаменував собою її остаточну перемогу та успіх.

4. Морський закон Фемістокла 483/2 р. до Р. Х.

Проведений у попередніх параграфах аналіз ситуації в Афінах з цілковитою певністю дозволяє нам розглядати Фемістокла як впливового політичного діяча, що прагнув до зміцнення свого становища в суспільно-політичному житті поліса і спирався в цьому на підтримку широких верств демосу, тобто на соціальну базу молодого афінської демократії. Вперше досягнувши хоч скількись помітного впливу на посаді архонта-епоніма 493 року і прибічника (а можливо й ініціатора) активізації зовнішньополітичних приготувань, основою яких стала програма морських озброєнь, він, скоріше за все, і в подальшому виступав за її продовження та поглиблення — на різних етапах, втім, з різними успіхами. Кульмінаційним моментом цієї політичної активності стало прийняття морського закону в 483 році, який у джерелах розглядається в зв'язку з остракізмом Арістіда.

Ось той найзагальніший фон, який хотілося попередньо визначити. Проте це лише один, так би мовити, політичний ракурс картини. Інший же, військово- і зовнішньополітичний контекст морського закону Фемістокла проявляється у тому, що джерела зазвичай пов'язують його приведення з черговим зростанням зовнішньої небезпеки для поліса, яка й сприяла торжеству політики Фемістокла. Мається на увазі війна з Егіною (чи з Коркірою за свідченням Непота, хоча більшість дослідників приймають першу версію), як безпосередня загроза, і перспектива поновлення прямої конфронтації з Персією.

І, зрештою, економічна основа будівництва, тобто надходження необхідних коштів з Лаврійських та Маронейських копалень. У зв'язку з ним, із цим надходженням, зазвичай розглядаються питання про кількість збудованих кораблів, про роль Фемістокла в цьому будівництві, про співвідношення суспільних прибутків та видатків а також продуктивність срібних копалень, про оформлення інституту трієрархії, механізм її функціонування тощо.

Значимо також, що найбільш повне дослідження даної проблеми проведено в роботі Ж. Лабарба та в численних рецензіях на неї. Крім того, морський закон Фемістокла — необхідна складова частина будь-якого дослідження епохи греко-перських воєн, від загальнодоступних підручників і до спеціальних робіт, включно з тими, що вже використовувалися вище при розробці попередніх параграфів даної монографії. Разом з тим, морський закон 483 року — це слава Фемістокла, основа перемоги у війнах та запорука порятунку всієї Еллади, і тому його вивчення нерозривно пов'язане з усім комплексом військово-морських приготувань кінця 480-х років.

Зрештою, здійснення морської програми — це й рубіж у всьому суспільно-політичному розвитку поліса, у переорієнтації його в бік моря, основа майбутньої Архе, одна з умов еволюції афінської громадянської общини у напрямку її подальшої демократизації.

Джерельна база морського закону Фемістокла досить солідна. Найбільш суттєвими при цьому є свідчення Геродота, Арістотеля, Плутарха та Полієна. Менш чіткими, хоча й важливими, є також повідомлення Фулідіда, Непота, Елія Арістїда, Юстіна, Лїбанїя та Псевдо-Нїколая з Міри.

Як уже було сказано вище, Геродот (Hdt. VII. 144) повідомляє про пропозицію Фемістокла щодо подїлу прибутків з Лавріона та щодо будівництва на ці кошти двохсот трїєр для війни з Егіною: «Ще до того, на щастя [! — В.С.], восторжествувала й інша думка того ж Фемістокла: коли в афінян у полісній скарбниці було зібрано багато грошей, що надїшли з копалень Лавріона, і коли громадяни забажали розділити їх поміж себе по десять драхм на людину, тоді Фемістокл переконав афінян утриматися від розподїлу і збудувати на ці кошти двїсті кораблів для війни, а саме для війни з Егіною. Дїйсно, війна, що тоді спалахнула, стала рятівною для Еллади у майбутньому, оскільки вона зробила афінян морським народом. Хоча кораблі й не були застосовані для тієї мети, для якої вони були

збудовані, але завдяки цьому вони були в Елладі наготові, коли в них виникла потреба. Таким чином, афіняни мали вже ті кораблі, що були збудовані раніше. Потрібно було збудувати ще й інші...»⁷⁸.

Арістотель (Arist. Athen. pol. 22. 7) — про прибутки з Маронеї та про сто триєр: «А на третій рік, — пише він, — при архонті Нікодемі, було відкрито копальні в Маронеї і в поліса залишилося заощаджень на сто талантів від їх експлуатації. Тоді дехто радив розділити ці гроші серед народу, проте Фемістокл не допустив до цього. Він не говорив, на що думає використати ці гроші, але пропонував дати у позику ста найзаможнішим з афінян кожному по одному таланту, а згодом, якщо їх використання буде схвалено, витрату прийняти на рахунок поліса, в іншому ж випадку стягти ці гроші з тих, хто їх отримав у позику. Отримавши гроші на таких умовах, він розпорядився збудувати сто триєр, на яких афіняни боролися при Саламіні з варварами. У цей час був підданий остракізмові Арістід, син Лісімаха»⁷⁹.

⁷⁸ 'Ετέρη τε Θεμιστοκλέϊ γνώμη ἔμπροσθε ταύτης ἐς καιρὸν ἤριστευσε, ὅτε Ἀθηναίοισι γενομένων χρημάτων μεγάλων ἐν τῷ κοινῷ τὰ ἐκ τῶν μετᾶλλων σφί προστήλθε τῶν ἀπὸ Λαυρείου, ἔμελλον λάξεσθαι ὀρχηδὸν ἕκαστος δέκα δραχμάς· τότε Θεμιστοκλῆς ἀνέγνωσε Ἀθηναίους τῆς διαιρέσεως ταύτης παυσάμενος νέας τούτων τῶν χρημάτων ποιήσασθαι διηκοσίας ἐς τὸν πόλεμον, τὸν πρὸς Αἰγινήτας λέγων. Οὗτος γὰρ ὁ πολέμος συστάς ἔσωσε τότε τὴν Ἑλλάδα, ἀναγκάσας θαλασσίους γενέσθαι Ἀθηναίους· αἱ δὲ ἐς τὸ μὲν ἐποιήθησαν οὐκ ἐχρήσθησαν, ἐς δέον δὲ οὕτω τῇ Ἑλλάδι ἐγένοντο. Αὐταὶ τε δὴ αἱ νέες τοῖσι Ἀθηναίοισι προποιεθεῖσαι ὑπῆρχον, ἑτέρας τε ἔδεε προσναυπηγέεσθαι.

⁷⁹ ἔτει δὲ τρίτῳ μετὰ ταῦτα Νικοδήμου ἀρχοντος, ὡς ἐφᾶνη τὰ μέταλλα τὰ ἐν Μαρωνείᾳ, καὶ περιεγένετο τῇ πόλει τάλαντα ἑκατὸν ἐκ τῶν ἔργων, συμβουλευόντων τινῶν τῷ δήμῳ διανείμασθαι τὸ ἀργύριον, Θεμιστοκλῆς ἐκάλυσεν, οὐ λέγων ὅ τι χρήσεται τοῖς χρήμασιν, ἀλλὰ δανείσαι κελεύων τοῖς πλουσιωτάτοις Ἀθηναίων ἑκατὸν ἐκάστῳ τάλαντον, εἴτ' ἐὰν μὲν ἀρέσκη τὸ ἀνάλωμα, τῆς πόλεως εἶναι τὴν δαπάνην, εἰ δὲ μή, κομίσασθαι τὰ χρήματα παρὰ τῶν δανεισαμένων. λαβῶν δ' ἐπὶ τούτοις ἐναυπηγήσατο τριῆρεις ἑκατὸν, ἐκάστου ναυπηγουμένου τῶν ἑκατὸν μίαν, αἷς ἐναυμάχησαν ἐν Σαλαμῖνι πρὸς τοὺς βαρβάρους. ὠστρακίσθη δ' ἐν τούτοις τοῖς καιροῖς Ἀριστείδης ὁ Λυσιμάχου.

Плутарх (Plut. Them. IV. 1–3) також повідомляє про ініціативу Фемістокла щодо припинення розподілу доходів від експлуатації нововідкритих копалень у Лавріоні під приводом війни з Егіною: «Оскільки в афінян був звичай ділити між собою доходи із срібних копалень в Лавріоні, Фемістокл перш за все наважився сам виступити в еkkлeсії з пропозицією припинити такий розподіл а на ці гроші збудувати трієри для війни з Егіною. Ця війна в Елладі була тоді в повному розпалі: Егіна завдяки своєму сильному флотові панувала над морем. Тим легше було Фемістоклові умовити співгромадян, не залякуючи їх ні Дарієм, ні персами (вони були далеко і не було твердих підстав боятися їх нашествия); але він саме вчасно використав суперництво і гнів політів проти Егіни для підготовки до війни з Персією: на ці гроші було збудовано сто трієр, які билися з Ксерксом...»⁸⁰.

Схоже знаходимо й у Поліена, де вся ця історія подається як приклад стратегеми Фемістокла. У нього також йдеться про сто трієр, споруджених на кошти від розробки срібних копалень під приводом підготовки до війни з Егіною, проте не вказується назва цих копалень і не визначається місце їх розташування: «Під час війни з Егіною, — розповідає Поліен (Polyaen. 1. 30. 6) —, коли афіняни мали намір поділити між собою доходи із срібних копалень, сто талантів, Фемістокл, перешкодивши цьому, переконав дати ста найбагатшим громадянам [ἔπεισεν ἑκατὸν ἀνδράσι τοῖς πλουσιωτάτοις] кожному по таланту. І якщо це сприятиме благу [ὄρεση], то щоб витрати були віднесені на рахунок поліса, а якщо ні [μὴ ὄρεση] — то щоб вони їх повернули. Так і вирішили. Ці ж

⁸⁰ Καὶ πρῶτον μὲν τὴν Λαυρεωτικὴν πρόσοδον ἀπὸ τῶν ἀργυρείων μετάλλων ἔθος ἔχοντων Ἀθηναίων διανέμεσθαι, μόνος εἰπεῖν ἐτόλμησε παρελθὼν εἰς τὸν δῆμον, ὡς χρὴ τὴν διανομὴν ἐάσαντας ἐκ τῶν χρημάτων τούτων κατασκευάσασθαι τριήρεις ἐπὶ τὸν πρὸς Αἰγινήτας πόλεμον. ἤκμαζε γὰρ οὗτος <τότ'> ἐν τῇ Ἑλλάδι μάλιστα, καὶ κατεῖχον οἱ νησιῶται πλήθει νεῶν τὴν θάλατταν. ἦ καὶ ῥᾶον ὁ Θεμιστοκλῆς συνέπεισεν, οὐ Δαρείων οὐδὲ Πέρσας – μακρῶν γὰρ ἦσαν οὗτοι καὶ δέος οὐ πάνυ βέβαιον ὡς ἀφιξόμενοι παρεῖχον – ἐπισείων, ἀλλὰ τῇ πρὸς Αἰγινήτας ὀργῇ καὶ φιλονικίᾳ τῶν πολιτῶν ἀποχρησάμενος εὐκαίρως ἐπὶ τὴν παρασκευὴν. ἑκατὸν γὰρ ἀπὸ τῶν χρημάτων ἐκείνων ἐποιήθησαν τριήρεις, αἷς καὶ πρὸς Ξέρξην ἐναυμάχησαν.

сто мужів, що отримали позику, кожен збудував по одній трієрі, хорошій і швидкій. Афіняни ж з задоволенням отримали новий флот і не тільки проти егінців використали ці трієри, але й проти персів»⁸¹.

Фукідід (Thuc. I. 14. 1—3)⁸² пов'язує сто трієр, які були вибудовані за пропозицією Фемістокла на кошти, отримані від розробки нововідкритих копалень у Лавріоні, з війною проти Керкіри: «Ось такі були найбільш значні морські сили. Хоча флоти ці й утворилися через багато поколінь після Троянської війни, однак, як і в той час вони мали небагато трієр, складаючись все ще з п'ятдесятивесельних суден і довгих кораблів. Незадовго до мідійських воєн і до смерті Дарія, який був царем персів після Камбіса, з'явився дуже багато трієр у тиранів Сицилії і в керкірян. Такими були значні флоти в Елладі в останні часи перед походом Ксеркса. Егінці ж і афіняни, а також деякі інші елліни, мали в своєму розпорядженні невеликі кораблі, здебільшого п'ятдесятивесельні. Трієри з'явилися у афінян значно пізніше, з того часу, як Фемістокл переконав їх під час війни з егінцями і в зв'язку з загрозою

⁸¹Θεμιστοκλῆς ἐν τῷ πρὸς Αἰγινήτας πολέμῳ μελλόντων Ἀθηναίων τὴν ἐκ τῶν ἀργυρείων πρόσδοτον, ἑκατὸν τάλαντα, διανέμεσθαι κωλύσας ἐπεισεν ἑκατὸν ἀνδράσι τοῖς πλουσιωτάτοις ἑκάστῳ δοῦναι τάλαντον· κἂν μὲν ἀρέσῃ τὸ πραχθῆσόμενον, τῇ πόλει τὸ ἀνάλωμα λογισθῆναι, ἐὰν δὲ μὴ ἀρέσῃ, τοὺς λαβόντας ἀποδοῦναι. ταῦτα μὲν ἔδοξεν. οἱ δὲ ἑκατὸν ἀνδρες ἑκαστος μίαν τριήρη κατέστησαν σπουδῇ χρησάμενοι κάλλους καὶ τάχους. Αθηναῖοι καινὸν στόλον ποιήσαντες ἤσθησαν, καὶ οὐ μόνον κατὰ Αἰγινήτων ταῖς τριήρεσι ταύταις, ἀλλὰ καὶ κατὰ Περσῶν ἐχρήσαντο.

⁸²δυνατώτατα γὰρ ταῦτα τῶν ναυτικῶν ἦν. φαίνεται δὲ καὶ ταῦτα πολλαῖς γενεαῖς ὕστερα γενόμενα τῶν Τρωικῶν τριήρεσι μὲν ὀλίγαις χρώμενα, πεντηκοντόροις δ' ἔτι καὶ πλοίοις μακροῖς ἐξηρτυμένα ὡσπερ ἐκεῖνα. ὀλίγον τε πρὸ τῶν Μηδικῶν καὶ τοῦ Δαρείου θανάτου, ὃς μετὰ Καμβύσην Περσῶν ἐβασίλευσε, τριήρεις ἀρετὰ τε Σικελίαν τοῖς τυράννοις ἐς πλῆθος ἐγένοντο καὶ Κερκυραίοις· ταῦτα γὰρ τελευταῖα πρὸ τῆς Ξέρξου στρατείας ναυτικά ἀξιόλογα ἐν τῇ Ἑλλάδι κατέστη. Αἰγινῆται γὰρ καὶ Αθηναῖοι, καὶ εἴ τινες ἄλλοι, βραχέα ἐκέκτηντο, καὶ τούτων τὰ πολλὰ πεντηκοντόρους· ὁψέ τε ἀφ' οὗ Αθηναῖους Θεμιστοκλῆς ἐπεισεν Αἰγινήταις πολεμοῦντας, καὶ ἅμα τοῦ βαρβάρου προσδοκίμου ὄντος, τὰς ναῦς ποιήσασθαι αἷσπερ καὶ ἐναυμάχησαν· καὶ αὗται οὕτω εἶχον διὰ πάσης καταστράματα.

вторгнення перського царя [τοῦ βαρβάρου προσδοκίμου ὄντος] спорудити кораблі, на яких вони згодом і вели морську битву; але й ці кораблі ще не були цілком палубними».

Корнелій Непот (Nep. Them. II. 1–3) пов'язує спорудження кораблів за пропозицією Фемістокла з війною не проти Егіни, а проти Коркіри⁸³.

Елій Арістід (Aristid. 46. 187)⁸⁴ повідомляє: коли поліс отримав багато грошей розробки срібних копалень і їх збиралися розділити серед усіх афінських громадян, один тільки Фемістокл відважився заперечувати і переконав побудувати на ці кошти кораблі, нібито

⁸³ Primus autem gradus fuit capessendae rei publicae bello Corcyraeo, ad quod gerendum praetor a populo factus non solum praesenti bello, sed etiam reliquo tempore ferociorem reddidit civitatem. Nam cum pecunia publica quae ex metallis redibat largitione magistratuum quotannis interiret, ille persuasit populo ut ea pecunia classis centum navium aedificaretur. Qua celeriter effecta primum Corcyraeos fregit, deinde maritimos praedones consectando mare tutum reddidit. In quo cum divitiis ornavit, tum etiam peritissimos belli navalis fecit Atheniensis. Id quantae salutis fuerit universae Graeciae, bello cognitum est Persico. Nam cum Xerxes et mari et terra bellum universae inferret Europae, cum tantis copiis eam invasit quantas neque ante nec postea habuit quisquam.

⁸⁴ περιγενομένων γὰρ τῇ πόλει χρημάτων συχνῶν ἀπὸ τῶν ἔργων τῶν ἀργυρείων, καὶ ταῦτα μελλόντων εἰκῆ νέμεσθαι, μόνος τῶν πάντων ἐτόλμησεν ἀντιπεῖν, οὐ διακόνου πράγμα πράττων, οὐδ' ὑπηρετοῦντος ταῖς ἐπιθυμίαις, οὐδ' ἀποπιμπλάντος τὰς ἡδονὰς, ἀλλὰ μᾶλλον, ὡς γέ μοι φαίνεται, συμβούλου καὶ διδασκάλου, καὶ τὸ μὲν ἥδιστον ἐκόντος ὑπερβαίνοντος, τὸ δὲ βέλτιστον προορωμένου καὶ πράττοντος, κἂν δέη λυπῆσαι, καὶ τὸν ἱατρὸν, ἀλλ' οὐ τὸν ὀψοποιὸν μιμουμένου, μᾶλλον δὲ καὶ τὸν γυμναστήν, ὡς ἂν σὺ φαίης, εἶπερ πρὸ τοῦ κινδύνου καὶ τῶν δυσχερῶν ἔπραττε τὸ συμφέρον καὶ ὅπως μὴ ὑποδώσει τοῖς Ἕλλησι τὰ πράγματα. ἐκέλευε τοῖς νυν' Ἀθηναίους τῆς μὲν διαδόσεως ὑπεριδεῖν, ναῦς δὲ ποιήσασθαι ἐκ τῶν χρημάτων, πρόφασιν μὲν ὡς ἐπὶ τὸν πόλεμον τὸν πρὸς Αἰγινήτας, οὗτος γὰρ ἐνειστήκει τότε, τῇ δ' ἀληθείᾳ τὰ μέλλοντα ἔσεσθαι προορῶν καὶ νομίζων τὴν Μαραθῶνι μάχην ὡσπερὶ προοίμιον γεγενῆσθαι τοῖς Ἀθηναίοις, εἶναι δ' οὐ πέρας τοῦ πολέμου τοῦ παντὸς οὐδὲ τελευτήν, ἀλλ' ἀρχὴν μᾶλλον καὶ παρασκευὴν ἑτέρων ἀγῶνων μειζόνων. καὶ ταῦτα κατ' ἀρχάς τε λέγων ἔπειθε καὶ αἱ τριήρεις ἐποιήθησαν, καὶ τότε ἔπεισεν ὡς δεῖ ταῖς τριήρεσι χρῆσασθαι καὶ τῇ θαλάττῃ προσέχειν, ὡς οὐκ ἂν αὐτοῖς κάλλιον ὀρητήριον τοῦ πρὸς τοὺς βαρβάρους πολέμου.

для війни з Егіною, яка тоді точилася, насправді ж передбачаючи, що битва при Марафоні — це не кінець, але початок великих майбутніх битв.

Юстин (Justin. II. 12) говорить про те, що афіняни спорудили двісті кораблів після Марафонської битви, оскільки Фемістокл переконав їх, що ця перемога означає для персів не кінець, але причину для більшої війни.

Лібаній (Libanios. Declamationes. 9. 38) у своїй фіктивній промові Неокла після Саламіну, в якій той намагається примиритися зі своїм сином Фемістоклом, згадує і про переконання ним афінян відмовитися від розділу грошей з Лавріона та спорудити натомість кораблі⁸⁵. У відповіді ж Фемістокла (Ibid. 10. 27) Лібаній вкладає в його вуста зізнання у прагненні стати рівним Мільтіаду і в спорудженні для афінян ста трієр⁸⁶.

І нарешті, Псевдо-Ніколай з Міри (Nikolaos. Progymnasmata. 8. 7) у «Похвалі Фемістокла» говорить про те, що афіняни не знали морської справи, а він перший ввів цю науку та переконав потурбуватися про море. В той час, як афіняни довільно розподіляли державні кошти серед громадян, він переконав їх збудувати на ці гроші трієри. З ними афіняни й перемогли остров'ян та егінців.

Незважаючи на такі розбіжності у повідомленнях джерел (що цілком зрозуміло, з погляду на різницю в жанрах, завданнях та в датуванні), можна виділити і дещо спільне.

По-перше, як уже зазначалося, прийняттю рішення щодо будівництва кораблів передував певний опір серед афінян: Геродот згадує

⁸⁵ ὡν δ' οὐδὲ τοῦτ' ἔστιν εἰπεῖν ὡς οὐκ ἔτυχον τοῦ σκοποῦ. τετύχηκα γὰρ τῶν θεῶν συλλαβόντων ὑπὲρ ἅπαντα τοξότην. παρὰ γὰρ τῆς λυπηρᾶς ἐκείνης ἀποκηρύξεως, ὧ θεμιστόκλεις, πάντα ἡμῖν τὰ πανταχοῦ γῆς καὶ θαλάττης θαυμάζόμενα, οἱ περὶ τῶν ἐκ Λαυρίου χρημάτων λόγοι δι' ὧν ἐπεισας Ἀθηναίους ἀντὶ τοῦ νέμεσθαι ναῦς ποιεῖν, ὁ τοῦ Μαραθῶνι τροπαίου ζῆλος, ῥημάτων ἐξήγησις, ναυμαχίαι δύο περὶ Εὐβοίαν καὶ νῆκαι, ψήφισμα μετοικίζον εἰς τὴν θάλατταν τὴν πόλιν, ὁ τῶν ἔργων κολοφών, ἡ Σαλαμίς, περὶ ἣν τὴν Ἀσίαν ἐβάπτισας.

⁸⁶ πολλοὺς καιροῦς, ὧ Νεόκλεις, διαλλαγῶν, πολλοὺς παραλέλοιπας. ἠγγύπνου, ἐπεθύμουν ἐμαντὸν ἐξιῶσαι τῷ Μιλτιάδῃ, σὺ δὲ ἐτήρεις τὴν ἀποκήρυξιν. τριήρεις ἕκατὸν Ἀθηναίοις ἐποίησας, σὺ δὲ οὐκ ἔλυσες τὴν ἀπέχθειαν. διήλλαττον τοῦς Ἕλληνας πρὸς αὐτούς, σὺ δὲ οὐ διηλλάττον τῷ παιδί.

про «переконання Фемістоклом афінян, крім того, весь контекст глави, здається, містить певний натяк на протидію; Арістотель з цілковитою певністю говорить про наявність і інших пропозицій щодо прибутків, пов'язуючи з прийняттям поради Фемістокла остракізм Арістіда; Плутарх також відзивається щодо пропозиції Фемістокла як щодо виявлення сміливості — тут може матися на увазі і наявність інших думок, причому, очевидно, вельми популярних у народі (в еклесії); Поліен приводить цей проект Фемістокла як взірць стратагеми, підкреслюючи, що її проведення «вдалося» і що Фемістокл «став на перешкоді» першопочаткового рішення афінян; подібні вислови і у Фукідіда: Фемістокл переконав афінян прийняти його план; менш певні свідчення Лібанія та Псевдо-Ніколая з Міри, хоча в першого також зустрічається дієслово «переконувати» (πειθω) в зв'язку з пропозицією Фемістокла відмовитися від розділу надходжень із Лавріона. Можна було б, звичайно, акцентувати увагу на розбіжностях у свідченнях джерел, що, безумовно, важливо і що зазвичай робиться у джерелознавчих студіях. Проте в даному випадку більш суттєвою здається схожість **у принципі** між різними, як за датуванням (починаючи з Геродота і закінчуючи Лібанієм), так і за жанром (строга історична розповідь Фукідіда і заздалегідь сконструйована «Еloge» Псевдо-Ніколая), джерелами.

По-друге, рішення щодо будівництва кораблів було прийнято **під приводом** (чи **для**) війни з Егіною (чи з Керкірою або Коркірою), яка на той час розгорілася з новою силою: Геродот, Плутарх, Поліен, Фукідід, Непот і дуже неясно — Псевдо-Ніколай. У цьому зв'язку відзначимо й більш загальний висновок: у джерелах смутно звучить традиція, яка пов'язує прийняття морського закону Фемістокла з локальною війною взагалі — будь то війна з Егіною, чи з Керкірою (Коркірою). Саме війна, згідно з традицією, стала безпосереднім приводом для прийняття еклесією проекту Фемістоклу. Помітне також певне протиставлення локальної війни в Елладі війні з Персією; відчувається і усвідомлення альтернатив: або Фемістокл використав війну з Егіною для здійснення свого проекту, спрямованого проти Персії, що засвідчує його незвичайну прозорливість (Plut. Them. IV. I–III; Aristid. 46. 187), або ж, як про це розповідає Фукідід, морський закон був прийнятий водночас як з огляду на війну з Егіною, так і «з огляду на загрозу перського царя», причому ця остання не становила жодної таємниці для афінян; під час війни з

Егіною (Геродот) чи Коркірою (Непот), без будь-якого безпосереднього зв'язку з перською загрозою, усвідомленою пізніше; або ж саме у передбаченні майбутньої війни з Персією, як у Юстіна; зрештою, у Арістотеля і Поліена цей проект розглядається як результат хитрощів Фемістокла, котрий не називає мети передачі грошей найбагатшим громадянам взагалі — повідомлення Поліена при цьому має певну схожість з Геродотом і Непотом, оскільки і в нього флот, створений під час (мається на увазі — *для?*) війни з Егіною, послугував справі відбиття перської навали⁸⁷. Найбільш загальною тенденцією цих повідомлень є тенденція до виведення певного зв'язку між будівництвом флоту в 483 році саме з локальною війною, — як з безпосередньою та найактуальнішою його причиною.

По-третє, більшість джерел пов'язує будівництво кораблів Фемістокла з прибутками, що надходили від експлуатації копалень: Геродот, Арістотель, Плутарх, Поліен, Непот, Лібаній та Арістід. В той час, як Геродот, Плутарх та Лібаній говорять про срібні копальні в Лавріоні, Арістотель згадує про нововідкриті копальні у Мароней. Що ж стосується Поліена, Елія Арістіда та Корнелія Непота, то вони повідомляють про копальні взагалі, не називаючи місцевості, в якій вони знаходилися. Сюди ж можна віднести й місце з Псевдо-Ніколая, котрий говорить про розподіл полісних коштів, але не називає джерел їх надходження.

Зрештою, по-четверте, — це статистика, тобто повідомлення про кількість новозбудованих кораблів: Геродот і Юстін говорять про 200; Арістотель, Плутарх, Поліен, Непот, Лібаній — 100; Фулідід і Псевдо-Ніколай взагалі нічого не говорять про кількість. Варто також зазначити, що Плутарх в іншому місці (Plut. Cim. 12) згадує і про двісті трієр Фемістокла, що наближує його до першої групи джерел.

Таким чином, весь попередній хід дослідження цілком співвідноситься з першими двома означеними положеннями. Фемістокл в 490-ті, і особливо — в 480-ті роки, що закінчилися остракізмом Арістіда, був достатньо політично активним і висновок щодо проведення ним морського закону в результаті політичної боротьби, подолання опору його противників дозволяє наповнити реальним змістом цю політичну активність. Те ж, що прийняття морського закону Фемістокла джерела пов'язують з війною, яка

точилася в Елладі, то воно цілком узгоджується з тезою про взаємозв'язок внутрішньої та зовнішньої політики, про неможливість відірвати внутрішньополітичні перетворення від зовнішніх умов, про те, що греко-перські війни стали важливим фактором (чи навіть каталізатором) еволюції афінського поліса.

Найбільш прийнятною здається ідентифікація цієї війни з війною проти Егіни, яка згадується у більшості джерел (у Геродота, Плутарха, Арістіда та Фуکیدіда) і в сучасних дослідженнях⁸⁸. Причому, з цією війною пов'язується активізація політичної боротьби в Афінах 480-х років взагалі, реформа 487/6 року та серія остракізмів⁸⁹.

На наш погляд, така конкретизація зовнішньополітичного впливу на вказані процеси в Афінах сама по собі цілком ймовірна і не може викликати заперечень по суті. Вона не суперечить і намальованій вище картині політичної боротьби. Проте абсолютизація такого впливу є недопустимою. Навіть більше, хоч скількись точно визначення міри його ефективності залежить від точності датування, яка здається досить проблематичною, навіть з урахуванням сучасних досліджень з цього питання⁹⁰. Очевидно,

⁸⁷ Дещо іншу класифікацію джерел, при якій акцент ставиться на подібності анекдотів, що наводяться у Плутарха, Арістотеля та Поліена, див. *Гершензон М.О.* Афінская полития Аристотеля и жизнеописание Плутарха // Исследования по греческой истории. М., 1894. С. 49; тут Гершензон сходиться в своєму аналізі до джерелознавчих студій німецької школи XIX століття, в особливості – до Мельбера та Бергга.

⁸⁸ *Бузескул.* Ист. Аф. дем... С. 103–104; *його ж:* Афінская демократия. С. 48; *його ж:* Ист. Греции... С. 208; *Bunper.* Лекции... С. 143; *Гершензон.* Афінская полития Аристотеля... С. 50; *Колобова, Глускина.* Очерки... С. 154–155; *Лурье.* Ист. ант. общ. мысли... С. 154; *Kahrstedt.* Themistokles... S. 1688; *Frost.* Them.' Place... P. 117 ff.; *Willamowitz-Möllendorff.* Aristoteles und Athen... Bd. II. S. 280 ff.; *Lenardon.* Saga... P. 227 not. 50. P. 53; та ін. До цього пор.: *Green P.* Xerxes at Salamis. N.Y.: Praeger, 1970. P. 25–26 = Year of Salamis.

⁸⁹ *Лурье.* Ист. ант. общ. мысли... С. 154; особливо див. *Frost.* Them.' Place... P. 118 стосовно остракізму Арістіда; пор. також: *Karavites.* Realities and appearances... P. 129.

⁹⁰ Щодо датування війни з Егіною див. *Hammond.* Studies... P. 406–411; пор.: *Andrewes.* Athens and Aegina... P. 1–7; *Podlecki.* Athens and Aegina... P. 396–413; *Welter.* Ägina...; *Willamowitz-Möllendorff.* Aristoteles und Athen... Bd. II. S. 280 ff.

більш доречно в цій ситуації буде говорити про вплив зовнішньо-політичних обставин саме на проведення морського закону Фемістокла, на що недвозначно вказують джерела. Можна висловити припущення, що необхідність морських озброєнь найбільш чітко була усвідомлена в Афінах конкретно в зв'язку зі згаданою війною, в той, можливо невдалий для Афін, її період. Цю війну можна собі уявити як останню краплю, що схилила шальки терезів на користь пропозиції Фемістокла. Результатом стало схвалення запропонованого проекту морського закону та вигнання його противника, Арістіда, котрий виступав прибічником традиційної політики ставки на голпівів, а до того ж, як уже зазначалося, був, можливо, зв'язаний вузами гостинності з Егіною.

Проте визнання за цією війною такої ролі аж ніяк не означає автоматичного заперечення розуміння в Афінах перської загрози після Марафону. Віддзеркаленням подібного розуміння, крім уже згаданих реплік щодо передбачення Фемістокла, могло бути і поширення в Афінах після Марафону звинувачень у «мідізмі», які зачепили не тільки Алкмеонідів, про що розповідає Геродот⁹¹, але й інших осіб, як це випливає з написів на деяких остраконах⁹². Тим більш неприйнятним здається надмірний скептицизм щодо можливості передбачення конфронтації з Персією окремими політичними індивідами, в тому числі — Фемістоклом⁹³. Фукидід, майже сучасник описуваних подій, цілком певно говорить про антиперську спрямованість приготувань Фемістокла. Геродот, хоча й не говорить прямо про Персію як про привід для прийняття закону, проте й не дає підстав для категоричного заперечення такої можливості⁹⁴. Крім того, сама неймовірність здогадки Фемістокла здається надто перебільшеною у критичних дослідженнях: за справедливим зауважен-

⁹¹ Див. про це вище.

⁹² Остракони з написом $\mu\delta\omicron\varsigma$ чи $\epsilon\kappa \mu\delta\omicron\upsilon\nu$ див. уже для остракізму 486/5 р. (*Vanderpool. Ostracism at Athens...* P. 21–22). Про час оформлення звинувачень в мідізмі див.: *Williams. Kerameikos ostraka.* P. 103–113.

⁹³ Пор.: *Frost. Plutarch's Them...* P. 5; *Badian. Archons and strategoi...* P. 6, хоча сам же Фрост в іншому місці, також аналізуючи період, розглядає війну з Егіною як аргумент в політичній боротьбі і вказує на можливість звинувачення Егіни в мідізмі (*Frost. Them. Place...* P. 118); пор. виважені міркування Ленардона (*Lenardon. Saga...* P. 53).

⁹⁴ Пор.: *Frost. Plutarch's Them...* P. 5.

ням Бенгтсона⁹⁵, укріплення поліса та будівництво військового флоту на кошти з копалень, — як необхідна умова для протистояння Персії, — це ідея аж ніяк не оригінальна, але така, що виникла та була здійснена значно раніше, ще в 490-ті роки на Фасосі, саме як комплекс оборонних заходів проти Персії (Hdt. VI. 46).

Таким чином, можна погодитися з думкою тих дослідників, які вважають, що необхідність флоту була усвідомлена афінянами в результаті всього попереднього ходу боротьби з персами⁹⁶. На підтримку цього міркування, поряд із зазвичай згадуваними морськими походами перського флоту до берегів Аттики (Hdt. VI. 116, пор.: Hdt. V. 36. 2), можна навести й вельми симптоматичні слова Артабана, які вкладає в його вуста Геродот (Hdt. VII. 10): «Якщо вони ... отримають перемогу в морській битві а потім попливуть до Геллеспонту і зруйнують мости, тоді, царю, становище твоє стане небезпечним». Навіть при всій очевидності конструювання промов у Геродота, це місце здається характерним для підкріплення тези про усвідомлення як греками, так і персами значення флоту в умовах можливої прямої конфронтації.

Можна було б навести й інші аргументи на користь можливої передбачуваності поновлення військових дій з Персією. Для того, щоб не виходити за межі розглядуваної теми, обмежимося вже наведеними: для прийняття цієї тези їх досить, а для тих, хто сумнівається, декілька нових аргументів навряд чи щось суттєво змінять. Власне кажучи, тут важливо підкреслити, що розбіжності в системах аргументації для проведення морського закону, які проступають у джерелах, зовсім не передбачають дійсного протиставлення в традиції війни з Егіною очікуваним діям проти Персії: джерела лише розмежовують безпосередній привід, який став останнім аргументом на користь плану Фемістокла, і саме явище, тобто афінський флот, завдяки якому Греція зуміла подолати перську навалу. Звідси й певна видимість протиставлення, проте це, на наш погляд, всього лише *видимість*, яка не міняє суті питання.

⁹⁵ *Bengtson*. Thasos... S. 485–486; пор.: *Kluwe*. Nochmals zum Problem... S. 54 f.; пор. також: *Kahrstedt*. Themistokles... S. 1689; *Podlecki*. Life of Them... P. 11; *Bengtson*. GG... S. 154 Anm. 4.

⁹⁶ *Колобова, Глускіна*. Очерки... С. 153; *Bengtson*. GG... S. 152; *Papastavru*. Themistokles... S. 18 f.

Як уже зазначалося, така реконструкція подій здається виправданою з двох причин: вона наповнює реальним суспільно-політичним змістом відому нам з різних джерел боротьбу і дозволяє побачити прийняття морського закону в ретроспективі. В такому випадку морська програма не «зависає в повітрі», не виступає як щось випадкове і необов'язкове, щось, що виникло в результаті лише хвилинного осяяння Фемістокла та завдяки випадковому відкриттю сріблоносної жили в Лавріоні, але являється закономірним результатом тривалої політичної боротьби, через яку розв'язувалися основні суперечності в розвитку афінського поліса. Прибутки з Лавріона виступають, таким чином не як *deus ex machina*, що своєю появою створив зовсім нове явище в усьому організмі поліса, але як економічна умова, можливо значною мірою і випадкова, але безсумнівно очікувана, можливо розшукувана і безумовно така, що органічно вписувалася в загальний напрямок суспільно-економічного розвитку поліса, — тобто як економічна умова реалізації ідеї, що вже давно визріла і пробивала собі дорогу в боротьбі різноманітних політичних альтернатив.

З приводу цієї економічної умови, тобто джерел фінансування морської програми Фемістокла, існують дискусії, основні моменти якої закладені вже у свідченнях античних авторів. Не викликає сумнівів, далєбі, єдиний факт, а саме: будівництво флоту на прибутки від сріблоносних копалень, про які йдеться в більшості джерел: у Геродота, Арістотеля, Плутарха, Полієна, Лібанія, Непота, Арістіда. Труднощі полягають у локалізації цих копалень, у визначенні співвідношення Лавріона (Геродот, Плутарх, Лібаній) та Мароней (Арістотель). Найбільш переконливим здається визначення Мароней як місцевості у межах Лавріона⁹⁷, при цьому за Арістотелем визнається прагнення до більш точної локалізації джерел прибутків. В усякому випадку, важко собі уявити, що Арістотель, проживаючи в Афінах, через непоінформованість згадав помилкову назву району копалень. Значно вірогіднішим здається, що він краще за інших знав топографію Аттики, для нього природною була більш точна

⁹⁷ У російськомовній літературі див.: Гершензон. Афинская политика Аристотеля... С. 51 сл.; з іншомовних видань згадаємо лише: Podlecki. Life of Them... P. 11 ff., особливо – App. В з оглядом точок зору та багатою літературою. Про дискусію див. також дуже детально: Labarbe. La loi navale... P. 21 ff., 53 ff., хоча й з інших позицій.

локалізація нововідкритої сріблоносної жили на території великого району Лаврійських копалень. Що ж стосується роздільної локалізації Маронеї та Лавріона на підставі реєстру надходжень з копалень, опублікованого М. Кросбі на підставі якого робить свої висновки Лабарб⁹⁸, то, як показав Лауффер⁹⁹, таке трактування навряд чи правомірне: аналіз джерел, в тому числі й філологічний, дає підстави говорити швидше про один район, що вміщував у своїх кордонах і Лавріон, і Маронею. Як би там не було¹⁰⁰, суть пропозиції Фемістокла зводилася до відмови від розподілу прибутків з копалень і до будівництва на ці кошти нових трієр. Можливо, сам Фемістокл мав якесь відношення до цих копалень: за деякими припущеннями, фреаррійський дем локалізується в районі Лавріона¹⁰¹, що могло до певної міри полегшити прийняття його пропозиції.

Навіть більше, можливо саме пропозиція Фемістокла щодо поділу нових прибутків стала безпосередньою причиною ворожнечі між Фемістоклом та Арістідом (Hdt. VIII. 79)¹⁰², яка закінчилася остракізмом останнього (Arist. Athen. pol. 22. 7). Така здогадка здавалася б переконливішою у випадку більш раннього надходження в Афіни цих, нових для політів, прибутків. Проте наявні джерела не дають жодних підстав для прийняття такої версії. Втім, якщо врахувати, що в Лавріоні срібло добувалося ще з мікенських часів¹⁰³ і що якась його частка могла цілком не використовуватися (можливо, саме так потрібно розуміти Hdt. VII. 144, що в афінян на той час накопичилося багато грошей?), то можна ще більше конкретизувати зміст політичних зусиль Фемістокла, а саме: Фемістокл прагнув домогтися будівництва флоту Афіни за рахунок суспільних коштів, отримуваних від копалень Лавріона. Звичайно, це лише здогадка, не підкріплена

⁹⁸ *Labarbe*. Op. cit.; пор. також: *Papastavru*. Themistokles... S. 35.

⁹⁹ *Lauffer* S. Rez.: J. Labarbe, La loi navale de Themistocle // *Historia*. 1959. Bd. 8. S. 382–384, особливо – S. 382–383.

¹⁰⁰ Ленардон, на наш погляд, цілком справедливо вважає питання взагалі таким, що не може бути розв'язане сьогодні (*Lenardon*. Saga... P. 53–54).

¹⁰¹ *Frost*. Them.' Place... P. 112–113; *Podlecki*. Life of Them... P. 2 f.; щодо локалізації пор.: *Kirsten-Philipson*. Die griechischen Landschaften. Frankfurt, 1950–1959. I³. S. 850 Anm. 2; S. 988.

¹⁰² *Frost*. Them.' Place... P. 117 f.; пор.: *Labarbe*. La loi navale... P. 81.

¹⁰³ *Podlecki*. Life of Them... P. 2; про доходи з Лаврійських копалень див. особливо: *Labarbe*. La loi navale... P. 21 ff.

жодними фактами. Наполягати на її історичності нема потреби. Але як одна з версій вона цілком може бути тут представлена.

Спірним у морському законі Фемістокла є й питання розподілу прибутків поміж громадян, його механізму та суми, передбаченої для таких розподілів, а також і низка інших подібних питань. І в цьому випадку найбільш ґрунтовною є робота Лабарба, в особливості друга глава її першої частини, що безпосередньо присвячена аналізу цього розподілу. Для нас сьогодні важливою здається здогадка Лабарба щодо розподілу грошей лише серед чоловічого населення, віком старше 16 років — вона, звичайно, не може викликати заперечень у принципі¹⁰⁴.

Серед різних точок зору щодо сутності цього розподілу, здається найбільш вірогідним погляд на нього як на звичай, що за своєю природою сягає родових принципів¹⁰⁵. Можливо, цим пояснюється оцінка в джерелах пропозиції Фемістокла як мужнього поступку людини, що насмілилася виступити проти рішення народу (Plut. Them. IV. I): порушення усталеної традиції цілком могло бути розцінене як зазіхання на загальноприйняті полісні норми. Відмова від розподілу, таким чином, передбачала перемогу інтересів поліса над інтересами приватної особи. Це ще раз, між іншим, свідчить на користь усвідомлення загрози зовнішньої небезпеки — політичні та стратегічні моменти починають братися до уваги більше, ніж моменти соціальні¹⁰⁶.

Симптоматично, що один з традиційних аргументів на користь визначення політичної позиції Фемістокла як «демократа» зводиться до того, що в будівництві флоту зацікавлений перш за все афінський демос, включно з фетами, котрі й становлять значну частку соціальної бази перетворень Фемістокла¹⁰⁷. На протигвагу йому зазвичай наводиться думка щодо опори Фемістокла на «середні», «торгово-промислові кола» в Афінах, які були зацікавлені у розширенні тор-

¹⁰⁴ Labarbe. Op. cit.; пор.: Lauffer. Rez.: J. Labarbe... S. 383; Kluwe. Nochmals zum Problem... S. 55 Anm. 46.

¹⁰⁵ Томсон Дж. Исследования по истории древнегреческого общества. М., 1958. С. 330; пор.: Глускина. Проблемы... С. 168.

¹⁰⁶ Див.: Паршиков А.В. О статусе афинских колоний в V в. до н.э. // ВДИ. 1969. № 2. С. 19, хоча й з іншого приводу.

¹⁰⁷ Сергеев. Ист. древней Греции. С. 231; Бергер. Рец. на кн. Хиггета... С. 78; Колобова, Глускина. Очерки... С. 169.

гівлі чи навіть у пошуках нових ринків збуту, на стурбоване загрозою поставкам хліба з Північного Причорномор'я після захоплення персами протоків¹⁰⁸ населення Афін, у першу чергу демос, тощо.

Дослідження соціальної бази політичних рухів та процесів античних часів, у тому числі в Афінах, є безумовно актуальним для сучасної історіографії. Без такого дослідження неможливо правильно зрозуміти сутність тодішніх процесів, альтернатив суспільно-політичного розвитку. При цьому особливо важливим здається врахування діалектичності процесів, а отже і складність, суперечливість соціальної бази, на якій вони ґрунтувалися.

У даному випадку, ця діалектичність проявлялася в тому, що, незважаючи на демократичну сутність самої програми морських озброєнь, саме найбідніші кола демосу, в тому числі й фети, виявлялися найбільш постраждалими: відмова від розподілу наявних коштів безпосередньо загрожувала їх інтересам, погіршувала й без того скрутне економічне становище¹⁰⁹. Окрім ілюзорної вигоди намайбутнє від служби на новозбудованих трісрах, вони не отримували нічого. Можна було б, звичайно, висловити припущення, що вони отримують певні вигоди від розширення мережі суспільних робіт в Афінах: як відомо, такі роботи складали важливу умову демократичного поліса за часів Перікла. Проте ми не знаємо, якою була організація суспільних робіт у розглядуваний період, наскільки у них були зацікавлені найбідніші громадяни. Якщо вони й були зацікавлені в них — то скоріше за все лише опосередковано, втрачали ж у результаті відмови від розподілу — негайно і безпосередньо.

Можна, таким чином, висловити гадку, що найбідніші прошарки демосу не були найбільш зацікавленими особами у прийнятті морського закону Фемістокла і не могли, отже, скласти основу його соціальної бази.

Очевидно, ще менш зацікавленими були в ньому громадяни, для яких сільське господарство було найважливішим, а тим паче єдиним джерелом існування: для них морські приготування означали не тільки втрату реальної вигоди, але й небезпеку полишення напризволяще (по мірі перенесення акценту на морську оборону)

¹⁰⁸ *Древняя Греция*. М., 1956. С. 186; *Bengtson*. GG... S. 152; *Grundy*. *Thucydides*... P. 125.

¹⁰⁹ *Пор.*: *Rosenberg*. *Parteistellung*... S. 31; *Kluwe*. *Nochmals zum Problem*... S. 55.

віддалених аграрних районів Аттики. Втім, як це було показано вище, серед них мала спостерігатися певна диференціація: жителі берегових районів, що страждали під час висадки морських десантів, були зацікавлені у забезпеченні охорони морських кордонів. Проте основна маса, ще раз повторимося, була мало зацікавлена у прийнятті морської програми.

Хто ж тоді голосував у народних зборах за пропозицію Фемістокла? Найбільш зацікавленими у її прийнятті були, очевидно, громадяни, чиї інтереси пов'язувалися з ремеслом та торгівлею, спорудженням кораблів — тобто міське населення Афін, суб'єкти міської тенденції у розвитку поліса, про яку йдеться в уже згаданих роботах Г.А. Кошеленка. Німецький дослідник Е. Клюве у своїх статтях відзначає, що саме вони на той час головним чином впливали на роботу еклесії¹¹⁰. Очевидно, завдяки їхній підтримці значною мірою і вдалося провести проект Фемістокла. Це, як здається, цілком конструктивна теза, що враховує особливості суспільно-економічного розвитку Афін рубежу VI–V ст. до Р. Х. та передбачає певний вплив суспільно-економічних факторів на політичний розвиток періоду. Фемістокл, у такому разі, зі своїм проектом морського закону та, ширше, морської програми, може бути зрозумілий в тому числі і як виразник, як суб'єкт наявних тенденцій розвитку Афін, що визначалися оформленням дихотомії «поліс-місто», її «міської» складової. При цьому, глибинна і кінцева демократична сутність його перетворень незаперечна: своїми приготуваннями він не тільки сприяв поживленню товарно-грошових відносин, не тільки посилив соціально-політичне значення фетів і тим самим розширив соціальну базу демократії, але й посилив водночас і «міські» засади в самому полісному організмі. При цьому, звичайно, залишаються в силі наші попередні розмірковування стосовно визначення соціальної бази та політичної орієнтації Фемістокла в 490–480 ті роки, повторювати які тут немає особливої потреби.

Можна також висловити припущення щодо певної зацікавленості найбільш заможних кіл афінського громадянства, або ж «найбагатших» (τοῖς πλουσιωτάτοις), яким було доручено спорудження загальнополісних трієр. З іншого ж боку, це рішення, здається, є першим історично засвідченим випадком спорудження суден не навкаріями, а призначеними полісом приватними особами,

¹¹⁰ Kluwe. Nochmals zum Problem...; там же див. огляд літератури.

що дозволяє вбачати в ньому якщо й не трієрархію у закінченому вигляді, то, принаймні, досить рішучий крок у напрямку оформлення цієї літургії¹¹¹.

Полісні інститути й інституції — це своєрідна реакція поліса на проблеми, що перед ним виникають. Як уже було показано вище, певні труднощі в Афінах при спорудженні суден (чи, принаймні, при відшкодуванні втрачених) могли виникнути ще раніше, під час війни з Егіною в домарафонський період. Таким чином, 20 кораблів, яких не вистачало до сімдесяти (згадаймо флот Мільтіада під час Пароської експедиції!), могли бути побудовані не силами навкрарій¹¹² (в іншому випадку — якими саме і чому саме цими, а не іншими? і чи не порушився би при такому покладанні додаткових обов'язків лише на частину навкрарій принцип полісної справедливості?), а на кошти поліса в цілому, можливо — за рахунок надходжень від копалень (Лавріона?).

Звичайно, це лише гіпотеза. У 484 році механізм спорудження суден явно був переорієнтований на оформлення нової літургії — трієрархії. Саме надзвичайність ситуації, яка передбачала спорудження не 50 суден, — на що, в принципі, були здатні навкрарії, — а значно більшої кількості, поставила афінян перед такою необхідністю¹¹³. До всього того ж, новий принцип фінансування, який передбачав не витрати вже наявних у громадян коштів, а відмову від ще нерозподілених нових надходжень, міг значно полегшити саме прийняття такого рішення, — що, власне кажучи, ми й знаходимо в джерелах, які пов'язують торжество політики Фемістокла з наявністю у поліса значних незадіяних коштів. На користь такої версії може свідчити й Трезенський напис з декретом Фемістокла, в якому згадуються трієрархи, а також деякі моменти, пов'язані з їх призна-

¹¹¹ Див.: Колобова, Глускина. Очерки... С. 155; Глускина Л.М. Трезенская надпись с декретом Фемистокла // ВДИ. 1963. № 4. С. 41 прим. 38 сл.; Kahrstedt. Themistokles... S. 1689; поп.: Bauer. Themistokles... S. 3 Anm. 1; Podlecki. Life of Them... P. 203 not. 14; Strasburger H. Trierarchie // RE. 1939. Bd. 13. S. 107, там же див. основну літературу з проблеми трієрархії; Papastavru. Themistokles... S. 26; Kluwe. Nochmals zum Problem... S. 55.

¹¹² Про склад навкрарій, їх кількість, час виникнення, особливості функціонування див.: Podlecki. Life of Them... P. 203 not. 14 на основі фрагмента Клідема; Strasburger. Trierarchie, S. 107; Papastavru. Themistokles... S. 36, з відповідною літературою.

¹¹³ Поп. особливо: Strasburger. Trierarchie. S. 107.

ченням¹¹⁴. Можливо, на існування трієрархії за часів Саламінської битви вказує і Геродот (Hdt. VIII. 17), зазначаючи, що Кліній бився на чолі двохсот чоловік екіпажу трієри, яку він спорудив на власний кошт. Взагалі, для прийняття такого датування часу виникнення трієрархії, чи, принаймні, — початку її оформлення, немає нездоланих перешкод. Навіть більше: оформлення її, як форми літургії, цілком узгоджується і з демократичною суттю самого морського будівництва, і, в більш широкому контексті, з загальним напрямком розвитку афінського поліса як поліса демократичного¹¹⁵. У цьому зв'язку доречно також зауважити, що версія Арістотеля та Поліена про хитрощі Фемістокла, котрий нібито спонукав народ до відмови від грошей без пояснення мети, навряд чи може бути прийнята: здається неймовірним, щоб народ відмовився від розподілу, задовольнившись такими непевними обіцянками Фемістокла. Тобто і в цьому випадку доводиться визнати, що рішення народу було цілком осмисленим, таким, що зобов'язувало конкретних отримувачів грошей, ста найбагатших афінян, виконати доручення еклесії, яке вона затверджує відпуском назначених нею коштів. Незважаючи на останню обставину, принципової різниці між цією постановою і призначенням трієрархів у більш пізні часи немає.

А тепер повернемося до питання про чисельність побудованого флоту. Нажаль, незважаючи на солідний «вік» цієї проблеми, її розв'язання не здається більш переконливим у сучасній історіографії, ніж у дослідженнях минулого століття.

Як уже зазначалося, джерела повідомляють про різну кількість побудованих кораблів: Геродот і Юстин — 200 кораблів; Арістотель, Плутарх, Поліен, Непот, Лібаній — 100; Фулідід і Псевдо-Ніколай не говорять про кількість збудованих суден взагалі. Крім того, сюди ж потрібно додати свідчення про 200 кораблів перед Саламіном і Трезенського напису, а також про 200 кораблів у біографії Кімона Плутарха (Plut. Cim. XII). Крім, знову ж таки, того, з фразеології Геродота можна зробити висновок, що флот був побудований ніби

¹¹⁴ У російськомовній історіографії див. про це вк. статтю Л.М. Глускіної щодо Трезенського напису, з детальним аналізом джерела та відповідної літератури. Взагалі література з цього питання вельми багата. Її огляд див.: Podlecki. *Life of Them...* P. 147–167.

¹¹⁵ Кошеленко. *Древнегреч. полис...* С. 28 сл., там же див. посилання на: Lauffer S. *Die Liturgien in der Kriegperiode Athens // Hellenische Poleis.* Bd. 1. S. 147–149; пор.: *Виннер.* Лекции... С. 143.

за два заходи: спочатку було збудовано 200 кораблів на кошти Лавріона, потім, коли війна з Персією вже була неминуча, додатково до них «...потрібно було спорудити ще інші...» (Hdt. VII. 144; пор. до цього також: Nep. Them. II. 4; Plut. Cim. XII).

Доводиться визнати, що в будь-якому випадку в Афінах у 480 році було вже 200 трієр. Можливо, друге будівництво було здійснене на підставі більш пізнього закону, хоча безумовно стверджувати це не можна¹¹⁶. Власне кажучи, таке розгортання подій було б логічним не тільки з військово-стратегічної, але й з соціально-політичної точки зору. Те, що широкі верстви демосу з самого початку навряд щоб складали соціальну базу для проведення проекту Фемістокла, з огляду на їх зацікавленість у збереженні розподілу, аж ніяк не означає автоматично їх незацікавленість у будівництві флоту взагалі. В процесі ж його розбудови, об'єктивно-демократичний характер цих перетворень неминуче проявлявся все з більшою чіткістю. Не кажучи вже про стимулювання торгівлі та ремісничого виробництва, що виступало його найбезпосереднішим результатом, новостворений флот потребував комплектації, яка здійснювалася за рахунок найбідніших верств демосу, чи так званого «корабельного демосу» — за виразом Арістотеля (Arist. Pol. 1291 b 22).

Таким чином, флот Фемістокла не тільки був наслідком, законодавчим результатом усього попереднього розвитку Афін, стимульованого надзвичайною ситуацією, що склалася в умовах зростаючої зовнішньої загрози з боку як Персії, так і деяких грецьких полісів (Спарта, Егіна, можливо — Аргос тощо), але й виступав, у свою чергу, причиною та стимулом цього розвитку — з посиленням ролі торгово-ремісничих кіл та широких верств зайнятого на флоті демосу, з фетами включно¹¹⁷.

¹¹⁶ Lenardon. Saga... P. 53; пор.: Labarbe. La loi navale... P. 21–55; Podlecki. Life of Them... P. 201–204; Lauffer. Rez.: J. Labarbe... S. 382–383; Bengtson. GG. S. 152, 153 Anm. 3; Meyer E. GdA, Bd. IV, S. 338; Labarbe J. Chiffres et modes de repartition de la flotte grecque a l'Artemision et a Salamine // BCH. 1952. V. 86. P. 407 ff., 419–421; пор.: Bauer. Themistokles... S. 105 Anm. 1.

¹¹⁷ Пор.: Вунпер. Лекции... С. 136 сл.; Древняя Греция. М., 1956. С. 156 сл.; Сергеев. Ист. древней Греции. С. 233; Бергер. Рец. на кн. Хиггета... С. 79, з критикою Гігнета; Лурье. История Греции... С. 195–196; Kluwe. Die soziale Zusammensetzung... S. 296 f.; idem. Nochmals zum Problem... S. 52 ff.; Tarkiainen. Die athenische Demokratie, S. 120 ff.; Bengtson. GG... S. 152 f.; Papastavru. Themistokles... S. 23–24, 37 ff.

Звичайно, цей результат не проявився автоматично, відразу ж з прийняттям морського закону. Він проявлявся поступово, з розширенням будівництва, із залученням у сферу впливу новостворюваного флоту все ширших верств населення. Той факт, що флот цей був власністю всього поліса, лише підкреслював його *політичне* значення, а отже — і підкреслював значимість для поліса *всіх* прилучених до цих морських приготувань. З іншого боку, всі задіяні на флоті отримували, таким чином, реальну основу свого існування як повноправні афінські громадяни, його виправдання та визнання, що неминуче повинно було позначитися на підвищенні спочатку їх соціально-політичної активності (в особливості — екллесії¹¹⁸), а згодом — і впливовості: хоча й повільно, але неухильно пробивав собі шлях один з основних полісних принципів, згідно з яким сума прав громадянина повинна відповідати сумі обов'язків¹¹⁹. Чим значніша роль якоїсь групи громадянського колективу в житті поліса, і особливо — в його захисті, тим більшими правами вона, зрештою, наділяється. В цьому особливо чітко виявляється безпосередній зв'язок між соціально-політичною та військовою структурами поліса¹²⁰. Усі ці моменти прекрасно розумів уже Арістотель, який пов'язував розвиток демократії з пануванням «корабельної черні», «ναυτικὸς ὄχλος»¹²¹. І хоча в цілому у нього мова йде про післясаламінський період, глибинні причини цього явища кореняться в морському законі Фемістокла¹²². Разом з тим, з цього моменту

¹¹⁸ Пор.: *Wedel von W.* Die politischen Prozesse, S. 134; *Wilcken.* GG. S. 157; *Tarkiainen.* Die athenische Demokratie. S. 121 f.; пор. до цього: *Kluwe.* Nochmals zum Problem... S. 53 ff.; *Finley.* Ath. Demagogen... S. 71 f.; пор.: *Кошеленко.* Древнегреч. полис... С. 25 сл.

¹¹⁹ *Бузескул.* Ист. Аф. дем... С. 106, *його ж:* Ист. Греции... С. 49; *Wedel von W.* Die politischen Prozesse. S. 134.

¹²⁰ *Кошеленко.* Древнегреч. полис... С. 25.

¹²¹ Про еволюцію терміну ὄχλος взагалі і ναυτικὸς ὄχλος в особливості див. статті Карп'юка (*Карпюк С.Г.* ὄχλος от Эсхила до Аристотеля: история слова в контексте истории афинской демократии // ВДИ. 1995. № 4. С. 35–49; *його ж:* Полибий и Тит Ливий: ὄχλος и его римские соответствия // ВДИ. 1996. № 3. С. 44–53).

¹²² Див. аналіз поглядів Арістотеля з цього питання: *Доватур.* Политика и политии... С. 117, 127 сл., 129–134; пор. також: *Pseudo-Xenoph.* Ath. Pol. I. 2; *Plato.* Leg. 706 C, а можливо й 707 C (пор.: *Morrow.* Plato's Cretan City... P. 97–100; *Momigliano.* Sea-Power... P. 1–7; *Frost.* Them.' Place... P. 107 not. 3); *Plut.* Them. IV. 4; XIX. 6.

можна вести мову й про значне розширення соціальної бази Фемістокла, політика якого, в результаті здійснення запропонованих ним планів, найбільш співпадала із загальною тенденцією демократизації афінського поліса.

Необхідно зазначити, що розуміння зростаючого впливу Фемістокла досить чітко відчувається вже у Геродота (Hdt. VII. 143), який зарахував Фемістокла того часу до складу *πρώτοι*, — «перших», найвпливовіших державних мужів, що, як ми бачили, завдало немало клопотів історикам, котрі займалися проблемами соціально-політичної боротьби в Афінах 490-х років. Непот також вважає, що розбудова флоту стала першим кроком на шляху сходження Фемістокла до реального впливу на суспільні справи. Можливо, він дійсно виконував тоді обов'язки стратега: як справедливо зазначає Ленардон: немає особливої потреби винаходити для Фемістокла в 483 році якусь іншу посаду¹²³. Можливо також, що стратегом Фемістокл залишався аж до 480 року — переобиратися декілька разів на цю посаду не заборонялося.

Утім, достатніх підстав для категоричного прийняття цієї гіпотези немає. Навіть більше, доводиться констатувати, що існують свідчення про спроби Фемістокла домогтися стратегії у рік Саламіну (Plut. Them. VI. I; пор.: Reg. Et Imp. Them. = *Moralia* 185 C), які утруднюють її прийняття. Що ж стосується версії про архонтат у наступному, 483/2 р. до Р. Х., то вона не може біти прийнята з огляду на визнання історичності архонтату Фемістокла 493/2 р. до Р. Х.: як відомо, двічі обіймати посаду архонта було заборонено.

Для нас, однак, не має великого значення офіційний статус Фемістокла на той час. Досить констатувати, що він стояв **фактично** на чолі народу, керував ним, розуміючи, що віднині його особистий вплив у полісі залежить виключно від підтримки значно активізованої еклесії. Фігурально кажучи, Фемістокл поєднав, таким чином, у своїй діяльності демагогію й стратегію¹²⁴ (якщо тільки

¹²³ Lenardon. *Saga*... P. 55; пор.: Gomme. *Ath. notes*. P. 323 not. 13: Фемістокл в 484/3 році міг обіймати посаду *εἰρημολογίας* <т фв~н нещс?щн; пор.: Papastavru. *Themistokles*... S. 131 Anm. 38; Schachermeyr. *Die griech. Klassik*... S. 310 Anm. 76; хоча навряд чи її можна вважати і стратегією з необмеженими повноваженнями, як це пропонує Папаставру (Op. cit., S. 35).

¹²⁴ Bunner. *Лекции*... С. 141. Взагалі, погляд на Фемістокла як на демагога є класичним (Frost. *Them.* 'Place'... P. 117), втім, як і на «демократа». В основі таких поглядів знаходиться вірно помічена необхідність для будь-якого

він дійсно був у той час стратегом). Зробимо тільки одне застереження: він поєднав їх у більшій мірі, ніж це було характерно для всіх його попередників, в усякому випадку — починаючи з Клісфена. Інакше кажучи, відтоді (з огляду на демократизацію політичного життя Афін, чому значною мірою сприяв комплекс заходів Фемістокла і був підпорядкований весь суспільно-політичний розвиток афінського поліса 490–480-х років) успішна діяльність окремого політика безпосередньо залежала від того, наскільки його особисті плани та прагнення відповідали загальному спрямуванню соціально-політичного розвитку, тобто — розвитку демократії.

5. Триумф політики Фемістокла

Таким чином, є всі підстави вважати, що після 483 року Фемістокл якщо й не обіймав якоїсь певної посади, то був керівником народу, демагогом, який визначав внутрішню, що дуже важко встановити, та зовнішню, ідентифіковану з достатньою певністю, політику. Можливо, у 482/1, чи навіть у 484/3, 483/2 роках він і обіймав якусь посаду, що само по собі не так уже й неймовірно, якщо врахувати, що успішне проведення запропонованого ним закону значно активізувало соціально-політичне та економічне життя Афін, цілком могло сприяти зростанню його популярності, а отже — і обранню його на якусь із полісних магістратур, в тому числі — й на стратегію¹²⁵.

У будь-якому випадку, кар'єра Фемістокла наприкінці 480-х років досить широко представлена в джерелах, які пов'язують із його іменем практично всі найважливіші події, що розгорнулися в результаті вторгнення Ксеркса до Балканської Греції: отримання орაკулів із Дельф (Hdt. VII. 143. Nep. Them. X.; 11. 6; Polyae. I. 30. 1; Paus. I. 18. 2), рішення щодо евакуації Афін (Arist. Athen. pol. 23. 1;

політика в умовах поліса користуватися підтримкою демосу, а також зведення об'єктивно-демократичного характеру перетворень в його політичні принципи. В цьому зв'язку незайвим буде згадати, що навіть Кімон, якого важко зарахувати до стану «демократів», був демагогом і намагався завоювати симпатії народу дармовими обідами тощо (див.: Plut. Cim.). Пор. також: Фролов. Полит. лидеры... С. 21.

¹²⁵ Lenardon. Archonship of Them... S. 408 f.; Gomme. Ath. notes. P.23 f.

Hdt. VII. 141–143; VIII. 91; Plut. Them. X.; Svida. s. v. ἀνείλεν); припинення війн у Греції з огляду на перську загрозу (Svida. Cit. loc.; Plut. Them. VI. 5; пор.: Hdt. VII. 154); походи до Темпейських перевалів (Plut. Them. VII.; X; Hdt. VII. 145; 172–175; Diod. XI. 2. 3–6; 3. 2–6); Артемісій (Nep. Them. 2. 5); зрештою, апогей слави Фемістокла, його головне діяння, яке принесло невмирущу славу як йому самому, так і героїчним Афінам, тобто Саламінська битва (Aischyl. Pers. 249 ff.; Hdt. VIII. 75 ff.; Diod. XI. 17–19; Ktesias. Fr. 26; Plut. Them. 14 f; Arist. IX; Timoth. Persai).

Література з цих питань величезна. Жваво обговорюються військово-стратегічні та тактичні проблеми сухопутних та морських битв, дискутуються питання щодо чисельності, озброєння та складу грецьких та варварських військ тощо. Звичайно, у даній роботі, яка не має за мету аналізувати всі обставини греко-перських війн, ці питання є не обов'язковими. Одначе, оскільки без них картина періоду все ж не буде повною, привести основні моменти, що пов'язані з указаними подіями, необхідно.

За умов зростаючої небезпеки, тобто загрози вторгнення персів, пріоритетного значення в житті афінського поліса, очевидно, набули питання зовнішньої політики, тобто організації відсічі персам та укладення союзу з іншими полісами Греції.

Відомою є історія про ініціативу Фемістокла щодо страти послів Ксеркса, чи їх перекладачів (Plut. Them. VI. 5; Hdt. VII. 32; Paus. III. 12. 7; Aristid. P. 247; пор.: Diod. XI. 2.3)¹²⁶, якщо тільки вона не є більш пізньою вигадкою¹²⁷ або не має на увазі домарафонські події¹²⁸. Серед іншого, вона добре узгоджується з тезою про значну роль Фемістокла в житті афінського поліса в кінці 480-х років, і особливо — про форсування в Афінах антиперських приготувань.

¹²⁶ Пор.: Lenardon. Saga... P. 227 not. 47; *idem*: Archonship of Them... S. 410–411.

¹²⁷ Perrin. Plutarchus' Them... P. 191–192; пор.: Frost. Them.' Place... com. to VI. 5. Загалом же, не заперечуючи ймовірність цього інциденту в 490-ті роки, нам здається вірогідною версія, що датує його кінцем 480-х років. На користь цього можемо привести антиперські настрої, поширені в Афінах після перемоги при Марафоні, про які говорить не тільки Геродот, але й написи на остраконах, про що вже говорилося вище.

¹²⁸ Див. попередній розділ.

з іншого боку, вона є типологічно близькою з повідомленням Плутарха (Plut. Them. VI. 5) про припинення Фемістоклом міжусобних воєн у Греції та про примирення ним окремих полісів між собою.

Про ці події, мабуть, говорить і Геродот, який хоч і не називає імені Фемістокла, зате згадує тут про війну між Афінами та Егіною (Hdt. VII. 145). Якщо взяти до уваги можливу стратегію Фемістокла, чи навіть просто його значну роль в організації антиегінської кампанії в Афінах, — як уже зазначалося, проти Егіни як проти найбезпосереднішого противника, було вжито додаткових воєнних заходів¹²⁹ (будівництво флоту в 483 році, ймовірна пропагандистська кампанія з метою дискредитації афінян, що знаходилися у дружних стосунках з егінцями, — можливий привід до остракізму Арістіда), — то неважко собі уявити, що і в примиренні Афін з Егіною Фемістокл також зіграв роль значну.

І, нарешті, узгоджує обидва повідомлення згадане зауваження Свіди (...καὶ τὴν πρὸς Ἀγινῆταις ἔχθραν ἀλωέσται) щодо подолання ворожнечі між Афінами та Егіною, яке зазвичай трактується саме з таких позицій¹³⁰.

З цієї ж комбінації випливає, що примирення було здійснене на конгресі¹³¹ восени 481 року в Спарті (чи на Істмі¹³², де весною 480 року зібралися представники полісів та грецькі загони — див.: Diod. XI. I. 1; Hdt. VII. 172–175; Paus. III. 12. 6)¹³³, а отже — що Фемістокл у той час якщо й не очолював афінське посольство (що скоріше за все), то, в усякому випадку, входив до його складу.

Що ж стосується входження Фемістокла до складу ради стратегів у 481/0 році, тобто у рік Саламіну, то це здається безперечним. У літературі висловлюються сумніви лише щодо того, чи був він стратегом-автократором, стратегом із надзвичайними повно-

¹²⁹ І чи не про це свідчать докори егінця Полікрита під час Саламінської битви Фемістоклу, який звинувачував, як це випливає з його слів, егінців у співчутті мідянам (Hdt. VIII, 92)? Це може бути й відлунням більш далеких подій, але навіть якщо це й так, то позиція Фемістокла навряд чи змінилася під час останньої конфронтації Афін з Егіною.

¹³⁰ Пор.: Schachermeyr. Die frühe Klassik... S. 91 Anm. 86.

¹³¹ Строгоцкий. Панэллинская лига... С. 58; там же див. огляд літератури та джерел з проблеми.

¹³² Строгоцкий. Панэллинская лига... С. 54; див. також історіографію в: Miltner. Das Themistokles Strategie, S. 219.

¹³³ Строгоцкий. Панэллинская лига... С. 54.

важеннями¹³⁴. Аргументи зазвичай зводяться до того, що така посада не зафіксована для даного періоду, але виникла лише пізніше. З цим, в цілому, важко спорити, хоча можна висловити гадку, що надзвичайні повноваження Фемістокла в ході самої кампанії 480 року були здобуті ним поступово, що його авторитет настільки зріс у порівнянні з авторитетом інших стратегів, що в традиції він став тісно асоціюватися з пізніше сформованим офіційним статусом стратега-автократора¹³⁵. Тобто, якщо мову й можна вести про помилку в джерелах, то про помилку формальну, але не по суті. Скоріше за все, саме таку посаду й обіймав Фемістокл під час знаменитого тлумачення дельфійського оракула, який тільки підкріпив задалегідь розроблений план кампанії 480 року авторитетом божества¹³⁶. На користь наявності такого стратегічного плану говорить Трезенський напис, якщо тільки історичність його не буде поставлена під сумнів якимись більш суттєвими, ніж ті, що висуваються сьогодні, аргументами¹³⁷.

¹³⁴ Plut. Arist. VIII; пор. принизливу для Фемістокла традицію про купівлю ним стратегії в Епікіда, яка звичайно визнається тенденційною: Plut. Them. VI, 1; Reg. et Imp. Apoth. Them. = Moralia 185 A; συγкр. Nic. – Crass. III. Пор.: 1690; Frost. Plutarch's Them... com. on VI, 1.

¹³⁵ Пор.: Bauer. Themistokles... S. 80 Anm. 1; пор. разом з тим: Tarkiainen. Die athenische Demokratie, S. 119 f.; Meyer E. GdA, Bd. IV, S. 326; Wilcken. GG. S. 114; але пор.: Bengtson. GG... S. 152; Gomme. Ath. notes. P. 324 not. 14; Papastavru. Themistokles... S. 40 f.

¹³⁶ Глускина. Трезенская надпись... С. 38–39.

¹³⁷ Там же. С. 38–39; щодо Трезенського напису та його достовірності див. літературу в прим. 343; там же див. гіпотези щодо можливого стратегічного плану кампанії 480-го року. Про обставини, які передували безпосередньому вторгненню Ксеркса і характеризували хід загальногрецьких приготувань, див.: Строгоецкий. Панэллинская лига... С. 45–75, там же див. огляд літератури. Пор.: Miltner. Das Themistokles Strategie. S. 219–243, особливо – S. 224, там же див. літературу з проблеми стратегії всієї кампанії; Schachermeyr. Themistokles–Stelle... S. 158; Wolski. Progresivität... S. 80; Bengtson. GG... S. 156; Frost. Plutarch's Them... P. 93; Lenardon. Saga... P. 78–79 з примітками; Podlecki. Life of Them..., особливо в зв'язку з декретом – P. 147–167; тощо. Взагалі нам здається, що дискусії з приводу існування з самого початку плану кампанії вельми нагадують дискусії щодо наявності плану у Кутузова в Вітчизняну війну 1812 року: якщо плану не було, то як же він виграв війну? і т.п. Аргументом на користь наміру афінян битися біля Саламіна, серед іншого, слугує евакуація їх близьких в Трезену та на Саламін.

Коли ж дещо відволіктися від суто військово-стратегічних проблем і спробувати розгледіти за ними внутрішньополітичні афінські реалії, то доводиться погодитися, що за різними тлумаченнями оракула з Дельф угадується діяльність різних політичних угруповань, котрі, у свою чергу, відображали різні тенденції суспільно-політичного та економічного розвитку поліса.

Дійсно, відмова від оборони Аттики означала розорення її хори, сільськогосподарської округи, що зачіпало інтереси *всіх* громадян, з огляду на їх зв'язок із землею взагалі, — у більшій чи меншій мірі¹³⁸, — але найбільш тих, хто безпосередньо проживав та господарював у хорі, тобто селян і землевласників у цілому. Крім того, в більш широкому плані, така відмова означала й певну дискредитацію гоплітського ополчення в цілому, як нездатного забезпечити ефективний захист поліса. Таким чином, мова в кінцевому рахунку йшла про відмову від традиційної і такої, що отримала подальший розвиток у реформах Клісфена, військово-політичної організації поліса та від послуг «середніх верств» демосу, із яких і комплектувалося гоплітське ополчення.

Зневіра у здатності якоїсь іншої сили зупинити мідійські полчища проявилася у прагненні переселитися в інші землі, тобто фактично — перенести традиційний, звичний стан речей в інші умови, відтворити їх заново на новому місці. Як зазначається в історичній літературі, сама по собі ідея переселення на випадок військової загрози була досить поширеною у стародавньому світі, і почуття осілості у південних народів було менш розвинутим, ніж ми можемо собі це уявити¹³⁹. Геродот (Hdt. VII. 142) узагалі говорить про наявність «багатьох різних думок», не наводячи їх детально. Якщо врахувати наявність в Афінах сил, котрі в майбутньому співпрацювали з персами і пов'язували свої сподівання з поверненням Гіппія, який супроводжував царя (Hdt. VII. 6; VIII. 52–54), то можна висловити припущення щодо існування «капітулянтських настроїв».

¹³⁸ Андреев В.Н. Аттическое общественное землевладение V–III вв. до н.э. / ВДИ. 1972, № 4. С. 48 сл.; Кошеленко. Полис и город... С. 5 сл., 25; пор. його ж: Древнегреч. полис... С. 9 сл., 15, 17 і особливо С. 18 сл. Взагалі, цей зв'язок впливав уже з самої античної форми власності як економічної основи поліса – див.: Кошеленко. Древнегреч. полис... С. 9, 13 сл.

¹³⁹ Bauer. Themistokles... S. 7; пор.: Глускина. Трезенская надпись... С. 44; Hdt. I, 164, 168, 170 – випадки переселення полісів при загрозі завоювання.

Суперечить такому припущенню та обставина, що Афіни були основним «об'єктом помсти» Ксеркса (Hdt. VII. 5–8). І, таким чином, сподіватися на поблажливість їм не дуже випадало, навіть за умови відмови від опору: доля Мілета була ще надто пам'ятною для всієї Еллади. Таким чином, брати до уваги цей напрямок у внутрішній політиці Афін можна лише із суттєвими застереженнями.

На доповнення до всього цього ще зазначимо, що експедиція до Темпейських перевалів (Hdt. VII. 145; Diod. XI. 2. 3–6; Plut. Them. VII) іноді розглядається як поступка Фемістокла опору «з боку багатьох громадян» (Plut. Them. VII; пор. Nep. Them. 2. 5.)¹⁴⁰. Немає особливих підстав для заперечення цього повідомлення Плутарха, навпаки — воно прекрасно узгоджується з аналізом соціально-політичних аспектів воєнної кампанії 480 року, врахування яких абсолютне необхідне, оскільки все зводить лише до питань стратегії і тактики було б серйозною помилкою.

Нарешті, третім основним напрямком серед військово-політичних альтернатив був напрямок, що відображав тенденції до розширення соціальної бази демократії. Таке розширення мало серйозні підстави у всьому попередньому розвитку афінського поліса, про що вже говорилося вище, передбачало зростання ролі широких верств демосу, включно з фетами, у політичному житті і реалізувалося в даних конкретних умовах у створенні нової військової сили — морського флоту з визначальною роллю в ньому найширших верств афінського громадянства. Захищаючи на морі Афіни в цілому, вони захищали свій поліс, свою батьківщину, а не конкретну місцевість в Аттиці тощо, хоча такий захист передбачав і захист кожної окремої місцевості — в тому числі. З прийняттям морського закону Фемістокла в 483 році їх роль, хоча ми й не маємо щодо цього конкретних свідчень, по необхідності мала зростати і найбезпосереднішим чином позначитися на їх активності в еклесії — уже не просто як незаможного демосу, «натовпу», але як повноправних учасників спільної справи захисту поліса. Крім того, такий напрямок могли підтримувати (в усякому випадку, він менше позначався на їх благополуччі, ніж на визначених у межах

¹⁴⁰ *Строгоцкий*. Панэллинская лига... С. 59; *Bauer*. Themistokles... S. 125; *Miltner*. Das Themistokles Strategie, S. 222; *Meyer E.* GdA, Bd. III, S. 373; *Lenardon*. Saga... P. 59; *Papastavru*. Themistokles... S. 42–49, особливо S. 45 ff.; *Frost*. Plutarch's Them... P. 93 ff., com. on VII.

першого напрямку групах) міські торгово-ремісничі кола, основне багатство яких було зосереджене в Афінах, а тим паче — якщо воно було рухомим. Таким чином, саме ці групи афінського громадянства й становили соціальну базу прийняття стратегічного плану оборони.

Ще раз підкреслимо, що ця об'єктивна тенденція соціально-політичного розвитку Афін реалізувалася через ланцюг «випадковостей», під якими мається на увазі та обставина, що вони, ці «випадковості», були аж ніяк не обов'язковими і не впливали з іманентної сутності поліса, але були ніби привнесеними зовні, тобто утворювали той реальний конкретно-історичний фон, на якому проявлялася загальна тенденція розвитку афінського поліса. Вони могли бути й інакшими, але тоді й темпи, конкретні риси та глибина реалізації цієї тенденції були б також інакшими. Ситуація ж, розмаїття факторів, полягала в тому, що на підтримку цього напрямку висловилися (не було альтернативи!) всі патріотично настроєні конкретні сили, починаючи з Кімона, і закінчуючи остракованим Арістідом — зрештою (див.: *Plut. Arist. VIII*¹⁴¹).

Консолідація всіх патріотичних сил, крім того, наочно проявилася і в інших моментах. За пропозицією, внесеною до еклесії Фемістоклом, була оголошена амністія¹⁴² остракованим, яка сприяла єднанню всіх громадян (*Plut. Them. XI; Arist. VIII; Hdt. VIII. 79; Arist. Athen. pol. 22. 8; Demosth. XXVI. 63; Nep. Arist. I. 5; Aristodem. I. 4; пор.: Трезенская надпись... лін. 44–47*.) Недивно тому, що джерела так високо оцінюють цю подію, згадуючи про неї, як про одне з найвеличніших діянь Фемістокла.

Роль сина Неокла полягала й у тому, що, судячи з джерел, саме він сприяв акцентуванню під час вибору оборонних засобів на створенні за його ініціативою флоту. Іноді вважають навіть, що Фемістокл виступив ініціатором другого оракула, інспірував його, підкупивши піфію¹⁴³. Нам здається це малоймовірним з огляду на

¹⁴¹ *Wolski. Progresivtdt... S. 307*: під час війни консолідація всіх громадян, що орієнтувалися в отримуванні прибутків на різні джерела: сільське господарство, ремесло, торгівлю.

¹⁴² Про амністію та обставини її проведення див.: *Глускина. Трезенская надпись... С. 38, 39*; пор.: *Willamowitz-Mullendorff. Aristoteles und Athen... Bd. I. S. 114 Anm. 25; Lenardon. Saga... P. 57; Frost. Plutarch's Them... P. 93 ff., com. on 11.*

¹⁴³ *Lenardon. Saga... P. 66*; пор.: *Walker. Political parties... P. 254 ff.*; пор. також: *Papastavru. Themistokles... S. 53–60*; особливо – *Macan R.W.*

звичайність самого оракула, його, як завжди, туманність, хоча повністю виключити таку можливість не можна, особливо враховуючи можливі зв'язки (навіть родинні?) Фемістокла з Дельфами¹⁴⁴.

Виходячи з Трезенського декрету (лін. 3–14), тоді ж, тобто до артемісійської експедиції, за пропозицією Фемістокла було прийнято й рішення щодо евакуації афінян у Трезену та на Саламін, хоча воно, мабуть, і мало попередній характер¹⁴⁵. Такий висновок здається цілком логічним, оскільки він добре узгоджується із загальним напрямком розвитку подій в Афінах. Власне кажучи, натяки про евакуацію вгадуються вже в самому тлумаченні другого оракула, як його наводить Геродот (Hdt. VII. 143). На наш погляд, прийняття версії Трезенського декрету щодо підготовки до евакуації може пролити світло на повідомлення інших джерел про цю подію, тих, що зазвичай важко піддаються інтерпретації (Arist. Athen. pol. 23. 1; Plut. Them X. 6–7; пор.: VII; Cim. V; Nep. Them. II. 8; Hdt. III. 41; VII. 143; Front. Strat. I. 3. 6; Deinarch. Demosth. de coron. 204; Aristed. 251, 256). У такому випадку, якщо Фемістокл дійсно запропонував псефізму в еклесії, то немає нічого дивного в тому, що в традиції сформувалася версія про його відповідальність за цю подію взагалі. Інша ж версія, яка передається Аристотелем (Athen. pol. 23. 1)¹⁴⁶ і приписує заслуги в евакуації Афім Раді Ареопагу, можливо відображає фактичний стан речей, коли конкретними організа-

Herodotes, the Seventh, Eighth und Ninth Books. L.: McMillan, 1908. P. 189; Crahay R. La literature oraculaire chez Herodote. P.: Belles Lettres, 1956. P. 301–302. Про маніпуляцію Фемістоклом релігією підчас тлумачення оракулів говорить Х. Туманс, щоправда, без якихось спеціальних аргументів (див.: Туманс. Рождение Афины. С. 391 сл.).

¹⁴⁴ Саме ім'я Θεμιστοκλῆς сходиться до Θεμιστοκλεία – піфії з Дельф. Крім того, Лікоміди мали зв'язки з Дельфами – див.: Papastavru. Themistokles... S. 13.

¹⁴⁵ Глускина. Трезенская надпись... С. 44; пор.: Berve H. Zur Themistokles-Inschrift von Troizen // SBAW. 1961. Bd. 3. S. 25 f.; Thiel J.H. The inscription from Troizen. Amsterdam, 1962. P. 526, 537–540; пор.: Podlecki A.J. Themistocles and Pausanias // RFIC. 1976, V. 104. P. 147 ff.

¹⁴⁶ Пор.: Паршиков А.В. Эллинский союз 481 г. до н.э. и организация Афинского морского союза. Автореф. дисс. на соиск. учен. степ. канд. ист. наук. Одесса, 1970. С. 5: главы 23–25 «Афинської політії» Аристотеля – олігархічний памфлет; Day J. Chambers M. Aristoteles History of Athenian Democracy. Berkeley–Los-Angeles, Univ. of California Press, 1962. P. 7–11.

ційними питаннями дійсно могла займатися репрезентабельна, все ще авторитетна та до того ж численна Рада. І справді, саме протиставлення ролі Фемістокла у цих заходах Раді Ареопагу здається безсумнівно штучним. Не кажучи вже про те, що Фемістокл у той час був членом Ради Ареопагу як колишній архонт¹⁴⁷ (Arist. Athen. pol. 25. 3), легко уявити, що поряд з ним власне евакуацією керували всі його колеги. Підкреслення особливих заслуг Фемістокла, знахідка ним захованих суспільних грошей та їх роздача незаможним, можливо, ґрунтується на реальному факті¹⁴⁸, проте в той же час, у надзвичайних умовах евакуації, роль такого традиційного й численного органу, яким була Рада Ареопагу, цілком могла бути не менш значною. Це, між іншим, добре узгоджується із загальною тенденцією до консолідації всіх політичних сил під час воєнної загрози, тобто цілком уписується в ту картину соціально-політичних відносин розглядуваного періоду, яку ми й намагалися намалювати.

6. Соціально-політична діяльність Фемістокла у післясаламінський період

Як уже зазначалося, аналіз військово-стратегічних і тактичних проблем греко-перських воєн, оцінка Фемістокла як стратега, блискучого полководця, переможця у Саламінській битві виходить за межі даної праці. Обмежимося лише зауваженням, що його роль як ініціатора військово-морської оборони Еллади та Саламінської битви не підлягає сумніву. Визнання Мнесіфіла, радника Фемістокла при Саламіні, реальною особою¹⁴⁹ аж ніяк не означає, що Фемістокл з огляду на це мав відігравати роль другорядну.

Перш за все, таке визнання не означає автоматично, що Мнесіфіл дійсно давав поради Фемістоклу при Саламіні, а тільки те, що він

¹⁴⁷ Про статус Фемістокла як члена Ареопагу під час евакуації див.: *Lenardon. Saga...* P. 229 not. 102.

¹⁴⁸ *Kahrstedt. Themistokles...* S. 1690; втім, пор. вельми рішучі заперечення Якобі (*Jacoby F. Atthis...* P. 81–82), пор. також: *Labarbe. La loi navale...* P. 137–138; *Frost. Them.' Place...* P. 108–109; *idem. Plutarch's Them...* com. on 10; *Podlecki. Themistocles and Pausanias.* P. 135 f.

¹⁴⁹ Hdt. VIII. 57; Plut. Them. II. 4; пор.: *Moralia* 154 C, 156 B, 795 G; див.: *Lenardon. Saga...* P. 22, 26f.; *Frost. Themistocles and Mnesiphilus.* P. 20–25, на підставі аналізу остраконів; *Podlecki. Life of Them...* P. 194.

був якимось чином зв'язаний з Фемістоклом, можливо — підтримував його план і навіть попав у «кандидати» для остракізму через зв'язок із ним. Це в тому числі означає, що Фемістокл уже в 480-ті роки користувався підтримкою впливових політичних сил (невпливові особистості не могли в ті часи бути об'єктом остракізму). Таким чином, поява при Саламіні Мнесіфіла, який поділяв настрої Фемістокла, цілком могла асоціюватися у ворожій, чи навіть просто заздрісній щодо слави Фемістокла традиції з його порадою.

Крім того, як неодноразово зазначалося у спеціальних дослідженнях із цього питання, спроба ув'язати видатні успіхи політичних діячів минулого з впливом їх наставників, менторів, учителів — характерна особливість представників школи Сократа і більш пізніх філософів.

Безумовно ж одне: Саламінська битва, перемога в ній еллінів стали блискучим виправданням політики Фемістокла¹⁵⁰, підтвердженням правильності здійснюваної в Афінах морської програми. У цій битві Афіни, завдяки своєму флоту, вибудуваному з ініціативи та в результаті тривалих зусиль Фемістокла, виступили справжніми рятівниками Греції.

Разом з тим, ця перемога стала й справжнім фундаментом майбутньої величі афінського демосу, — «корабельного натовпу», як його презирливо іменує вороже налаштована традиція, — що усвідомив своє дійсне значення та місце в усій соціально-політичній організації афінського поліса. На наш погляд, саме з цього моменту можна вести мову про певну «радикалізацію» внутрішньої політики Афін, про крен соціально-політичної організації поліса в бік «крайньої демократії». В усякому випадку, заслуги флоту в грецькій

¹⁵⁰ *Bunper*. Лекции... С. 145 сл.; *Сергеев*. Ист. древней Греции. С. 222 сл.; *Доватур*. Политика и политии... С. 205; *Lehmann*. Ostrakismos–Entscheid... S. 99; взагалі – це загальноприйнята думка. Про Саламін див.: *Miltner*. Das Themistokles Strategie...; *Lenardon*. Saga... P. 72–79; огляд літератури до 1895 року див.: *Busolt GG*. Bd. II. S. 700 Anm. 1; див. також: *Miltner F*. Der taktische Aufbau der Schlacht bei Salamis // *JOAJ*. 1930. Bd. 26. S. 115–128; *Labarbe*. La loi navale... P. 188; *Podlecki*. Life of Them...; *Frost*. Plutarch's Them... P. 131 ff.; *Papastavru*. Themistokles... S. 60 ff.; *Green*. Xerxes at Salamis; *idem*: Year of Salamis. Тут див. також дуже ґрунтовний огляд літератури з усіх питань Саламіну. Див. також будь-яку з систематичних робіт по історії давньої Греції.

перемозі неминуче повинні були вплинути на посилення ролі широких верств зайнятого у його обслуговуванні демосу.

Проте вірніше буде говорити про створення всього лише вельми суттєвої передумови, чи навіть умови, саме такого характеру соціально-політичного розвитку Афін. Це аж ніяк не означає автоматичної, миттєвої і безумовної реалізації цієї передумови, чи цієї умови.

Як уже було показано, під час евакуації Афін цілком міг відігравати (і швидше за все дійсно відігравав) вельми суттєву роль Ареопаг — носій та виразник аристократичної тенденції в розвитку поліса. Ця тенденція, звичайно, зовсім не вичерпала себе в якості альтернативи політичному розвитку Афін — поряд з олігархічною, а також і тиранічною як крайнім її проявом, вона мала соціально-економічні та політичні передумови в самому полісному організмі. Посилення тенденції демократичної в результаті значного розширення її соціальної бази означало, разом з тим, і певну її диференціацію, що відбивала розмаїття інтересів та запитів її суб'єктів. Цілком можливо, що смутне усвідомлення всієї широти діапазону демократичної тенденції знайшло свій вираз у відомій фразі Плутарха. Її суть зводиться до того, що Арістід був прибічником Клісфена, котрий запровадив демократичну конституцію, проте схилився водночас на бік аристократії, в чому й зустрічав опір «заступника народу Фемістокла» (Plut. Arist. II). Як уже було сказано, Клісфенові реформи віддзеркалювали перемогу демосу, але аж ніяк не повну та остаточну перемогу демократичної форми правління¹⁵¹. Тому виступ у післясаламінський період (тобто в умовах абсолютно

¹⁵¹ Втім, це аж ніяк не применшує значення реформ Клісфена. Вони в загальних і найбільш принципових рисах завершили утворення афінського поліса. Але в політичній сфері ще залишалося досить можливостей для збереження впливу аристократичних родів, особливо – в традиційних суспільно-політичних і релігійних інституціях. Див.: Фролов. Полит. лидеры... С. 10; пор.: Древняя Греция. М., 1956. С. 210; Сергеев. Ист. древней Греции. С. 231; див. також аналіз поглядів Фроста в: Маринович, Кошеленко. Новый журнал по истории... С. 128; Зельин. Борьба полит. групп... С. 32, з аналізом поглядів Сілі і далі, з критикою Белоха; Хвостов. Ист. Греции. С. 220; Wedel von W. Die politischen Prozesse. S. 121 ff.; пор. також аналіз Фроста поглядів античних авторів на розвиток, у тому числі – і на роль у ньому реформ Клісфена (Frost. Them.' Place... P. 106 ff.); Lenardon. Saga... P. 30.

нової ситуації, ситуації, що передбачала подальший розвиток демократії) з точки зору збереження клісфенового полісного устрою відображав лише одну з течій усередині демократичної тенденції, причому течію, що вже жила себе історично.

Слова Плутарха (хоча й не датовані точно, але такі, що спираються, очевидно, на традицію, яка висвітлювала найостанніші за часом обставини у стосунках між Фемістоклом та Арістідом — тобто їх принципи політичні позиції, позиції, що найповніше визначилися лише в післясаламінський період) здаються досить симптоматичними; вони віддзеркалюють процес «злиття» побічників збереження основ конституції Клісфена, котрі до певної міри репрезентують демократичну тенденцію в розвитку поліса, з суб'єктами зовсім відмінних тенденцій, — включно з Радою Ареопагу, — саме на платформі збереження конституційних основ.

Можливо, продуктом такого симбіозу й стало сімнадцятирічне «правління Ареопагу», про яке говориться в джерелах. У цьому випадку «правління Ареопагу» здається не таким вже й незрозумілим. Навіть більше: воно впливає з наявної соціально-політичної ситуації в Афінах після 480-го року, а його діяльність як «стража законів» — відображенням цієї утвореної, консервативної щодо всяких змін у політичному устрої опозиції. Те, що вона стала результатом таких різних передумов як Саламінська перемога з визначальною роллю новоствореної і глибоко демократичної за своєю суттю сили; як роль Ареопагу в організації евакуації Афін і навіть, можливо, в організації кампанії взагалі; як наступна Платейська битва, з торжеством гоплітського ополчення, — все це лише підкреслює складний характер цього явища, його навіть до певної міри абсурдність та обмеженість у часі.

Дійсно, не дивлячись на свій авторитет, свій вплив, Ареопаг був розтрощений Ефіальтом через неповних двадцять років після його такого злету. Традиція асоціює з цією реформою Ефіальта ім'я Фемістокла (Arist. Ath. Pol. 25. 3–4), хоча, як уже зазначалося, фактична участь у цій акції Фемістокла виключається — на час її здійснення він уже перебував за межами Аттики¹⁵². Можна, припустити, що ця версія дійсно є лише відгомном ролі Фемістокла

¹⁵² Kahrstedt. Themistokles... S. 1697; Lenardon. Saga... P. 30; idem: Them.' Archonship... S. 404 ff.; idem: The Chronology of Themistocles ostracism and exile // Historia. 1959. Bd. 8. S. 23–48.

в реформі 487 року. Проте не виключено й що вона (водночас, або тільки) віддзеркалює дійсне протиставлення Фемістокла та Ареопагу після Саламіна, — в період правління Ареопагу, — чи протиставлення тенденції до подальшої демократизації Афін, найбільш впливовим суб'єктом якої був Фемістокл (про що, очевидно, говорить Плутарх, у біографії Арістіда (Plut. Arist. II), коли називає його «простатом народу») та консервативної, спрямованої проти цієї радикалізації внутрішньополітичного розвитку Афін, опозиції. Звичайно, цей конкретний історичний факт може бути витлумачений і по іншому. Для нас важливо підкреслити його обмежену наближеність до описаної вище соціально-політичної ситуації в Афінах розглядуваного періоду, що само по собі вже є досить суттєвим.

В чому проявилися конкретно ця тенденція до подальшої демократизації (чи «радикалізації, як її часто іменують у зарубіжній історіографії), якими конкретно діями заслужив Фемістокл докори поміркованого (чи «консервативно настроєного») Арістіда — сказати важко. Все що ми знаємо про Фемістокла цього періоду, — а джерела приділяють найбільше уваги саме цьому періоду його життя, — можна звести до двох основних комплексів. Перший з них охоплює констатацію прагнення Фемістокла до подальшого посилення морської могутності Афін, до розширення сфери їх впливу: експедиція проти Кікладських островів, яких звинувачували у співчутті персам, була здійснена саме з цією метою, не дивлячись на її ув'язку в традиції з користоловними настроями Фемістокла (Hdt. VIII. 111–112; пор.: Plut. Them. XXI; De Her. malig. 871 C)¹⁵³.

Самі по собі вони, звичайно, не виключені, як не виключеними були суб'єктивні причини експедиції проти островів, очолюваної Мільтіадом десятьма роками раніше. Взагалі аналогія між цими двома подіями досить очевидна і часто підкреслюється в літературі¹⁵⁴. Повертаючись до наших попередніх розмірковувань, зазначимо, що, таким чином, ця експедиція Фемістокла мала за мету розширення сфери впливу Афін на острови, створення своєрідного форпосту, який би гарантував безпеку Аттики з боку моря і в першу чергу — від можливого нового морського походу персів. Якщо брати до уваги

¹⁵³ Фролов. Полит. лидеры... С. 16; Kahrstedt. Themistokles... S. 1691; пор.: Wedel von W. Die politischen Prozesse, S. 134–135; Lenardon. Saga... P.86, 123–125.

¹⁵⁴ Lenardon. Saga... P. 43 f.

анекдотичні подробиці, то можна помітити певну наближеність цієї експедиції планованому Фемістоклом походу до Геллеспонту *Hdt.* 108 f.; *Thuc.* I. 137. 4). Скептицизм, щодо таких намірів Фемістокла здається надмірним: якщо взяти до уваги важливість у стратегічному та економічному відношенні Геллеспонту та регіонів, що прилягають до нього, то прагнення Фемістокла до встановлення контролю над ними навряд чи може викликати недовіру¹⁵⁵. Навіть побоюючись надмірної категоричності у судженнях, не можна не відзначити генетичну спорідненість всіх цих подій з утворенням невдовзі по тому Афіського морського союзу, який став основою для організації у майбутньому Афіської морської держави, Архе. Якщо Фемістокл і не був офіційним творцем цього союзу, то по суті таким він безперечно був¹⁵⁶.

Зі зміцненням зовнішньополітичних позицій Афін, зростанням її впливу в Елладі пов'язаний і другий комплекс повідомлень джерел щодо діяльності Фемістокла у післясаламінський період. Маються на увазі будівельні роботи в Афінах та Піреї, які, — за визнанням самих античних авторів, — стали продовженням ранньої діяльності Фемістокла і які ми вважаємо за можливе зв'язати з його архонтатом 493/2 року (*Thuc.* I. 89, 3–92; *Plut. Them.* XIX. I; *Diod.* XI. 39–40). Зовнішньополітичне спрямування цього будівництва не викликає сумнівів. Поряд з військово-морською активністю, укріплення Афін та гаваней в Піреї перетворило поліс на добре укріплену фортецю, яка гарантувала безпеку її мешканцям як з боку моря, так і з суші. Значення цих заходів Фемістокла для зміцнення обороноздатності Афін — розповсюджена думка в дослідженнях і повторювати відомі докази щодо цього немає тут жодної необхідності. Більш важливим є інше: ця діяльність Фемістокла цілком співпадає з основними спря-

¹⁵⁵ *Соколов Ф.Ф.* Письма кораблей на Саламин // *Соколов Ф.Ф.* Труды. СПб, 1910, С. 517; *Колобова, Глускина.* Очерки... С. 167; *Ковалев.* Ист. ант. общ... С. 170–171; *Паршиков.* Эллинский союз 481 г. ... С. 8–9; *Kahrstedt.* Themistokles... S. 1691; *Bauer.* Themistokles... S. 49, з посиланням на Грота і Кірхгофа; *Miltner.* Das Themistokles Strategie. S. 242–243; *Papastavru.* Themistokles... S. 68–71; *Bengtson.* GG... S. 161.

¹⁵⁶ *Мишулин А.В.* История Древней Греции. М., 1946. С. 65–66; *Лурье.* Ист. ант. общ. мысли... С. 195; *Древняя Греция.* М., 1956. С. 211–212; пор. критику Белоха в цьому питанні з боку Сергеева В.С. (*Сергеев.* Ист. древней Греции. С. 57); пор. також: *Bauer.* Lit. und hist. Forsch... S. 61; *idem:* Themistokles... S. 25; *Lenardon.* Saga... P. 98, 100.

муваннями його попередньої активності по «наверненню Афін до моря», по зміцненню їх незалежності, яка ґрунтувалася на гарантованій безпеці як з суші, так із боку моря, а, отже, — і по забезпеченню самостійності, свободи від зовнішніх військово-політичних впливів на внутрішньополітичний розвиток поліса.

Саме в цьому забезпеченні самостійності, яке вимагало мобілізації *всіх сил всього* без винятку громадянського колективу (а за деяким свідченнями — і метеків: Diod. XI. 43. 3)¹⁵⁷, з усією очевидністю проявилася відзначена вже тенденція до консолідації різних соціально-політичних сил; її відзвуки ми знаходимо в дже-релах, які повідомляють про сприяння Арістіда Фемістоклу під час організації посольства в Спарту і обману ефорів (Thuc. I. 90. 5–91; Plut. Them. XIX. I; Nep. Them. 7).

Можна полемізувати щодо часу цього будівництва (Diod. XI. 39. 1–40. 4; пор.: Plut. Them. XIX)¹⁵⁸, але безсумнівно одне: цим кроком Фемістокл визначив політику Афін на багато років вперед, що знайшло свій вираз у майбутньому форсуванні цього будівництва Кімоном та Періклом. До цього ж комплексу треба, очевидно, віднести і безпосередньо зовнішньополітичну (чи навіть власне дипломатичну) діяльність Фемістокла; вона знайшла свій вираз в уже згаданих посольствах у Спарту і в протидії їй в амфіктіонії (Plut. Them. XX)¹⁵⁹, що й забезпечило Афінам гегемонію серед союзників, гегемонію, яка реалізувалася, зрештою, у сформованому на Платейському конгресі Афінському морському союзу.

У цьому зв'язку важливо також зазначити, що зовнішньополітична активність Афін у післясаламінський період набуває більш чіткої антиспартанської спрямованості. Як вже було показано, ця спрямованість не була чимось новим у тодішніх умовах, але стала

¹⁵⁷ Бузескул. Ист. Греции... С. 249; Глушкина Л.М. Разрешены ли загадки афинской эйфоры? // ВДИ. 1967. № 2. С. 263, з аналізом поглядів Р.Томсена; її ж: Афинские метеки в борьбе за восстановление демократии в конце V в. до н.э. // ВДИ. 1968, № 2. С. 77–79.

¹⁵⁸ Стіни Афін – відразу ж після звільнення Афін; стіни довкола Пірея – в 478 р. до Р. Х., тобто принаймні через рік. Див. до цього: Podlecki. Life of Them... P. 30 ff.; весь комплекс питань, пов'язаних з цим будівництвом, проаналізовано найкраще там же, в розділі «Buildings and Walls».

¹⁵⁹ Паршиков. Эллинский союз 481 г. ... С. 8–9; Frost. Plutarch's Them... P. 179; пор.: Walker. Political parties... P. 36; Kahrstedt. Themistokles... S. 1692; Lenardon. Saga... P. 99–100.

розвитком і продовженням наявного раніше так званого «дуалізму» Спарти та Афін¹⁶⁰, їх авторитету та зовнішньополітичної активності, особливо — після Саламіну і Платей¹⁶¹. Як уже зазначалося, на цю антиспартанську спрямованість можуть вказувати обставини, що склалися під час будівництва мурів навколо Афін, не дивлячись на протидію Спарти і навіть всупереч такій протидії.

Дещо повертаючись назад, зазначимо також, що можливо саме з усвідомленням цієї спрямованості зовнішньої політики Афін пов'язана й певна активізація в полісі проперських настроїв яка знайшла відображення у відомому протиборстві послів Спарти і Персії та побитті камінням Лікіда (Hdt. VIII. 136, 140–142, Diod. XI. 28. 1–2. Plut. Arist. 10, Hdt. IX. 5)¹⁶².

Немає, звичайно, жодних підстав зараховувати до цих проперських угруповань і Фемістокла. Навіть більше, його вплив після цієї події суперечить безпосередньому співвіднесенню Фемістокла з цією політикою. Проте, враховуючи складність політичної картини в Афінах, взаємодію різних, — часом, як ми бачили, навіть взаємовиключних, — сил, можна висловити припущення, що, — як це не парадоксально, — дія цих проперських сил співпадала з загальним прагненням поліса до забезпечення більш незалежного по відношенню до Спарти зовнішньополітичного курсу, до обмеження її впливу і до забезпечення своєї безпеки з огляду на можливу (і, як показало майбутнє, цілком реальну) спартанську загрозу.

Таким чином, — знову ж таки, не дивлячись на всю парадоксальність цієї тези, — виступ проперських сил до певної міри був інспірований самою зовнішньою політикою Афін і, можливо, Фемістоклом — як її ініціатором у післясаламінський період. У науці побутує думка, що нагороди Фемістокла в Спарті (Hdt. VIII. 124; Diod. XI.

¹⁶⁰ Вислів Бузескула В.П., див.: Бузескул. Ист. Аф. дем... С. 109–110; пор.: Паршиков А.В. Павсаний и политическая борьба в Спарте // ВДИ. 1968. № 1. С. 134; його ж: Эллинский союз 481 г. ... С. 7–8; Строгоцкий. Панэллинская лига... С. 61; Wolski. Progresivität... S. 78, з посиланням на Белоха і Ед. Мейєра.

¹⁶¹ Пор.: Wolski. Progresivität... S. 78, базуючись на: Bengtson H. Themistokles und die delphische Amphiktionie // Eranos. 1951. Bd. 49. S. 185; Flaceliere. Sur quelques points... P. 5.

¹⁶² Строгоцкий. Панэллинская лига... С. 62

27, 3; Plut. Them. XVII; De Her. malig. 817 C; Aristid. 289) пояснюються політикою «задобрювання» його останньою¹⁶³.

Тут, очевидно, допущена деяка тенденційність, яка була обумовлена недооцінкою дійсної слави Фемістокла в Елладі взагалі і в Спарті в особливості (згадаймо хоча б про ті надзвичайні знаки поваги, якими супроводжувалося вшанування Фемістокла, і про які говорять Геродот з Плутархом — Hdt. VIII. 124, пор.: Plut. Them. XVII). Але долю істини ця здогадка все ж містить. Можливо, на це рішення Спарти якоюсь мірою вплинули надто енергійні кроки, заходи Фемістокла по зміцненню незалежності Афін і це вшанування мало на меті повернути талановитого політика і полководця до Спарті, вплинути таким чином на визначення зовнішньополітичної орієнтації Афін, з метою недопущення їх союзу з Персією.

Можливо, саме внаслідок цього формального зв'язку між виступом проперських сил і діяльністю Фемістокла в Афінах згодом оформилося звинувачення його в мідізмі, або ж у зв'язках з царем. Щодо цього існують численні дослідження, в яких аналізуються всі можливі обставини цього звинувачення¹⁶⁴. Зазначимо тільки, що найбільш ймовірною здається саме така версія оформлення згаданих звинувачень — вона враховує все розмаїття факторів, в тому числі й формальні збіги в його політиці з (у дійсності чужими йому та його політиці в цілому протягом всієї політичної кар'єри) проперськими настроями. Звичайно, тут дались в знаки й більш ранні контакти Фемістокла з персами, які, — якщо тільки вірити джерелам, — були складовою частиною всієї саламінської кампанії і являли собою його чергову стратегему¹⁶⁵. Що ж стосується оформлення цієї традиції взагалі, то на неї, — окрім всього іншого, — справляла величезний вплив втеча Фемістокла в Азію та притулок, знайдений ним у перського царя. На користь такого розуміння природи звинувачення Фемістокла в мідізмі може слугувати й той

¹⁶³ Там же. С. 61–62; пор.: Лурье. История Греции... С. 205; Kahrstedt. Themistokles... S. 1691–1692; Bauer. Themistokles... S. 102–103; Frost. Plutarch's Them...

¹⁶⁴ Kahrstedt. Themistokles... S. 1692; Bauer. Themistokles... S. 18, 101–102; Wolski. Progresivität... S. 82; Podlecki. Life of Them... P. 30; Frost. Plutarch's Them... P. 186.

¹⁶⁵ Пор. також: Lenardon. Saga... P. 83; idem: Chronology of Themistocles ostracism... S. 23; Wolski. Progresivität... S. 82.

факт, що саме Спарта виступила ініціатором та дійовим фігурантом в його переслідуванні після вигнання з Афін (Thuc. I. 135–137; Plut. Them. XXIII; Nep. Them. VIII. 2 Aristedem. X. 1), як, зрештою, і вибір Фемістоклом Аргоса для свого перебування після остракізму¹⁶⁶.

Таким чином, підсумовуючи все сказане, можна виділити декілька основних елементів зовнішньополітичної діяльності Фемістокла в післясаламінський період:

1. Його зусилля щодо розширення сфери впливу Афін, які привели, зрештою, до організації Першого Афінського морського союзу, з домінуючою ролей в ньому афінського поліса.

2. Продовження будівництва в Піреї, розпочатого раніше, під час його архонтату 493/2 р. до Р. Х., що, разом з пунктом 1, може бути зрозумілим як завершальний етап у здійсненні морської програми в цілому. Разом з флотом, вибудуванім у 483–480 роках, ці заходи стали основою, матеріальною умовою всього подальшого як внутрішньо-, так і зовнішньополітичного розвитку поліса.

3. Прагнення до зміцнення безпеки та зовнішньополітичної самостійності поліса, яке реалізувалося у будівництві мурів довкола Афін.

4. Ці заходи в цілому сприяли в тому числі зміцненню самостійності Афін, їх незалежності від якого б то не було зовнішнього впливу, — хоч з боку Персії, хоч з боку Спарти. При цьому, після відбиття перської навали антиспартанська спрямованість їх стала особливо відчутною, на що вказує як безпосередня протидія їх здійсненню Спарти, так і наступний перебіг подій.

В умовах замовчування джерелами внутрішньополітичної діяльності Фемістокла, виділені тут моменти можуть принести певну користь для реконструкції бракуючих деталей. Уже відзначений взаємозв'язок між внутрішньою та зовнішньою політикою в даному випадку здається особливо очевидним. Дійсно, завершальний етап у здійсненні морської програми Фемістокла значною мірою був обумовлений зовнішньополітичними обставинами. Водночас, сама морська програма впливала з загального напрямку розвитку афінського поліса, що характеризувався піднесенням ремесла, торгівлі (в особливості — морської), розвитком всередині нього міського організму, поступовим зміщенням акцентів у економічному

¹⁶⁶ Поп.: *Bengtson*. GG... S. 181; *Podlecki*. Life of Them... P. 37 f.; *Forrest*. Them. and Argos. P. 229 ff.; та ін.

житті на торгово-ремісничу діяльність. У цьому зв'язку ще раз буде доречно підкреслити закономірність еволюції Афін у напрямку торгово-ремісничого поліса¹⁶⁷, а не впливання такого розвитку з суто політичних обставин¹⁶⁸.

Не може викликати сумнівів, в свою чергу, стимулювання розгорнутим будівництвом розвитку торгівлі та ремесла, що його обслуговували, а отже — і пожвавлення товарно-грошових відносин, соціально-економічних відносин в цілому. До певної міри можна говорити, що військова кампанія 480 року сприяла економічному посиленню «нових груп», які приділяли більше уваги торгівлі та ремеслу аніж сільському господарству, що дуже постраждало від війни¹⁶⁹. Порушення ж такого балансу в економіці Афін, чи навіть деяке зміщення акцентів на користь ремесла та торгівлі, крім усього іншого, стимулювало вже відзначену тенденцію до переселення громадян¹⁷⁰ у «власне поліс», а отже — до певного порушення «традиційності» самої ідеології його, що базувалося на визначальному значенні сільськогосподарського труда як «способу життя, який відповідав загальній гармонії, що керує світом»¹⁷¹.

Позначившись, таким чином, у першу чергу на соціально-економічному розвитку Афін¹⁷², греко-перські війни не могли не позначитися зрештою і на розвиткові політичній. Можна говорити, очевидно, про створення в той період реальних соціально-

¹⁶⁷ Див. критику Кошеленка поглядів Фроста (*Кошеленко Г.А. Экономика древней Греции в современной зарубежной литературе // Древний Восток и античный мир. Сб. статей, 1980. С. 126*).

¹⁶⁸ Див. особливо примітну полеміку Кошеленка, який вважає, що процес трансформації Афін з сільськогосподарського поліса в торгово-ремісничий почався не під впливом Архе, але «раніше» (*Кошеленко. Поліс и город... № 24*). Але коли ж «раніше»? Очевидно – реформи Солона, діяльність Пейсістрата, перетворення Клісфена та епоха греко-перських воєн (а особливо – розглядувані тут події) є етапами на шляху цієї трансформації.

¹⁶⁹ Про розвиток ремесла і торгівлі в Афінах V ст. до Р. Х. див. особливо: *Кошеленко. Поліс и город... № 3–28; його ж: Древнегреч. полис... С. 9–36; його ж: Греческий полис и проблемы развития экономики // Античная Греция. М., 1983, Т. 1. С. 217–246*.

¹⁷⁰ Щодо переселення громадян в Афіни, хоча і для безсумнівно більш пізнього часу, див.: *Кошеленко. Поліс и город... № 24*.

¹⁷¹ Там же. С. 8–9.

¹⁷² Див. ще: *Виноградов. История Греции. С. 351–352*.

економічних умов для поглиблення процесу демократизації, і як першого його кроку — для підвищення ролі всіх громадянських верств в управлінні полісом; останнє випливає з полісного принципу, згідно з яким сума прав мусить дорівнювати сумі обов'язків громадянина, а також — з принципової «однозначності військового ополчення громадян з народними зборами як основою політичної організації поліса»¹⁷³.

Інакше кажучи, мова йде про значну активізацію еклесії за рахунок посилення ролі в ній широких демократичних верств, включно й фетів, котрі, як уже зазначалося, і являли собою основу військово-морського флоту, тобто, — в кінцевому рахунку, — абсолютно необхідну умову реалізації позначених вище зовнішньополітичних заходів Афін у післясаламінський період.

Той факт, що до них по допомогу змушений був звертатися навіть такий прибічник аристократичних тенденцій у розвитку поліса як Кімон, аж ніяк не суперечить їх демократичній орієнтації, — як, втім, і демократичній орієнтації в діяльності Фемістокла (не дивлячись на заперечення Фроста¹⁷⁴), — але тільки підкреслює силу, впливовість новоствореної військової потуги, з якою змушені були рахуватися і по допомогу до якої змушені були звертатися віднині всі політики, не в залежності від їх політичних симпатій. Постійними апеляціями в еклесії до цієї нової, ним самим створеної сили, можливо, характеризується вся післясаламінська діяльність Фемістокла. І навіть якщо вона була спрямована на вирішення суто тих зовнішньополітичних завдань, про які було сказано вище, то й тоді, здійснювана за допомогою цієї нової сили і, таким чином, активізуюча її, вона, ця діяльність, вже була по своїй суті демократичною і стимулювала подальший розвиток демократії — через зміцнення її соціальної бази.

¹⁷³ Кошеленко. Древнегреч. полис... С. 24.

¹⁷⁴ Frost. Plutarch's Them... P. 27; Podlecki. Life of Them... P. 35, який вважає, що військово-морські успіхи Кімона і Арістіда стали однією з причин падіння популярності Фемістокла в Афінах і навіть безпосередньою причиною того, що задумані ним стіни в Піреї були збудовані лише наполовину. Як би там не було, можна погодитися, що з цих пір використання (причому – використання успішне!) військово-морської сили стало найнеодміннішою умовою виступу будь-якого політика на поприщі державної діяльності.

Одначе, ми знаємо, що в той час були зроблені й реальні кроки по розширенню прав громадян, — а саме: Арістідом була внесена пропозиція з тим, щоб намайбутнє управління полісом брали участь всі без винятку і щоб на посаду архонта міг бути обраним будь-який громадянин (Plut. Arist. XXII; пор.: Arist. Ath. pol. 26. 2). Звичайно, повідомлення Плутарха є досить спірним і цілком може виявитися справедливим сумнів щодо історичності цієї псефісми взагалі¹⁷⁵. Проте й місце з Арістотеля (Arist. Athen. pol. 26. 2) також не набагато вірогідніше і заперечувати Плутарха на його основі потрібно з великою обережністю. А втім, з Плутарха не можна категорично зробити висновок про прийняття цієї пропозиції Арістіда: мова йде, власне, лише про її внесення. Якщо ж до цього додати застереження Арістотеля про те, що раніше зевгіти зазвичай заміщували тільки рядові посади, то можливості для конструювання найрізноманітніших версій стають дуже широкими.

Обмежимося тут лише констатацією ймовірності самої спроби радикалізації афінської конституції, — вона не здається надто сміливою, але цілком узгоджується з усім розвитком подій. При цьому, найбільше вона узгоджується саме з соціально-політичною діяльністю Фемістокла. Той факт, що Плутарх робить відповідальним за безпосереднє внесення цієї пропозиції Арістіда, не повинен нас бентежити: у Плутарха досить чітко проступає вимушеність такого кроку Арістіда. З цього легко припустити, що він сформулював, так би мовити, вже назрілу у народі пропозицію, упереджуючи тим самим його внесення іншими політиками і найшвидше — Фемістоклом, наміри якого, можливе, простиралися значно далі цього вимушеного кроку. Якщо прийняти за історичне свідчення про звільнення метеків від повинностей за пропозицією Фемістокла (Diod. XI. 43. 3)¹⁷⁶, то можна навіть висловити припущення, що мова йшла про розширення соціальної бази демократії¹⁷⁷, можливо навіть за рахунок підвищення ролі метеків

¹⁷⁵ Hignett. History... P. 173, 321–326; Headlam-Morley. Election by lot... P. 79, 184–185.

¹⁷⁶ Kahrstedt. Themistokles... S. 1693; пор.: Bauer. Themistokles... S. 111.

¹⁷⁷ Хоча, якщо погодитися з поглядом Р.Томсена на це рішення Фемістокла як на початок становлення афінської ейсфори, котра розповсюджувалася лише на громадян перших трьох класів, то звільнення від неї метеків говорить навпаки, про подальшу диференціацію громадянського і негромадянського населення. Взагалі слід

не тільки в економічній, але й і в військово-політичній сфері. Участь їх у бойових діях (див.: Трезенская надпись. — Ст. 7, 13, 30–32) могла стати вагомим приводом для надання їм усіх, чи якоїсь частини громадянських прав¹⁷⁸. Взагалі, не дивлячись на всю туманність повідомлень, задається цілком справедливою думка щодо зацікавленості метеків у розвитку ремесла та торгівлі, що не тільки зближало їх з афінською демократією, але й перетворювало на активних суб'єктів розбудови її економічної основи. Уже одне це змушує сприймати можливість такої реконструкції політичного розвитку Афін всерйоз.

З цього випливає, що можна констатувати збереження в джерелах слідів — хай і не зовсім виразних — спроб радикалізації внутрішньополітичного розвитку Афін післясаламінського періоду, які цілком відповідають основним висновкам щодо загальних тенденцій суспільно-економічного розвитку, а також добре відомих нам військово-політичних приготувань та зовнішньополітичних орієнтацій. Застосовуючи ці висновки безпосередньо до визначення соціально-політичної орієнтації Фемістокла в розглядуваний період, ще раз варто підкреслити, що його дії *об'єктивно* були спрямовані на розвиток демократії в Афінах, на розширення її соціальної бази та, — звичайно, опосередковано, — навіть на стимулювання розбудови економічної основи цієї демократії.

Вище вже йшлося про єдність суб'єктивних та об'єктивних начал у політичній діяльності Фемістокла. Справедливою залишається ця теза й для післясаламінського періоду. І дійсно, навіть при найкритичнішому ставленні до джерел, навряд чи можна піддавати сумнівам славу Фемістокла як в Афінах, так і в усій Елладі. Його становище вже, з огляду лише на це, було екстраординарним, що, природно, не могло не привести до конфронтації: не тільки з політичними опонентами, але навіть з колишніми прибічниками, а використовуючи більш чіткі політичні визначення (що, як ми

зауважити, що повідомлення Діодора Сицилійського навряд чи дає підстави для такого трактування цієї політичної події (ἔτελεσε δὲ τὸν δῆμον τοῦς... μετοίκους καὶ τοῦς τεχνίτας ἀπελεύς ποιῆσαι...). Пор. до точки зору Томсена погляди Глускіної (*Глускина*. Разрешены ли загадки... С. 263 прим. 31; *її ж*: Афинские метеки... С. 73).

¹⁷⁸ *Виноградов*. История Греции. С. 354, хоча далі він трактує це питання по-іншому.

бачили, є справою досить складною для розглядуваних часів) — не тільки з виразниками («суб'єктами») аристократичних та олігархічних тенденцій у розвитку поліса, але й зі суб'єктам тенденції демократичної. Принципи демократичного рівноправ'я і рівної значимості всіх і кожного громадянина в окремоті несумісні з екстраординарним статусом будь-кого, навіть якщо це «вождь» самої демократії (ідея «вождівства» взагалі, в принципі чужа самій природі демократії).

Зовнішнім, зримим проявом такої несумісності стала добре помітна в джерелах заздрість до Фемістокла. Здається, найповніше й найпослідовніше вона проявилася в нападках на нього Тімокреонта з Родосу, з легкої руки якого за Фемістоклом міцно вкоренилося реноме хабарника та задаваки (Plut. Them. XXI). І справа навіть не в тому, могли чи не могли вчинки Фемістокла дати привід для таких звинувачень¹⁷⁹: на наш погляд, анекдотизація особи Фемістокла стала цілком зрозумілим наслідком того особливого становища, яке він займав у Афінах, провісником майбутньої прямої конфронтації з масою афінського громадянства, що знайшло своє висвітлення у пізнішій історіографії. Не сприяли згладжуванню конфлікту і постійні нагадування Фемістокла про свої заслуги, що по-людськи й зрозуміло, але у сучасників нічого, крім роздратування визвати не могло. Нагороди Фемістокла та почесні, яких він був удостоєний у Спарті, не без підстав викликали роздратування у решти співгромадян, які не менше потерпіли від війни та виявили високу доблесть у всіх битвах (Hdt. VIII. 125; Diod. XI. 27; пор.: Plut. Them. XVII; Aristed. Panathen. 18). Очевидно, в такому ж контексті потрібно розглядати й будівництво ним храму Артеміді «Кращої Порадниці» (Plut. Them. XXII), сам епітет якої повинен був нагадувати співгромадянам про рятівну пораду Фемістокла. На користь такого тлумачення свідчить, здається той факт, що храм після остракізму Фемістокла був зруйнований і відбудували його лише в 330 р. до Р. Х.¹⁸⁰.

¹⁷⁹ Щодо оформлення анекдотів про Фемістокла в історичній традиції існує багата література. Про це, в тому числі і про Тімокреонта, див. особливо: Bauer. Themistokles... S. 12; Lenardon. Saga... P. 103 ff., App. Anecdotes.

¹⁸⁰ Travlos J. Pictorial Dictionary of ancient Athens. L.: Thames and Hudson, 1971. P. 121; пор.: Lenardon. Saga... P. 100 f.; Podlecki. Life of Them... P. 36–37, 173–177; Threpsiadis J., Vanderpool. E. Themistocles' Sanctuary of Athens. L.: Thames and Hudson, 1971. P. 26–36; Frost. Plutarch's Them... com. on XXII. 2, там же див. основну літературу.

Можливо й дійсно в контексті цих подій слід розглядати й постановку Фемістоклом п'єси Фрініха «Фінікіянки» (Plut. Them. V), в якій, — на основі подібності її до трагедії Есхіла «Перси»¹⁸¹ — прославлявся, очевидно, Фемістокл, як головний винуватець Саламінської перемоги. Подлецький вбачає політичний смисл (а точніше — відгомін боротьби Фемістокла з Алкмеонідами) і в відновленні пам'ятника тирановбивцям, Гармодію та Арістогітону, з посвячувальним написом Сімоніда; оригінал цього пам'ятника було вивезено персами до Суз¹⁸².

Враховуючи головним чином близькі стосунки поета з Фемістоклом, таке трактування в принципі може виявитися вірогідним. Проте сам ефект цієї підкреслено антитиранічної акції сприяв, швидше за все, поживленню саме антитиранічних настроїв в Афінах і, таким чином, цілком вписувався в загальну картину суспільно-політичного розвитку Афінського поліса як поліса демократичного по своїй суті (не дивлячись на так зване «панування Ареопагу», яке, — навіть коли визнати його історичність, — має більш широке значення, ніж просто панування олігархії в Афінах) і такого, що простує шляхом подальшої демократизації. Настійні спроби Фемістокла реанімувати свою популярність серед співгромадян, таким чином, не могли не звучати дисонансом цій демократичній тенденції, тенденції, що передбачала рівноцінність кожної особистості для «громадської» думки. Можливо також, що (в умовах успішних бойових дій Персії Кімона, котрий здійснював популярну в Афінах ідею іонійців, в умовах успішної діяльності Арістіда по фактичній організації Делоської ліги, а можливо — і в умовах проникнення в Афіни чуток про прагнення Ксеркса до реваншу за поразку в попередніх битвах) такі дії Фемістокла могли здатися не тільки претензійними, але навіть шкідливими для поліса, як і його, — якщо тільки ми вірно уявляємо собі суть політичних процесів того часу, — настійні нагадування про ворожість Спарти¹⁸³.

¹⁸¹ Podlecki. *Life of Them...* P. 36 f.

¹⁸² Див.: Podlecki. *Political significance...* P. 129–141; idem: *Life of Them...* P. 36, 47–49, з літературою. Див., крім того, особливо: Frost. *Plutarch's Them...* P. 4.

¹⁸³ Див. Cawkwell G.L. *The Fall of Themistocles* // *Auckland classical essays presented to E.M. Blaiklock*, ed. by Harris B.F. Auckland: Univ. Press., 1970. P. 39; Podlecki. *Life of Them...* P. 34–87 і коротке резюме Фроста (Frost. *Plutarch's Them...* P. 184–186.

Доброзичливе сприйняття афінянами постановки «Персів» Есхіла, здійсненої в 472 р. до Р. Х. хорегом Періклом, вже не могло щонебудь суттєво змінити і Фемістокл був остракований. Сталося це, очевидно, в 472/1 р. до Р. Х., плюс—мінус один рік, хоча хронологія цієї події не дуже ясна¹⁸⁴.

Цим, власне, й завершується «афінський» період» соціально-політичної діяльності Фемістокла.

Водночас, ні життєвий шлях його, ні наші відомості про нього остракізмом не вичерпуються. Радше навпаки: більше третини всього сумарного обсягу відомостей про Фемістокла, які дійшли до наших днів, стосуються саме часу його втечі та перебування в Персії. Безумовно, вони заслуговують на увагу і не можна сказати, що такої уваги вони позбавлені. Навіть більше, висловимо припущення, що особа Фемістокла виявилася такою популярною як в античній, так і в новій традиції не в останню чергу завдяки такому «романтичному» фіналу. Розуміння цього факту, здається, знаходиться в основі концепції Ленардона про слідування джерел свого роду героїчному епосу, «сазі» чи, — як зазначає інший відомий сучасний дослідник, Подлецький, — «романтичній фантазії» про Фемістокла.

Археологічні джерела (знайдений при розкопках в Остії скульптурний портрет Фемістокла¹⁸⁵, можливо, має за взірць оригінал часів його перської «кар'єри»), як і нумізматичні (дідрахми з іменем Фемістокла та знайдений у 1963 році поблизу Магнесії чверть обола¹⁸⁶), підкріплюють, на наш погляд, справедливість літературної традиції щодо високого його становища, можливо — навіть про наявність у його розпорядженні військових загонів, для яких і була призначена емісія цих монет Фемістоклом.

Щодо цього існують різні гадки і час від часу дискусії в літературі поновлюються з новою силою. У найбільш загальному вигляді вони представлені в порівняно недавніх працях Подлецького та Фроста. Оскільки дана робота не має за мету висвітлювати всі моменти біографії Фемістокла, а лише показати його місце в еволюції афінського поліса, то зазначимо з цього приводу тільки

¹⁸⁴ Див. особливо: *Lenardon*. Chronology of Themistocles ostracism... S. 23–48; *Frost*. Plutarch's Them... P. 188 f.; *Podlecki*. Life of Them... P. 37 f.

¹⁸⁵ Див. особливо: *Podlecki*. Life of Them... P. 184, з літературою.

¹⁸⁶ Коротке резюме з оглядом літератури див.: *Podlecki*. Life of Them... P. 169–172.

те, що свідчення джерел про пізню кар'єру Фемістокла дозволяють прояснити й певні обставини його ранньої діяльності. Серед іншого, симптоматичними здаються його вояжі по Пелопоннесу, перебування в Аргосі (Thuc. I. 135–138; Plut. Them. XXIII; Epist. № 1), оскільки вони, як вже зазначалося, свідчать про його антиспартанські дії; безумовно їх можна витлумачити і як продовження попередньої, ще «афінської» його політики, спрямованої на ослаблення потенційного суперника Афін. Можливо навіть, ці дії були спрямовані і на пожвавлення демократичних тенденцій на Пелопоннесі, що проявилось у певній демократизації політичного устрою Еліди та Мантінеї, яка спостерігається у той час, — це також відповідає нашим уявленням про політичну позицію Фемістокла як суб'єкта демократичних тенденцій у розвитку афінського поліса. Можна висловити гадку, що цими діями Фемістокл готував підґрунтя для посилення свого впливу в *демократичних* Афінах, хоча більш справедливою здається здогадка щодо патріотичних мотивів, які мали за мету благо вітчизни, а не суто прагматичні міркування.

У будь-якому випадку, наслідки цих дій виявилися гіркими для Фемістокла: Спарта, мабуть, дійсно стурбована підозрілою активністю Фемістокла в споконвіку ворожому щодо неї Аргосі, вжила політичних заходів для його усунення. За допомогою дружніх щодо неї сил в Афінах, Спарті вдалося порушити процес проти Фемістокла, звинувативши його у зв'язках з Павсанієм і обох — у мідізмі, у планах перекинутися на бік перського царя. Ми вже зазначали, що підґрунтя для формування звинувачень Фемістокла в мідізмі в Афінах цілком могло бути готовим вже й раніше: його складна зовнішня політика, заснована на балансі між різними зовнішніми силами, його схильність до певного політичного авантюризму, честолюбство та гучна слава — все це складало дуже зручний фон, на якому можна було намалювати яку завгодно картину страшних зловживань проти суспільства.

Ми не будемо тут зупинятися на джерелознавчих проблемах зв'язку Фемістокла з Павсанієм (Thuc. I. 115–138; Plut. Them. XXIII. 3–4), вони достатньо розроблені. Зазначимо тільки, що для Фемістокла зрадницькі плани були більш ніж нехарактерними, вони докорінно суперечать усій його попередній діяльності й тому найлогічніше було б пояснити його вигнання (як і наступний процес) тим, що ні демократичні принципи не були сумісними з непомірними

претензіями Фемістокла на лідерство, а ні, можливо, плани афінської демократії не відповідали його починанням. В останньому випадку, Фемістокл був принесений у жертву міркуванням вибору зовнішньополітичних пріоритетів, в яких Спарта, з погляду на перманентну війну з Персією, знову зайняла головні позиції. У цих умовах єдиним сховищем у всьому світі для Фемістокла залишалася лише ворожа як Афінам, так і Спарті Персія, відтепер — не тільки символ його всееллінського тріумфу, але й проксен в гіркі хвилини його бід. Іронія долі.

ВИСНОВКИ

«Різним епохам властиві різні типи політичних та державних діячів... Покликані до життя особливостями соціально-економічного устрою, політичної структури, ідеології та культури того чи іншого суспільства, вони в свою чергу виявляли ... вплив на весь хід розвитку цього суспільства і в першу чергу — на його політичну історію»¹⁸⁷. Фемістокл безумовно був породженням своєї епохи, але водночас він був і її активним творцем, що реалізував у конкретних історичних умовах, як свої особисті інтереси, так і нагальні потреби суспільства.

В умовах, коли, в результаті реформ Клісфена, визначальною тенденцією розвитку афінського поліса стала тенденція до подальшої його демократизації, а основними альтернативами виступали тенденції аристократична та олігархічна, у цих умовах реалізація Фемістокла як політичного діяча була можлива лише в межах визначених спрямувань.

Архонтат Фемістокла 493/2 р. до Р. Х. не був порушенням попередньої традиції, згідно з якою основні полісні магістратури могли заміщувати, головним чином, представники провідних аристократичних родів. Генеалогічні дослідження дозволяють встановити його зв'язок з впливовим аристократичним родом Лікомідів. Уявлення про Фемістокла як про незаконнонародженого є непорозумінням, оснований на екстраполяції закону Перікла у більш ранні історичні умови. Повідомлення джерел про Фемістокла та про його архонтат є автентичними і такими, що взаємодоповнюють одне

¹⁸⁷ Фролов. Полит. лидеры... С. 3.

одного. Зауваження Геродота щодо Фемістокла як про такого, що лише «недавно» став одним з провідних політичних діячів, не перешкоджає визнанню історичності цього архонтату: Геродот розповідає про більш пізні події, він не писав спеціальну біографію Фемістокла і в нього були всі підстави вважати основним діянням Фемістокла його пропозицію щодо будівництва флоту в 483 році, тобто дійсно напередодні вторгнення Ксеркса.

Основним політико-економічним змістом архонтату Фемістокла був початок укріплення Пірею, яке мало акцентований оборонний характер і мало на меті перш за все забезпечення суверенітету Афін, їх убезпечення з боку моря. Це будівництво не було оригінальною ідеєю самого Фемістокла, але мало за прецедент плани Гіппарха. Обумовлене в першу чергу потребами безпеки, воно, це будівництво в Піреї, мало передумовою весь попередній розвиток Афін, який характеризувався посиленням торгово-ремісничих акцентів в різних сферах життя; разом з тим, це будівництво, в свою чергу, стимулювало подальший розвиток ремесла та торгівлі, товарно-грошових відносин, економіки в цілому; в цьому виявився необхідний взаємозв'язок між внутрішньою та зовнішньою політикою. Соціальну базу на цьому етапі діяльності Фемістокла складали, таким чином, широкі верстви торгово-ремісничого населення поліса, зацікавлені в розширенні цього будівництва, а також патріотично налаштовані елементи, що виступали за зміцнення незалежності Афін. Проведенню цієї активної оборонної політики Фемістокла сприяло здійснення незадовго до того постановки трагедії Фрініха «Взяття Мілета».

Можливо, тоді ж Фемістокл здійснює й спроби будівництва флоту, яке було призупинене після повернення Мільтіада. На користь цього може свідчити повідомлення Стесімброта, а також збільшення кількості кораблів з п'ятдесяти у період до Марафону (під час війни з Егіною), до сімдесяти — вже в післямарафонський період, під час експедиції Мільтіада проти островів. У будь-якому випадку, архонтат Фемістокла слід вважати першим кроком у здійсненні морської програми Афін. Зобов'язаний своїм політичним впливом саме цим заходам, він і надалі виступає як непохитний прибічник посилення військово-морської потуги Афін. Ідея ця не була несподіваною для поліса: недавні десанти на аттичне узбережжя неподалік від Фалерону спартанських загонів, аргосців та егінців, а під час Марафонської битви — демарш перського флоту, були достатньо вагомою передумовою.

мовою її появи. Можливо, розумінням необхідності створення ближніх форпостів для захисту з боку моря продиктована була й морська експедиція Мільтіада, що може свідчити на користь надмірності протиставлення «гоплітів Мільтіада» «флоту Фемістокла». Поразка цієї експедиції означала не тільки усунення серйозного політичного суперника Фемістокла, але водночас і удар по самій ідеї морської активності, посилення прибічників традиційної політики. Архонтат Арістіда 489/8 р. до Р. Х. може бути витлумачений саме в такому смислі.

Остракізми 480-х років при всій їх неоднозначності цілком певно свідчать на користь посилення в Афінах суспільно-політичної активності, зведення якої лише до протиборства аристократичних «зверхособистостей» — серйозна помилка; в її основі — боротьба різних прошарків афінського громадянства за політичну реалізацію своїх інтересів; це означає, в особливості, прагнення гарантувати свої соціально-економічні інтереси політичними засобами; інакше кажучи, ступінь реалізації всього комплексу соціально-економічних інтересів широких верств громадянства залежить від ступеню значимості кожного громадянина; інакше кажучи, ця реалізація в остаточному підсумку залежить від рівня розвитку демократії в полісі, тобто від можливості політично реалізувати інтереси всіх і кожного громадянина в окремоті. У нашому випадку все це означає, що політичні устремління Фемістокла, — який здійснював військово-морське будівництво (воно, до того ж, могло служити інтересам і безпосередньо морської торгівлі) і таким чином стимулював, свідомо чи мимохіть, розвиток різних сфер афінської економіки, — об'єктивно співпадали з політичними устремліннями конкретних торгово-ремісничих прошарків афінського громадянства, а можливо — широких верств демосу взагалі. Таким чином, Фемістокл виступає як суб'єкт об'єктивно-демократичних тенденцій розвитку афінського поліса, які проявлялися в конкретних кроках конкретних політичних діячів. Далі, в такому випадку, розвиток демократії об'єктивно відповідав інтересам Фемістокла як діяча, що самореалізувався політично в тому числі. З численних остраконів з іменем Фемістокла впливає його значна політична активність принаймні з 487 року, його впливовість та популярність, оскільки політично невідомі особи на той час ще об'єктами для остракізму не виступали. Якщо взяти до уваги той факт, що серія остракізмів завершилася

вигнанням Арістіда, прибічника традиційної політики ставки на голплітів, і прийняттям пропозиції Фемістокла щодо будівництва флоту, то, по-перше, Фемістокл може розглядатися як один із найактивніших суб'єктів соціально-політичної боротьби 480-х років, а по-друге і в зв'язку з його попередньою активністю — може бути визначена й мета його у цій боротьбі: продовження та розширення розпочатих раніше військово-морських приготувань. З усього вище сказаного випливає, що безумовно демократична за своєю суттю реформа архонтату 488/7 р. до Р. Х. об'єктивно відповідала приватним інтересам Фемістокла, оскільки сприяла посиленню політичного значення елементів, що склали його соціальну базу; оскільки знижувала ймовірність впливу на передвиборну активність його авторитетних політичних суперників в умовах, коли сам він уже домагався архонтату не міг; зрештою, оскільки тим самим у Раду Ареопагу, який продовжував залишатися політичне значимою магістратурою і членом якого сам він уже став, попадали особи не найбільш впливові, але значною мірою — випадкові і тому такі, що не становили реальної загрози ні його починанням, ані його політичним амбіціям. Джерела не повідомляють про ініціаторів реформи архонтату, але оскільки хто-небудь все ж повинен був внести відповідну пропозицію, то з усіх можливих відомих нам діячів найбільш природною та ймовірною здається кандидатура Фемістокла.

Така реконструкція подій дозволяє говорити про закономірність найважливішого кроку Фемістокла — внесеної ним пропозиції щодо відмови від розділу прибутків зі срібних «копалень та будівництва на ці кошти флоту. Прийняття цієї пропозиції знаменувало, таким чином, перемогу Фемістокла в соціально-політичній боротьбі розглядуваного періоду, торжество його політики. На те, що це не було миттєвим щасливим прозрінням, але реалізацією давно відомого плану, крім усього іншого, може вказувати й приклад Фасосу, жителі якого використовували кошти зі своїх копалень для зміцнення обороноздатності перед лицем перської загрози; сама ідея, таким чином, що називається «носилася в повітрі» і сприятливого збігу обставин виявилось достатньо для її реалізації. Такими обставинами можна вважати загострення зовнішньополітичних проблем та відкриття нової сріблоносної жили в місцевості Маронея, яка локалізується в районі Лаврійських копалень. Демократична суть цього кроку Фемістокла є очевидною, хоча реалізу-

валася вона, звичайно, лише поступово, паралельно зі зростанням ролі флоту в захисті поліса: у відповідності до вимог полісної конституції, згідно з якою сума прав мусить відповідати сумі обов'язків громадянина. Проте створення полісного, морського флоту мало й більш безпосередні наслідки: це будівництво стимулювало подальший розвиток економіки Афін, особливо ремесла та торгівлі, сприяло переорієнтації їх у торгово-ремісничий поліс, тобто — реалізації вже давно визначених тенденцій соціально-економічного розвитку Афін.

Будівництво загальнополісного флоту знаменувало собою, крім того торжество полісних інтересів над інтересами окремих громадян, а якщо вважати за вірогідну здогадку щодо родоплемінних витоків наявного тоді традиційного розподілу прибутків — то й подолання консервативної традиції. Більш частковим наслідком цього заходу стало й створення у подальшому нової літургії — трієрархії, витoki якої дійсно можна побачити в морському законі Фемістокла.

Найбезпосереднішим та таким, що не викликає заперечення результатом, створення морського флоту за пропозицією Фемістокла є успішна кампанія 480-го року, Саламінська перемога, яка по праву вважається не тільки торжеством військового майстерства Фемістокла, але й торжеством всієї його попередньої політики військово-морських приготувань.

Розповсюджені в літературі протиставлення дій Ареопагу по евакуації Афін ініціативі Фемістокла здаються не зовсім виправданими, оскільки, як було з'ясовано, Фемістокл також входив до складу Ради Ареопагу. Можливо, в джерелах знайшла, своє відображення традиція, яка особливо підкреслювала заслуги Фемістокла в цьому епізоді. Але розумною здається думка про певне посилення впливу Ареопагу, що в умовах надзвичайної ситуації для такого древнього та авторитетного органу було б навіть закономірно. Це, таким чином, прояснює й складне питання щодо встановлення історичності періоду главенства Ареопагу. В цього інституту дійсно були всі підстави для того, щоб поправити свій престиж та впливовість у житті поліса. Після Саламіну соціально-політична діяльність Фемістокла характеризується декількома основними моментами, а саме: продовженням та розширенням військово-морського будівництва, що знайшло своє виявлення в укріпленні Афін, віднов-

ленні будівництва в Піреї; прагненням до посилення впливу Афін у регіоні, створенням надійних форпостів на морських підступах до Аттики, що реалізувалася в його експедиції проти островів і мало своїм безпосереднім продовженням та завершенням оформлення в кінцевому результаті Афінського морського союзу; протидією Спарті як можливому супернику Афін в Елладі, що знайшло своє виявлення у діях Фемістокла в Дельфійській амфіктіонії, а можливо і в контактах з потенційно антиспартанським Аргосом; зрештою, боротьбою за зміцнення свого політичного становища як лідера афінського поліса.

Непомірні претензії Фемістокла на керівництво афінською політикою вступили в протиріччя з ним же самим стимульованим розвитком демократії, сама природа якої виключає екстраординарне становище окремої особистості. Успіхи Арістіда, котрий по суті завершив розпочату діяльністю Фемістокла організацію Афінського морського союзу, успіхи Ксантіппа та Кімона в справі популярного в Афінах визволення іонійців, поновлення загрози військово-морської конфронтації з Персією і актуальність зміцнення союзу зі Спартою серйозно підірвали політичний вплив Фемістокла. В таких умовах панегірики поетів-друзів Фемістокла, набридливі нагадування про свої заслуги його самого не могли не викликати роздратування співгромадян; ostracism Фемістокла став логічним завершенням його довгого й блискучого сходження до тріумфу та всееллінської слави; його спроби принести користь батьківщині й такі впливові лакедемофіли як Арістід і Кімон.

БІБЛІОГРАФІЯ

ДЖЕРЕЛА

1. *Aelianus* — Claudii Aeliani Varia Historia. Ed. M. R. Dills. Leipzig, 1974. 199 p.
2. *Aelius Aristides* — Aelii Aristidi Smirnaei, Quae supersunt omnia. Orationes. Ed. W. Dindorff. Lipsiae, 1829. V. I–II.
3. *Aeschines* — The Speeches of Machines. Bd. by Ch. D. Adams. Cambridge (Mass.): Harvard Univ. Press. London, Heinemann, 1948.
4. *Aeschylus* — Aeschyli Opera. Ed. H. Well. V. I–II. Lipsiae: Teubner, 1907.
5. *Andocides* — Andocidis Orationes. Ed. Fr. Blass. Lipsiae: Teubner, 1880. 124 p.
6. *Antologia Palatina* — Antologia Graeca. Epigrammatum Palatina cum Planudea. Ed. H. Stadtmueller. V. I–III. Lipsiae, Teubner, 1894–1906.
7. *Aristophanes* — Aristophanes Works in 3 vol. Ed. by H. Beckby. V. I–IV. London: Heinemann. Cambridge (Mass.): Harvard Univ. Press, 1937–1946.
8. *Aristoteles* — Aristotelis Politeia Athenaion. Quartum ed. F. Blass. Lipsiae, 1908: Teubner. 161 p.
9. *Aristoteles*. Politics. Ed. by H. Rackham. Cambridge (Mass.): Harvard Univ. Press. London: Heinemann, 1944. 684 p.
10. *Athenaeus* — Athenaei Naucrariae Dipnosophistarum. Libri 15. Rec. G. Kaibel. Lipsiae: Teubner, 1887–1889. V. I–III.
11. *Cicero Marcus Tullius* Works in 28 vol. Cambridge (Mass.): Harvard Univ. Press. London: Heinemann, 1981.
12. *Demosthenes* — Demosthenis Orationes. Ex recensione G. Dindorfii. Ed. quarta. V. I–III. Lipsiae: Teubner, 1901.
13. *Dinarchus* — Dinarchi Orationes... Ed. F. Blass. Lipsiae: Teubner, 1888. 95 p.; Dinarchi Orationes cum fragmentis. Ed. N.C. Conomis. Leipzig, Teubner, 1975. 164 p.

14. *Diodorus Siculus* — Diodori Siculi Bibliothecae historiae quae supersunt. Ex nova rec. G. Dindorfii. V. I–V. Lipsiae: Teubner, 1866–1868.
15. *Diodorus Siculus*. Works in 12 vol. Cambridge (Mass.): Harvard Univ. Press. London: Heinemann, 1939–1980.
16. *Diogenes Laertius* — Diogenis Laertii Vitae philosophorum. Ed. H. S. Lng. Oxonii, 1964. V. I. 246 p.
17. *Dionisius Halicarnasensis* — Dionisii Halicarnasensis Antiquitatum romanorum. Ed. C. Jacoby. V. I–III. Lipsiae: Teubner, 1885–1891.
18. *Eusebius Pamphilus* — Eusebii Chronicorum libri duo. Ed. A. Schoene. Berolini: Weidmann, 1886.
 - Eusebius Chronik und ihre Tabellenform. Ed. R. Helm. Berlin, 1924. 56 S.
 - Eusebius Werke. Ed. R. Helm. 2-te Aufl. Bd. 7. Berlin: Akad., Verl., 1957. 455 S.
19. *Fragmenta Historicorum Graecorum* (FHG). Ed. C. Muellerus. V. I–V. Parisiis: Didot, 1860–1872.
20. *Die Fragmente der griechischen Historiker* (FGrH). Ed. F. Jacoby. Bd. I–III. Leiden: Brill. 1950.
21. *Frontinus Sextus Julius*. The Strategems and the Aqueducts of Rome. Ed. by Ch. E. Benett. Cambridge (Mass.): Harvard Univ. Press. London: Heinemann, 1980. 484 p.
22. *Herodotus* — Herodoti Historiarum libri IX. Ed. R. Dietsch. V. I–II. Lipsiae Teubner, 1872.
23. *Hyperides* — Hyperides. The Orations against Athenogenes and Philippides. Ed. by F. G. Kenyon. L.: Bell., 1893. 81 p.
24. *Isocrates*. Works in 3 vol. Ed. by G. Norlin. L.: Heinemann, New York, Putnam, 1928–1945.
25. *Justinus Marcus Junianus* — M. Juniani Justini Epitoma historiarum philippicarum Pompeium Trogum. Ed. O. Seel. Stuttgart: Teubner, 1972. 375 p.
26. *Libanius* — Libanii Opera. Ed. R. Foerster. V. I–V. Lipsiae: Teubner, 1903–1908.
27. *Lysias*. I Lysiae Orationes. Ed. Maior. Lipsiae: Teubner, 1901. 400 p.
28. *Lycurgus* — Lycurgi Oratio in Leocratem. Cum ceterarum Lycurgi orationnum fragmentis. Post C. Scheibe et F. Blass. Curavit N.C. Conomis. Leipzig, 1970. 128 p.
29. *Nepos* — Des Cornelius Nepos Lebensbeschreibungen. In Auswahl. Ed. F. Fuegner. Leipzig–Berlin: Teubner, 1905. 108 S.
30. *Pausanias*. Works in 4 vol. Ed. by H. S. Jones and H. A. Ormerod. Cambridge (Mass.): Harvard Univ. Press. London: Heinemann, 1977.
31. *Photias* — Photii Patriarchae Lexicon. Ed. S. A. Naber. V. I–II. Leidaen: Brill, 1865.
32. *Plato*. Works in 12 vol. Cambridge (Mass.): Harvard Univ. Press. London: Heinemann, 1977–1979.
33. *Plutarch's Lives*, in II vol. Ed. by B. Perrin. Cambridge (Mass.): Harvard Univ. Press. London: Heinemann, 1917–1950.

34. *Plutarch's Moralia*, in 16 vol. Cambridge (Mass.): Harvard Univ. Press. London: Heinemann, 1968–1971.
35. *Polybius* — *Polybii Historiae*. Ed. L. Dindorf. 2-te Aufl. V. I–III. Stuttgartiae, 1962.
36. *Quintilian* — *M. Fabii Quintiliani Institutiones Oratoriae Libri XII*. Ed. L. Radermacher. Ed. stereotypa... Lipsiae: Teubner, 1965. V. I–II.
37. *Rhetores Graeci*. Ed. Walz C. Stuttgart, 1832. V. I.
38. *Scholia Graeca in Aristophanem*. Ed. F. Duibner, Parisiis, Firmin-Didot, 1663. 726 p.
39. *Strabo*. *The Geography...* in 8 vol. Ed. by H. L. Jones. Cambridge (Mass.) Harvard Univ. Press, London: Heinemann, 1961.
40. *Sylloge Inscriptionum Graecarum*. Ed. G. Dittenberger. Lipsiae: Hirzelium, 1863. 805 p.
41. *Themistoclis Epistolae* // *Epistolographi Graeci*. Ed. R. Herscher. Parisiis: Firmin-Didot, 1883. P. 741–762.
42. *Thucydides* — *Thucydidis Historiae*. Ed. O. Lyschnat. Lipsiae: Teubner, 1954. V. I. 102 p.
43. *Tod M.W.* *A Selection of Greek Historical Inscriptions*. Oxford: Clarendon Press, 1946, 1948. V. I–II.
44. *Valerius Maximus* — *Valerii Maximi Factorum et Dictorum Memorabilium libri novem. Julii Paridis et Januarii Nepotiani Epitomis adiectis*. Ed. C. Halm. Lipsiae: Teubner, 1865.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Аверинцев С.С.* Биографические сочинения Плутарха в зарубежной науке XX в. // ВДИ. 1964. № 3. С. 202–212.
2. *Аверинцев С.С.* Плутарх и античная биография. М.: Наука, 1973, 277 с.
3. *Аверинцев С.С.* Добрый Плутарх рассказывает о героях, или счастливый брак биографического жанра и моральной философии / Плутарх. Сравнительные жизнеописания в двух томах. Том первый. М.: Наука, 1994. С. 637–653.
4. *Аллатов М.А.* Мировоззрение И.С. Кутурги и его концепция истории древней Греции // ВДИ. 1955. № 3. С. 179–191.
5. *Андреев В.Н.* Рецензия на книгу Дэвиса // ВДИ. 1973. № 1. С. 208–216.
6. *Андреев В.Н.* Аграрные отношения в Аттике в V–IV вв. до н. э. // *Античная Греция*. М.: Наука, 1983. Т. 1. С. 247–326.
7. *Андреев В.Н.* Архаические нормы в частном афинском землевладении. «XXIV Герценовские чтения Ленинградского государственного педагогического института им. А.И. Герцена». Исторические науки, Л., 1971. С. 157–159.
8. *Андреев В.Н.* Афинская рабовладельческая демократия в западной историографии // ВДИ. 1960. № 4. С. 131–146.
9. *Андреев В.Н.* Аттическое общественное землевладение V–III вв. до н.э. // ВДИ. 1967. № 2. С. 48–76.

10. *Андреев В.Н.* Аттическое общественное землевладение V–III вв. до н.э. // ВДИ. 1972. № 4. С. 7–18.
11. *Андреев В.Н.* Структура частного богатства в Афинах V–IV вв. до н.э. // ВДИ. 1981. № 3. С. 21–48.
12. *Андреев Ю.В.* В ожидании «греческого чуда» (Духовный мир микенского общества) // ВДИ. 1993. № 4. С. 14–32.
13. *Андреев Ю.В.* Греки и варвары в Северном Причерноморье (Основные методологические и теоретические аспекты проблемы межэтнических контактов) // ВДИ. 1996. № 1. С. 3–17.
14. *Андреев Ю.В.* Между Евразией и Европой (К вопросу об исторической специфике минойской цивилизации) // ВДИ. 1995. № 2. С. 94–112.
15. *Андреев Ю.В.* Раннегреческий полис (Гомеровский период). Л., 1976.
16. *Андреев Ю.В.* Эгейский мир в преддверии цивилизации // ВДИ. 1995. № 1. С. 100–114.
17. *Белох Ю.* История Греции / Пер. с нем. М. Гершензона. Т. 1. М.: К.Т. Солдатенков, 1897. 500 с.
18. *Бергер А.К.* Политическая мысль древнегреческой демократии. М.: Наука, 1966. 359 с.
19. *Бергер А.К.* Рецензия на книгу Хигнета // ВДИ. 1956. № 1. С. 75–79.
20. *Бузескул В.П.* Афинская демократия. Общий очерк. Харьков, «Союз», 1920. 213 с.
21. *Бузескул В.П.* Афинская полития Аристотеля как источник для истории Афин до конца V века. Харьков, типография Зильберберга, 1895. 484 с.
22. *Бузескул В.П.* История Афинской демократии. СПб.: Типография М. М. Стасюлевича, 1909. 468 с.
23. *Бузескул В.П.* История Греции. Харьков: Типолитография С. Шевченко, 1907. 556 с.
24. *Бузескул В.П.* Исторические этюды. СПб.: Типография М.М. Стасюлевича, 1911. 406 с.
25. *Бюхер К.* Очерки экономической истории Греции / Пер. с нем. Г. П. Федотова. Л.: «Путь к знанию», 1924. 139 с.
26. *Виноградов П.Г.* История Греции. Лекции 1900/1 гг. М.: Типография Рихтера, 1901. 398 с.
27. *Виноградов Ю.Г.* Рецензия на книгу Зейберга // ВДИ. 1982. № 2. С. 201–204.
28. *Витпер Р.Ю.* Лекции по истории Греции. Изд. 3. М.: Типолитография Товарищества И.Н. Кушнарёва и К°, 1909. 230 с.
29. *Гершензон М.О.* Афинская полития Аристотеля и жизнеописание Плутарха // Исследования по греческой истории. М.: Университетская типография, 1894. С. 1–99.
30. *Глускина Л.М.* Эйсфора в Афинах IV в. до н.э. // ВДИ. 1961. С. 23–28.
31. *Глускина Л.М.* Разрешены ли загадки афинской эйсфоры? // ВДИ. 1967. № 2. С. 257–265.
32. *Глускина Л.М.* Афинские метеки в борьбе за восстановление демократии в конце V в. до н.э. // ВДИ. 1968. № 2. С. 77–79.

33. *Глускина Л.М.* Имущественные отношения и рабство в Афинах IV в. до н. э. // ВДИ. 1968. № 3. С. 24–52.
34. *Глускина Л.М.* Лаврийские серебряные рудники в экономике Афин IV в. до н. э. // Уч. зап. ЛГПИ. Т. 37. 1969. С. 296–309.
35. *Глускина Л.М.* О некоторых аспектах кредитно-денежных отношений в Аттике IV в. до н. э. // ВДИ. 1970. № 3. С. 32–61.
36. *Глускина Л.М.* Рецензия на статью немецком журнале // ВДИ. 1973. № 1. С. 217–221.
37. *Глускина Л.М.* О специфике греческого классического полиса в связи с проблемой его кризиса // ВДИ. 1973. № 2. С. 27–42.
38. *Глускина Л.М.* Проблемы социально-экономической истории Афин IV в. до н. э. Л.: ЛГПИ, 1975. 179 с.
39. *Глускина Л.М.* Гражданство и права человека в греческом полисе классического периода / Античность и современность. М., 1991
40. *Глускина Л.М.* Трезенская надпись с декретом Фемистокла // ВДИ. 1963. № 4. С. 35–52.
41. *Гребенский Н.Н.* Элементы парламентаризма в конституции Второго морского союза // ВДИ. 1972. № 4. С. 107–118.
42. *Гуревич А.Я.* Общий закон и конкретная закономерность в истории // ВИ. 1965. № 8.
43. *Доватур А.И.* Рецензия на кн. Оствальда // ВДИ. 1976. № 1. С. 167–172.
44. *Доватур А.И.* Рецензия на монографию Л.П. Маринович // ВДИ. 1976. № 3. С. 100–165.
45. *Доватур А.И.* Аристотель и история // ВДИ. 1978. № 3. С. 3–9.
46. *Доватур А.И.* Аристотель о социальных причинах изменения афинского государственного строя в 60–30-х годах V в. до н. э. // Древний Восток и античный мир. Сб. ст. М.: Изд-во МГУ, 1980. С. 157–158.
47. *Доватур А.И.* Политика и политики Аристотеля. М.-Л.: Наука, 1965. 380 с.
48. *Доватур А.И.* Рабство в Аттике в VI–IV вв. до н. э. Л.: Наука, 1975. 135 с.
49. *Доватур А.И.* Рецензия на книгу Дзя и Чемберса // ВДИ. 1967. № 2. С. 265–273.
50. *Доватур А.И.* Рецензия на книгу Виля // ВДИ. 1965. № 1. С. 182–189.
51. *Древняя Греция* / Под ред. В.В. Струве и Д.П. Каллистова. М.: АН СССР, 1956. 613 с.
52. *Залюбовина Г.Т.* Политическая борьба в Афинах в 403–387 гг. // ВДИ. 1975. № 2. С. 100–115.
53. *Зайцев А.И.* Культурный переворот в Древней Греции VIII–V вв. до н. э. / Под ред. Э.Д. Фролова. Л.: Изд-во ЛГУ, 1985. 207 с.
54. *Зайцев А.И.* Перикл и его преемники. (К вопросу о приёмах политического руководства в древности) // Политические деятели Античности, Средневековья и нового времени. Л.: Изд-во ЛГУ, 1983. С. 23–28.

55. *Зельин К.К.* Борьба политических группировок в Аттике VI в. до н. э. М.: Наука, 1964. 272 с.
56. *Зельин К.К.* Принцип морфологической классификации форм зависимости // ВДИ. 1967. № 2. С. 7–31.
57. *Залюбовина Г.Т.* Динамика становления государственности в Афинах (роль родовой аристократии) // Раннеклассовые формации. Теоретические проблемы становления государства и союза. Межвузовский сборник научных трудов. М.: Изд-во МГПИ. С. 10–21.
58. *Исаева В.И., Межеричкий Я.Ю.* Рецензия на сборники статей по античному полису // ВДИ. 1986. № 2. С. 183–193.
59. *Исаева В.И.* Отражение межполисных войн в политической мысли Эллады V–IV вв. до н. э. // Печатнова Л. П. Научная конференция «Проблемы античного полиса – IV» // ВДИ. 1982. № 2. 212 с.
60. *Исаева В.В.* Проблема патр?ос полте?а у Исократа // ВДИ. 1976. № 3. С. 33–50.
61. *Историография античной истории.* М.: Высшая школа. 416 с.
62. *История древней Греции /* Под ред. В.И. Кузищина. М., 1986. 164 с.
63. *Казаманова Л.Н.* Рецензия на книгу Клоше // ВДИ. 1953. № 3. С. 147–150.
64. *Карпюк С.Г.* Клисфеновские реформы и их роль в социально-политической борьбе в позднеархаических Афинах // ВДИ. 1986. № 1. С. 17–35.
65. *Карпюк С.Г.* ΟΧΛΟΣ от Эсхила до Аристотеля: история слова в контексте истории афинской демократии // ВДИ. 1995. № 4. С. 35–49.
66. *Карпюк С.Г.* Полибий и Тит Ливий: ὄχλος и его римские соответствия // ВДИ. 1996. № 3. С. 44–53.
67. *Ковалев С.И.* История античного общества. Греция. Соцэргиз, 1937. Ч. 1. 334 с.
68. *Колобова К.М.* К вопросу о судовладении в древности Греции. Л.: ИГАИМК, 1933. Вып. 61. 99с.
69. *Колобова К.М.* Возникновение и развитие афинского государства. Л.: Изд-во ЛГУ, 1958. 50 с.
70. *Колобова К.М.* Возникновение и развитие рабовладельческих полисов в Греции (VIII–VI вв. до н. э.). Л., 1966.
71. *Колобова К.М., Глускина Л.М.* Очерки истории древней Греции / Пособие для учителей. Л.: Учпедгиз, 1958. 345 с.
72. *Кондратюк М.А.* Архэ и Афинская демократия // Античная Греция. М.: Наука, 1983. Ч.1. С. 327–359.
73. *Корзун М.С.* Политическая цель процессов против друзей Перикла и причины Пелопоннесской войны // «Вестник Бялорусского Дзяржавно-го университета». 1971. Сер. 3. № 2. С. 8–14.
74. *Корзун М.С.* Социальная база оппозиции Периклу // Вопросы древней истории и средних веков, Минск, 1974. С. 3–23.
75. *Корзун М.С.* Социально-политическая борьба в Афинах 444–425 гг. до н. э. Минск, 1975.

76. *Корсунский А.Р., Кузицин В.И., Ленцман Я.А., Павловская А.И., Свенцирская И.О.* Рецензия на кн. Уэстермана // ВДИ. 1958. № 4. С. 136–158.
77. *Кошеленко Г.А.* Введение. Древнегреческий полис // *Античная Греция*. М.: Наука, 1983. Т. 1. С. 9–36.
78. *Кошеленко Г.А.* Градостроительная структура «идеального» полиса // ВДИ. 1975. № 1. С. 3–26.
79. *Кошеленко Г.А.* Греческий полис и проблемы развития экономики // *Античная Греция*. М.: Наука, 1983. Т. 1. С. 217–246.
80. *Кошеленко Г.А.* Полис и город: к постановке проблемы // ВДИ. 1980. № 1.
81. *Кошеленко Г.А.* Рецензия на книгу Арнхейма // ВДИ. 1981. № 2. 206 с.
82. *Кошеленко Г.А.* Экономика древней Греции в современной зарубежной литературе // *Древний Восток и античный мир*. Сб. статей. М.: Изд-во МГУ, 1980. С. 115–128.
83. *Кузицин В.И.* Понятие общественно-экономической формации и периодизация истории рабовладельческого общества // ВДИ. 1974. № 3. С. 69–87.
84. *Кузицин В.И.* К. Маркс об античной экономике // ВДИ. 1983. № 2. С. 3–39.
85. *Куторга М.С.* Персидские войны. Критическое исследование событий этой эпохи древней греческой истории. Спб., тип. Э. Веймара, 1858. 307 с.
86. *Ленцман Л.А.* Рецензия на книгу Ботсфорда и Робинсона // ВДИ. 1950. № 2. С. 195–201.
87. *Литвиненко Ю.Н.* R. Sallares. The ecology of Ancient Greek World. London, 1991 // ВДИ. 1995. № 3. С. 221–226.
88. *Лосев А.Ф.* История философии как школа мысли // «Коммунист» 1981. № 11. С. 55–56.
89. *Лурье С.Л.* Геродот. М.-Л.: Изд-во Академии наук СССР, 1947. 210 с.
90. *Лурье С.Л.* История античной общественной жизни. Общественные группировки и умственное движение в эллинском мире. М.-Л.: Госиздат, 1929. 415 с.
91. *Лурье С.Я.* История Греции. Ч. 1. С древнейших времен до образования Афинского морского союза. Л.: Изд-во ЛГУ, 1940. 211 с.
92. *Лурье С.Я.* Клисфен и Писистратиды // ВДИ. 1940. № 2. С. 45–61.
93. *Лурье С.Я.* Новые эпиграфические находки в Афинах // ВДИ. 1939. № 1. С. 151–159.
94. *Лурье С.Я.* Эксплуатация афинских союзников // ВДИ. 1947. № 2. С. 13–27.
95. *Макаров И.А.* Идеологические аспекты ранней греческой тирании // ВДИ. 1997. № 2. С. 25–41.
96. *Макаров И.А.* Тирания и Дельфы в рамках политической истории Греции второй половины VII–VI вв. до н. э. // ВДИ. 1995. № 4. С. 117–131.
97. *Маклаков В.* Избрание жребием в афинском государстве // *Исследования по греческой истории*. М.: Университетская типография, 1894. С. 1–92.

98. *Мандес М.М.* Опыт историко-критического комментария к греческой истории Диодора. Отношение Диодора к Геродоту и Фукидиду. Одесса, 1901. 479 с.
99. *Маринович Л.П.* Греческое наемничество IV в. до н. э. и кризис полиса. М.: Наука, 1975. 273 с.
100. *Маринович Л.П., Кошеленко Г.А.* Новый журнал по истории античного мира // ВДИ. 1978. № 4. С. 125–132.
101. *Маркс К.* Формы, предшествующие капиталистическому производству // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т. 46. Ч. 1. С. 461–508.
102. *Мишулин А.В.* Греко-персидские войны и возникновение Афинской Морской Державы. М., 1940.
103. *Мишулин А.В.* История Древней Греции. М., 1946, 156 с.
104. *Мищенко Ф.Г.* Фемистокл // Геродот. История в девяти книгах / Пер. с греч. Ф.Г. Мищенко с его предисловием и указателем. Изд. 2-е, добавленное в предисловии и снабженное картами. М.: Издание К.Г. Кузнецова, 1888. С. 631–633.
105. *Молчанов А.А.* Природные катаклизмы и стихийные бедствия в истории Эгеиды II тысячелетия до н. э. // ВДИ. 1996. № 1. С. 61–69.
106. *Никитина И.П.* К вопросу о федерализме в древней Греции // Методология историко-правовых исследований. М.: Изд-во АН СССР, 1980. С. 68–73.
107. *Отто Б.* Приносимый в жертву бог / Пер. с нем. А.А. Молчанова // ВДИ. 1996. № 2. С. 103–119.
108. *Паришков А.В.* Павсаний и политическая борьба в Спарте // ВДИ. 1968. № 1. С. 126–137.
109. *Паришков А.В.* О статусе афинских колоний в V в. до н. э. // ВДИ. 1969. № 2. С. 3–19.
110. *Паришков А.В.* Организация суда в афинской державе // ВДИ. 1974. № 2. С. 57–68.
111. *Паришков А.В.* Эллинский союз 481 г. до н. э. и организация Афинского морского союза. Автореф дисс. на соиск. учен. степ. канд. ист. наук. Одесса, 1970. 19 с.
112. *Петерс Б.Г.* Морское дело в древней Греции. Автореф. дис... канд. ист. наук. М., 1968. 19 с.
113. *Сарианиди В.И.* Ахейская Греция и Центральная Азия (Вновь к постановке проблемы) // ВДИ. 1993. № 4. С. 137–149.
114. *Сергеев В.С.* История древней Греции. М.: Изд-во Восточная литература, 1963. 524 с.
115. *Соболевский С.И.* Аристофан и его время. М.: АН СССР. 1937. 420 с.
116. *Соколов Ф.Ф.* Древняя история Греции и Рима. СПб, Изд. ком. при ист.-филолог. факультете С.Петербургского университета, 1909. 457 с.
117. *Соколов Ф.Ф.* Труды. СПб, тип. М.А. Александрова. 1910. 672 с.
118. *Ставнюк В.В.* Архонтат Фемистокла 493/2 г. до н.э. / Рук. деп. в ИНИОН 09.10.87 г. № 31436.

119. *Ставнюк В.В.* Начало политической деятельности Фемистокла / Из истории древнего мира и средневековья. М., Изд-во МГУ, 1986.
120. *Ставнюк В.В.* Фемистокл и Мильтиад: к вопросу о политическом противоборстве // Вестник МГУ. Сер. № 8. История. № 3. 1988.
121. *Ставнюк В.В.* Морское законодательство Фемистокла и эволюция Афинского полиса 483/2 г. до н.э. // Актуальные вопросы исторической науки. К., 1988. Рук. деп. в ИНИОН 23.11.88. № 36179.
122. *Ставнюк В.В.* Использование культурного наследия в нравственно-эстетическом воспитании будущих учителей истории // Формирование нравственной и эстетической культуры учащейся молодежи в условиях обновления социализма. Тезисы докладов. Полтава, 1990.
123. *Ставнюк В.В.* Особенности политической борьбы в Афинах в начале V в. до н.э. // Античность и раннее средневековье. Н. Новгород, 1991. С. 26–37.
124. *Ставнюк В.В.* Доля античної спадщини в Україні: Михайло Грушевський про історію стародавньої Греції / Тези Міжнародної конференції «Україна–Греція». К., 1995.
125. *Ставнюк В.В.* Сучасні тенденції у висвітленні історії стародавнього світу // Історія в школах України. 1997. № 1.
126. *Ставнюк В.В.* Доля античної спадщини в Україні: Античні студії і формування історико-філософських поглядів Михайла Драгоманова // Український історичний журнал. 1998. № 6. С. 46–54.
127. *Ставнюк В.В.* Владислав Петрович Бузескул (до 140-річчя з дня народження) // Вісник академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. 1998. № 2. С. 163–175.
128. *Ставнюк В.В.* Криза патріархального укладу в Аттиці та пошуки шляхів її подолання / Україна–Греція: історична спадщина і перспективи співробітництва (м. Маріуполь, 27-29 травня 1999 р.). Збірник наукових праць міжнародної науково-практичної конференції. Т. 1 (частина). Маріуполь, 1999. С. 117–121.
129. *Ставнюк В.В.* Формування полісного устрою в Аттиці і «сіноїкізм Тесея» // Вісник академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. 1999. № 2. С. 190–200.
130. *Ставнюк В.В.* «Кілонова смута» та закони Драконта (в контексті становлення афінського поліса) // Вісник академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. 2000. № 1. – С. 215–226.
131. *Ставнюк В.В.* Суспільно-політичні процеси в афінському полісі на початку класичної доби і архонтат Фемістокла // Вісник академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. 2000. № 5. – С. 150–164.
132. *Ставнюк В.В.* Підприємливість в контексті становлення античної грецької цивілізації / Подвижники й меценати: грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII–XIX ст. Історико-біографічні нариси / Під ред. В.А.Смоля. – Київ, 2001 р. – С. 18–35.

133. *Ставнюк В.В.* Початок реалізації морської програми Фемістокла (політико-економічний зміст архонтату Фемістокла) // Вісник академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. 2001. № 1. – С. 146–150.
134. *Ставнюк В.В.* Фемістокл і Мільтіад // Вісник академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. 2001. № 2. – С. 228–233.
135. *Ставнюк В.В.* Арістотель. Нікомахова етика / Переклад з давньогрецької, коментарі, післямова, додатки – Ставнюк В.В. – Київ: «Аквілон-Плюс», 2002.
136. *Стратановский Г.А.* Фукидид и его «История» // Фукидид. История. Л.: Наука, 1981. С. 405–438.
137. *Строгецкий В.М.* Внешняя политика Спарты во второй половине VI – начале V вв. до н. э. Автореф. дис... канд. ист. наук. Д., 1973. 125 с.
138. *Строгецкий В.М.* Некоторые особенности внутривполитической борьбы в Спарте в конце VI – начале V в. до н. э. Клеомен и Демарат / ВДИ. 1982. № 3. С. 38–49.
139. *Строгецкий В.М.* К вопросу о политической борьбе в Спарте в 70-е годы V в. до н. э. и роли в ней Павсания.
140. *Строгецкий В.М.* Клисфен и Алкмеониды // ВДИ. 1972. № 2. С. 99–106.
141. *Строгецкий В.М.* Панэллинская лига 481 г. до н. э. (Возникновение и структура) // Социальная структура и политическая организация античного общества. Межвузовский сборник. Л.: Изд-во ЛГУ, 1982. С. 45–75.
142. *Строгецкий В.М.* К оценке афино-спартанского соперничества в 70-е годы V в. до н. э. // Проблемы социально-политической организации и идеологии античного общества. Межвузовский сборник. Л.: ЛГУ, 1984. С. 20–31.
143. *Суриков И.Е.* Афинский Ареопаг в первой половине V в. до н. э. // ВДИ. 1995. № 1. С. 23–40.
144. *Суриков И.Е.* Перикл и Алкмеониды // ВДИ. 1997. № 4 С. 14–35.
145. *Суриков И.Е.* По поводу новой публикации острака // ВДИ. 1996. № 2. С. 143–145.
146. *Суриков И.Е.* Aristotes et Athènes / Aristoteles and Athens. Fribourg (Suisse), 23–25 mai 1991. Etudes rassemblées par Marcel Piérart. Séminaire d'histoire ancienne de l'Université de Fribourg. Paris, 1993 // ВДИ. 1995. № 4. С. 209–212.
147. *Суриков И.Е.* E. Badian. From Plataea to Potidaea: Studies in the History and Historiography of the Pentecontaetia. Baltimore–London, 1993 // ВДИ. 1996. № 3. С. 197–201.
148. *Суриков И.Е.* The archaeology of Athens and Attica under the Democracy. Proceedings of an International Conference celebrating 2500 years since the birth of democracy in Greece, held at the American School of Classical Studies at Athens, December 4–6, 1992. Ed. W.D.E. Coulson, O. Palagia, T.L. Shear, H.A. Shapiro, F.J. Frost. Oxford, 1994 // ВДИ. 1997. № 1. С. 232–237.

149. Суриков И.Е. Политическая борьба в Афинах в начале V в. до н. э. и первые остракофории // ВДИ. 2001. № 2 С. 14–35
150. Томсон Дж. Исследования по истории древнегреческого общества. М.: Изд-во «Иностранная литература», 1958. 659 с.
151. Туманс Х. Рождение Афины. афинский путь к демократии: от Гомера до Перикла (VIII–V вв. до н. э.) / Вступ. ст., науч. лит. ред. Э. Д. Фролова. СПб.: ИЦ «Гуманитарная Академия», 2002. 544 с.
152. Таменев А.И. Очерки экономической и социальной истории древней Греции. Петербург: Госиздат, 1920–1922. Т. 1–2.
153. Фролов Э.Д. Немецкая буржуазная историография античности новейшего времени (1917–1975 гг.) // Античный мир и археология. Межвузовский научный сборник. Вып. 4. Саратов: Изд-во СГУ, 1979. С. 124–175.
154. Фролов Э.Д. Политические лидеры афинской демократии // Политические деятели античности, средневековья и нового времени. Л.: Изд-во ЛГУ, 1983. С. 6–22.
155. Фролов Э.Д. Рационализм и политика в архаической Греции / Печатнова Л.Г. Проблемы античного полиса – IV // ВДИ. 1982. № 2. С. 208.
156. Фролов Э.Д. Рецензия на книгу Хакля // ВДИ. 1964. № 1. С. 168.
157. Фролов Э.Д. Рождение греческого полиса // Становление и развитие раннеклассовых обществ. Л.: ЛГУ, 1986. С. 8–99.
158. Фролов Э.Д. Скифы в Афинах // ВДИ. 1998. № 1. С. 135–151.
159. Фролов Э.Д. Социальная борьба в Афинах в конце V в. до н. э. (Материалы и документы). Л.: Изд-во ЛГУ, 1964. 150 с.
160. Хвостов М.Л. История Греции. Лекции. Изд. 2-е. доп. Казань, 1917. 336 с.
161. Цуканова М.А. Аристотель о периоде главенства ареопага после 480 года до н. э. (К истолкованию *ta epitheta* в «Афинской Политии», 25,2 / Античный мир и археология. Межвузовский научный сборник. Вып. 1 / Под ред. В.Г. Боруховича, Саратов: Изд-во СГУ, 1972. С. 143–153.
162. Шишова И.А. Порабощение военнопленных в Греции V–IV вв. до н. э. / Каллистов Д.П., Нейхардт А.А., Шифман И.Т., Шишова И.А. Рабство на периферии античного мира. Л.: Наука, 1968. С. 149–192.
163. Шохин В.К. С чего началась индийская философия? // ВДИ. 1996. № 2. С. 3–18.
164. Штаерман Е.М. Античное общество. Модернизация истории и исторические аналогии / Проблемы истории докапиталистических обществ. М.: Наука, 1968. С. 638–671.
165. Штаерман Е.М. Кризис античной культуры. М.: Наука, 1975. 183 с.
166. Штаерман Е.М. Рецензия на кн. Финли // ВДИ. 1977. № 2. С. 165–177.
167. Штаерман Е.М. Эволюция античной формы собственности и античного города // Византийский временник. 1973. Т. 34. С. 3–14.
168. Шуллер В. Афинская демократия и Афинский морской союз // ВДИ. 1984. № 3. С. 49–59.

169. *Энгельс Ф.* Происхождение семьи, частной собственности и государства // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т. 21. С. 23–178.
170. *Энгельс Ф.* Лист до Конрада Шмідта від 27 жовтня 1890 р. // Маркс К., Энгельс Ф. Твори. Т. 37. С. 414–421.
171. *Юделевиц А.И.* К вопросу о социально-политических взглядах Фукидида // Социальная структура и политическая организация античного общества. Л.: Изд-во ЛГУ, 1982. С. 75–103.
172. *Яйленко В.П.* Архаическая Греция // Античная Греция. М.: Наука, 1983. Т. 1. С. 128–193.
173. *Яйленко В.П.* Греческая колонизация VII–III вв. до н. э. М.: Наука, 1982. 312 с.
174. *Яйленко В.П.* Общность коммуникативной и социальной терминологии архаической Греции и раннего Рима: историко-лингвистический аспект // ВДИ. 1993. № 3. С. 88–99.
175. *Amit M.* Athens and the Sea: A Study in Athenian sea-power // Coll. Lotomus. 74. Bruxelles, 1965. 150 p.
176. *Andrewes A.* Athens and Aegina. 510–480 B.C. // ABSA. XXXVII. 1936–1937. P. 1–7.
177. *Andrewes A.* The Greek tyrants. L.: Hutshinson, 1958. 167 p.
178. *Arnheim M.T.W.* Aristocracy in Greek society. L.: Thames and Hudson, 1977. 221 p.
179. *Audring G.* Ephialtes sturzt den Areopag // Altertum. 1977. Bd. 22. S. 234–238.
180. *Badiaen F.* Archons and strategoi // Antichthon. 1971. 5. P. 1–34.
181. *Baelen J.* L'an 480. Salamine. Paris: Les Belles Lettres, 1961. 217 p.
182. *Barrett J.F.* Alkmeon, the enemy of Themistocles // AncW. 1978. V. 1. P. 67–69.
183. *Barrett J.F.* The Downfall of Themistocles // GRBS. 1977. V. 18. P. 291–305.
184. *Bauer A.* Literarische und historische Forschungen zu Aristoteles Athenaion Politeia. München: Beck, 1891. 190 S.
185. *Bauer A.* Themistokles. Studien und Beiträge zur griechischen Historiographie und Quellenkunde. Merseburg: p. Steffenhagen, 1881. 173 S.
186. *Bauer, Adolf.* Plutarchs Themistokles für quellenkriertische Übungen. Leipzig, 1884, 2-nd ed. With additional material by F.J.Frost. Chicago: Argonaut Press, 1967.
187. *Beloch K.J.* Griechische Geschichte. [ND der 2. Aufl.]. B.: de Greyter, 1967. 4 Bd.
188. *Bengtson H.* Einzelpersonlichkeit und athenischer Stadt zur Zeit des Peisistratos und des Miltiades // SBAW. 1939. Bd. 1. 67 S.
189. *Bengtson H.* Griechische Geschichte. Von der Anfängen bis in die römische Kaiserzeit. München: Beck, 1950. 591 S.
190. *Bengtson H.* Griechische Geschichte. 4-te Aufl.
191. *Bengtson H.* Griechen und Perser: die Mittelmeerwelt im Altertum. Frankfurt am Mein, 1984.

192. *Bengtson H.* The Greeks and Persians. From the Sixth to the Fourth Centuries B.C. New York, 1968. 478 p.
193. *Bengtson H.* Themistokles und die delphische Amphiktionie // *Eranos*. 1951. Bd. 49. S. 185–192.
194. *Bengtson H.* Thasos und Themistokles // *Historia*. 1954. Bd. 2. S. 485–486.
195. *Berve H.* Miltiades Studien zur Geschichte des Mannes und seiner Zeit // *Hermes Einzelschrift*. 1937. Bd. 2. 101 S.
196. *Berve H.* Die Tyrannis bei den Griechen. München: Beck, 1967. Bd. I–II.
197. *Berve H.* Fürstliche Herren zur Zeit der Perserkriege // *Die Antik*. 1936. 12. S.
198. *Berve H.* Zur Themistokles-Inschrift von Troisen // *SBAW*. 1961. Bd. 3. S. 3–50.
199. *Bickel E.* Themistokles. Der Kampf um das Mittelmeer zwischen Griechenland und Persien // *Kriegsvotr. der Friedr.-Wilh. Univ. Bonn*, 1943. Bd. 105. 20 S.
200. *Bicknell P.J.* The Archon of 489/8 and the Archonship of Aristides Lysimachos Alopekethen // *Riv. di Fil.* 1972. V. 100. P. 164–172.
201. *Bicknell P.J.* Was Megakles Hippokratous Alopekethen ostracised twice? // *AC*. 1975. V. 44. P. 172–175.
202. *Bicknell P.J.* Studies in Athenian Politics and Genealogy // *Historia Einzelschrift*. 1972. Bd. 19. 112 S.
203. *Billigmeier J.C.*, *Dusing M.C.* The Origins and Function of the Naukraroi at Athens. An Etymological and Historical Explanation // *TAPhA*. 1981. III. P. 11–16.
204. *Blamire A.* Pausanias and Persia // *GRBS*. 1970. II. P. 295–905.
205. *Blumenthal V.* Phrynchos. 7. Μιλῆτου Ἐλωσις / *RE*. XX. 1. S. 914.
206. *Boer W. den.* Progress in the Greece of Thucydides. Amsterdam. 1977. 59 p.
207. *Boer W. den.* Themistocles in Fifth Centuries historiography // *Mnemosyne*. 1962. V. 15. P. 225–237.
208. *Bowra C.M.* Greek lyric poetry. From Alkman to Simonides, 2-nd ed. Oxford: Clarendon Press, 1961. 444 p.
209. *Briggs P.W.* Ostracism at Athens // *Pegasus*. 1978. V. 21. P. 27–30.
210. *Bronner O.* Excavation on the North slope of the Acropolis, 1937: Ostraka // *Hesperia*. 1938. Bd. 7. S. 228–243.
211. *Brunt P.A.* The Hellenic League against Persia // *Historia*. 1953. Bd. 2. S. 135–163.
212. *Buck R.J.* The Reform of 487 B.C. in the Selection of Archons // *CPh*. 1965. 60. P. 96–101.
213. *Burn A. R.* Hammond on Marathon // *JHS*. 1969. V. 89. P. 118–120.
214. *Burn A.R.* Persia and the Greeks: the Defence of the West, 546–478 B.C. New York: Minerva Press, 1968. 586 p.
215. *Burstein S.M.* The Recall of the ostracised and the Themistocles decree // *CSCA*. 1971. V. 4. P. 93–110.
216. *Bury J.B.* Aristides et Salamis // *CR*. 1896. V. 10. P. 414–418.
217. *Bury J.B.* The Battle of Marathon // *CR*. 1896. V. 10. P. 98–110.

218. *Busolt G., Swoboda H.* Griechische Staatskunde. München: Beck, Bd. I–II. 1920–1926.
219. *Busolt G.* Griechische Geschichte, Bd. II–III.
220. *Cadoux T.J.* The Athenian Archons from Kreon to Hypsichides // *JHS*. 1948. V. 68. P. 70–123.
221. *Carcopino J.* L'ostracisme athénien, 2e ed. P.: Alcan, 1935. 262 p.
222. *Cawkwell G.L.* The Fall of Themistocles // Auckland classical essays presented to E.M. Blaiklock, ed. by Harris B.F. Auckland: Univ. Press., 1970.
223. *Cole J.W.* Alexander Philhellene and Themistocles // *AC*. 1978. V. 47. P. 37–49.
224. *Connor W.R.* Theopompos' Treatment of Cimon // *GRBS*. 1963. V. 4. P. 107–124.
225. *Connor W.R.* The New politicians of fifth-century Athens. Princeton: Univ. Press., 1971. 218 p.
226. *Crahay R.* La littérature oraculaire chez Herodote. P.: Belles Lettres, 1956. 368 p.
227. *Davies J.K.* Athenian propertied families, 600–300 B.C. Oxford: Clarendon Press, 1971. 653 p.
228. *Day J., Chambers M.* Aristoteles history of Athenian democracy. Berkeley–Los-Angeles, Univ. of California Press, 1962. 219 p.
229. *Delorme L.* Deux notes sur la bataille de Salamine // *BCH*. 1978. V. 102. P. 87–96.
230. *Develin R.* Miltiades and the Parian Expedition // *AC*. 1977. V. 46. P. 573.
231. *Diamantopoulos A.* The Danaid Tetralogy of Aeschylus // *JHS*. P. 220–229.
232. *Domaszewski A.V.* Die attische Politik in der Zeit der Pentekontaetie // *SHA* Heidelberg Winter. 1925. 20 p.
233. *Dover K.J.* Androtion on ostracism // *CW*. 1963. ? 13. P. 256–257.
234. *Dow S.* Bibliography of the purported Themistokles inscription from Troizen // *CW*. 1962. V. 55. ? 4. P. 105–108.
235. *Durant W.* The Life of Greece // The Story of civilisation. II. New York: Simon and Shulter, 1939. 754 p.
236. *Ehrenberg V.* Origins of democracy // *Historia*. 1950. Bd. I. S. 515–548.
237. *Ehrenberg V.* From Solon to Socrates. Greek history and Civilisation during the Sixth and Fifth Centuries B.C. L.: Methuen, 1968. 493 p.
238. *Ehrenberg V.* Aspects of the ancient world. Essays and reviews. Oxford: Blackwell, 1946. 256 p.
239. *Ehrenberg V.* Ost und West. Studien zur geschichtlichen Problematik der Antike. Brünn: Rohrer, 1935. 235 S.
240. *Ehrenberg V.* s.v. Losung // *RE*. 1927. Bd. 13. S. 1470–1475.
241. *Eliot C.W.J.* Coastal Demes of Attika. A Study of Polity of Kleisthenes. Toronto: Univ. of Toronto Press, 1962. 181 p.
242. *Erxleben B.* Das Verhältnis des Handels zum Produktionsaufkommen in Attika im 5. und 4. Jahrhunderts v.u.Z // *Klio*. 1975. Bd. 57. S. 365–398.
243. *Evans J.A.S.* Notes on Thermopyles and Artemisium // *Historia*. 1969. Bd. 18. P. 389–406.

244. *Fine J.V.A.* Lycomedes against Themistocles? A note on intragenos rivalry // *Historian*. 1972. Bd. 21. S. 569–574.
245. *Finley M.I.* Athenische Demagogen // *Das Altertum*. 1965. Bd. II.
246. *Fitton Brown A.D.* // *Hermes*. 1958. Bd. 86. P. 379–380.
247. *Flaceliere R.* Sur quelques points obscurs de la vie de Thémistocle // *REA*. 1953. V. 55. P. 5–28.
248. *Fornara Ch.W.* The Hoplite Achievement at Psyttaleia // *JHS*. 1966. V. 86. P. 51–54.
249. *Fornara Ch.W.* Some aspects of the career of Pausanias of Sparta // *Historia*. 1966. Bd. 15. P. 257–271.
250. *Fornara Ch.V.* Themistocles' Archonship // *Historia*. 1971. Bd. 20. P. 534–540.
251. *Fornara Ch.W.* The Athenian board of generals from 501 to 404. Wiesbaden: Steiner, 1971. 84 p.
252. *Fornara Ch.W.* The Value of the Themistocles-Decree // *AHR*. 1967. V. 73. P. 425–433.
253. *Forrest W.G.* Themistocles and Argos // *CQ*. 1960. V. 10. P. 221–241.
254. *Frost F.J.* Themistocles and Mnesiphilus // *Historia*. 1971. V. 20. P. 20–25.
255. *Frost F.J.* Themistocles' Place in Athenian politics // *CSCA*. 1968. V. 1. P. 105–124.
256. *Frost F.J.* Tribal politics and the civic state // *AJAH*. 1976. P. 66–75.
257. *Frost F.J.* Plutarch's Themistocles. A Historical commentary. Princeton, 1980. 252 p.
258. *Garvie A.F.* Aeschylus' Suppliants: Play and Trilogy. Cambridge: Univ. Press, 1969. 279 p.
259. *Gillis D.* Marathon and the Alcmaeonids // *GRBS*. 1969. V. 10. P. 133–145.
260. *Glotz G.* Histoire grecque. Par G.Glotz. Avec la collaboration de R.Cohen. V. I–III. P.: Les presses universitaires de France, 1925–1936.
261. *Gomme A.W.* Athenian notes // *AJPh*. 1944. V. 65. P. 321–331.
262. *Gomme A.W.* Historical commentary on Thucydides. V.1. Oxford: Clarendon Press, 1945. 480 p.
263. *Gomme A.W., Andrewes A., Dover K.Y.* A Historical Commentary on Thucydides. Oxford. V. I–IV. 1970.
264. *Gomme A.W.* More essays in Greek history and literature. Ed. By D.A.Campbell. Oxford: Blackwell, 1962. 229 p.
265. *Gomme A.W.* More essays in Greek history and literature. Oxford: Blackwell, 1937. 298 p.
266. *Gomme A.W.* Some notes on fifth-century history // *JHS*. 1930. 50. P. 105–108.
267. *Gomme A.W.* The Population of Athens in fifth and fourth centuries B.C. Glasgow: Univ. Publ. 28. Oxford: Blackwell, 1933. 87 p.
268. *Gottlieb G.* das Verhältnis der ausserherodoteischen Überlieferung zu Herodot. Bonn: 1963. Habelt. 159 8.
269. *Green P.* Armada from Athens. Cross-roads of World History. Ser. Garden City, New York: Doudleday, 1970. 392 p.

270. *Green P.* The Year of Salamis, 480–479 B.C. L.: Weidenfeld and Nicolson, 1970. 326 p.
271. *Green P.* Xerxes at Salamis. New York: Praeger, 1970. 326 p.
272. *Griffith G.T.* Isegoria in the Assembly at Athens // *Ehrenberg Studies*. Oxford: Blackwell, 1966. P. 131–143.
273. *Gruen B.S.* Stesimbrotos on Miltiades and Themistocles // *CSCA*. 1970. V. 3. P. 91–98.
274. *Grundy G.B.* Thucydides and the history of his age. Oxford: Blackwell, 1948. V. II. 256 p.
275. *Guarducci M.* Epigrafia Greca. V. II. Rome, Istituto poligrafico dello stato, 1969. P. 524–534.
276. *Guarducci M.* Nuove osservazioni sul «Decreto di Temigtocle» // *RFIC*. 1961. 39. P. 48–78.
277. *Gülke C.* Mythos und Zeitgeschichte bei Aischylos. Das Verhältnis von Mythos und Historie in Eumeniden und Hiketides. Meinenheim am Glauen: Hain 1969. 75 S.
278. *Guratzsch C.* Der Siger von Salamis // *Klio*. 1961. Bd. 39. S. 48–65.
279. *Habicht C.* Falsche Urkunden zur Geschichte Athens im Zeitalter der Perserkriege // *Hermes*. 1961. Bd. 59. S. 1–35.
280. *Hammond N.G.L.* The Battle of Salamis // *JHS*. 1956. 76. P. 32–54.
281. *Hammond N.G.L.* The Battle of Salamis. A Correction // *JHS*. 1957. V. 77.
282. *Hammond N.G.L.* The Campaign and the battle of Marathon // *JHS*. 1968. V. 88. P. 13–57.
283. *Hammond N.G.L.* On Salamis // *AJA*. 1960. V. 64. P. 367–368.
284. *Hammond N.G.L.* The Origins and the Nature of the Athenian Alliance of 478–477 B.C. // *JHS*. 1967. V. 87. P. 47–61.
285. *Hammond N.G.L.* Strategia and hegemonia in fifth century Athens // *CQ*. 1969. V. 19. P. 111–114.
286. *Hammond N.G.L.* Studies in Greek Chronology of the Sixth and Fifth Centuries B.C. // *Historia*. 1955. Bd. 4. P. 406–411.
287. *Hands R.* On Strategy and Oracles, 480–479 B.C. // *JHS*. 1965. V. 85. P. 56–61.
288. *Hands R.* Ostraka and law of ostracism. Some possibilities and assumptions // *JHS*. 1959. V. 79. P. 69–79.
289. *Harvey F.D.* Neokles, father of Themistocles // *Historia*. 1980. 29. P. 110–111.
290. *Headlam-Morley J.W.* Election by lot at Athens. 2-nd ed. rev. by D.C.McGregor. Cambridge: Univ. Press, 1933. 216 p.
291. *Heuss A.* Hellas // *Propyläen Weltgeschichte*. Berlin–Frankfurt–Wien, 1962. III.
292. *Hignett G.* A History of the Athenian Constitution to the End of the Fifth Century B.C. Oxford: Clarendon Press, 1952. 432 p.
293. *Hignett G.* Xerxes invasion of Greece. Oxford, Clarendon Press, 1963. 496 p.
294. *Holladay J.* Medism in Athens, 508–480 B.C. // *CaR*. 1978. V. 25. P. 174–191.

295. *How W.W.* A Commentary on Herodotus. With intr. and appendix by W.W. How and J. Wells. V. I–II. Oxford: Clarendon Press, 1912.
296. *Hudson H.G.* The Shield Signal at Marathon // *AHR*. 1937. V. 42. P. 446–450.
297. *Jacoby F.* Some Remarks on Ion of Chios // *CQ*. 1947. V. 41. P. 1–7.
298. *Jacoby F.* Ktesias // *RE*. 1922. Bd. 11. S. 2032–2037.
299. *Jacoby F.* *Atthis: The Local Chronicles of Ancient Athens*. Oxford: Clarendon Press, 1949.
300. *Jacoby F.* Herodotos // *RE*. Suppl. 2. 1913. S. 205–520.
301. *Jameson M.H.* A Decree of Themistokles from Troizen // *Hesperia*. 1960. 29. P. 198–223.
302. *Jameson M.H.* A Revised text of the Decree of Themistokles from Troizen // *Hesperia*. 1962. V. 31. P. 311.
303. *Jones A.H.M.* Die Wirtschaftliche Grundlage der athenischen Demokratie / / *WG*. 1954. Bd. 14. S. 10–28.
304. *Jones A.H.M.* *Athenian democracy*. Oxford: Blackwell, 1957. 198 p.
305. *Jordan B.* A Note on the Athenian Strategia // *TAPHA*. 1970. V. 101. P. 229–239.
306. *Jordan B.* *The Athenian navy in the classical period. A Study of athenian naval administration and military organisation in the Fifth and Fourth Centuries B.C.* Berkeley and Los Angeles: Univ. Press., 1975. 293 p.
307. *Judeich W.* *Topographie von Athen*. 2-te Aufl. Munich: Beck, 1931. 473 S.
308. *Kaerst J.* Die Chronik des Eusebius // *GSB*. 20.
309. *Kahrstedt U.* *Forschungen zur Geschichte des ausgehenden fünften und vierten Jahrhunderts*. B.: Weidmann, 1910. 283 S.
310. *Kahrstedt U.* *Griechische Staatsrecht*. Berlin. Bd. I.
311. *Kahrstedt U.* Studien zum öffentlichen Recht Athens. I. Staatsgebiet und Staatsangehörige in Athen. Göttinger Forsch., IV. Stuttgart: Kohlhammer, 1934. 370 p.
312. *Kahrstedt U.* Themistokles // *RE*. 1934. HBd. 10. S. 1686–1697.
313. *Karavites P.* Realities and appearances, 490–480 B.C. // *Histories*. 1977. Bd. 26. P. 129–147.
314. *Kahrstedt U.* *Geschichte des griechisch-römischen Altertums*. München, 1948.
315. *Kelly D.H.* The Athenian Archonship 508/7–487/6 // *Antichthon*. 1978. V. 12. P. 1–17.
316. *Kinzl C.* *Miltiades-Forschungen*. Diss., Vienna, 1968.
317. *Kirsten-Philipson.* *Die griechischen Landschaften*. Frankfurt, 1950–1959. P.
318. *Kluwe E.* Die soziale Zusammensetzung der athenischen Ekklesia und ihr Einfluss auf politische Entscheidungen // *Klio*. 1976. Bd. 58. S. 295–333.
319. *Kluwe E.* Nochmals zum Problem: Die soziale Zusammensetzung der athenischen Ekklesia und ihr Einfluss auf politische Entscheidungen // *Klio*. 1977. Bd. 59. S. 45–81.
320. *Knight D.W.* Some studies in athenian politics in the 5-th Century B.C. // *Historia Einzelschrift.*, 1970. Bd. 13. 44 p.

321. *Knight W.F.J.* The Defence of the acropolis and the panic before Salamis // *JHS*. 1931. V. 51. P. 174–178.
322. *Koester A.* Studien zur Geschichten der antiken Seewesens // *Klio-Beiheft* 32. 1934.
323. *Koutorga M. de.* Examine de la dissertation de Richard Bentley sur l'autenticite des lettres de Themistocle. P.: Impr. imp., 1861. 168 p.
324. *Koutorga M. de.* Memoire sur le parti Persan dans la Grece ancienne et le proces de Themistocle. P.: Impr. imp., 1860. 34 p.
325. *Labarbe J.* Chiffres et modes de repartition de la flotte grecque a l'Artemision et a Salamine // *BCH*. 1952. V. 86. P. 384–441.
326. *Labarbe J.* La loi navale de Themistocle. P.: Les Belles Lettres, 1957. 238 p.
327. *Lauffer S.* Rez.: J. Labarbe, La loi navale de Themistocle // *Historia*. 1959. Bd. 8.
328. *Lauffer S.* Die Liturgien in der Kriegsperiode Athens // *Hellenische Poleis*. Bd. 1.
329. *Lehmann G.A.* Der Ostrakismos-Entscheid in Athens: von Kleisthenes zur Ära des Themistocles // *ZPE*. 1981. Bd. 41. S. 85–99.
330. *Lenardon R.* The Archonship of Themistocles, 493/2 // *Historia*. 1956. Bd. 5. S. 413–415.
331. *Lenardon R.* The Chronology of Themistocles ostracism and exile // *Historia*. 1959. Bd. 8. S. 23–48.
332. *Lenardon R.J.* The Saga of Themistocles. L.: Thames and Hudson. 1978. P. 248.
333. *Lewis D.M.* Themistocles' Archonship // *Historia*. 1973. Bd. 22. S. 757–759.
334. *Lewis D.M.* The Kerameikos Ostraka // *ZPE*. 1974. Bd. 14. S. 1–4.
335. *Lewis D.M.* Notes on Decree of Themistocles // *CQ*. 1961. II. S. 61–66.
336. *Lippold A.* Pausanias von Sparta und die Perser // *RhM*. 1965. Bd. 108. S. 320–341.
337. *Lotze D.* Zwischen Politen und Metöken. Passivbürger im klassischen Athen? // *Klio*. 1981. Bd. 63. S. 159–178.
338. *Macan R.W.* Herodotes, the Sewventh, Eighth und Ninth Books. London: McMillan, 1908.
339. *Merg W.* Zur Strategie der Schlacht von Salamis // *Hermes*. 1962. Bd. 90. S. 116–119.
340. *Merg W.* Herodot über die Folgen von Salamis // *Hermes*. 1953. Bd. 81. S. 196–210.
341. *McGregor M.F.* The Pro-Persian party at Athens from 510 to 480 B.C. // *Athenian studies*.– HSCP, 1940. Suppl. 1. 535 p.
342. *Meiggs R., Lewis D.* A Selection of Greek Historical Inscriptions to the End of the Fifth Century B.C. Oxford: Clarendon Press, 1972.
343. *Meritt B.D., Wade-Gery H.T., McGregor M.F.* The Athenian tribute lists. Princeton: American school of classical studies at Athens, 1950. V. III.
344. *Meyer E.* Geschichte des Altertums. Stuttgart, Gotha, 1939. Bd. IV. 909 S.

345. Meyer H.D. Vorgeschichte and Begründung des delisch-attischen Seebundes // *Historia*. 1963. Bd. 12. S. 405–446.
346. Miltner F. Des Themistokles Strategie // *Klio*. 1938. Bd. 13. S. 219–243.
347. Miltner F. Der taktische Aufbau der Schlacht bei Salamis // *JOAJ*. 1930. Bd. 26. S. 115–128.
348. Momigliano A. Sea-Power in Greek Thought // *CR*. 1944. V. 58. P. 1–7.
349. Momigliano A. Sull' amministrazione delle miniere del Laurio // *Athenaeum*. 1932. Bd. 10. P. 247–258.
350. Morrow G. Plato's Cretan City. A Historical Interpretation of the «Laws». Princeton: Univ. Press, 1960. 623 p.
351. Mosshammer A.A. Themistocles' Archonship in the chronographic tradition. // *Hermes*. 1975. Bd. 103. S. 222–234.
352. Müller O. Untersuchungen zur Geschichte des attischen Bürger- und Eherechts // *JKPh. Suppl.* 25. 1899.
353. Munro J.A.R. // *CR*. 1892. V. 6. P. 333–334.
354. Obst E. Miltiades // *RE*. Bd. 30. S. 1679–1705.
355. Papastavru J. Die politische Situation in Athen am Vorabend der Perserkriege und die auswärtige Politik Athens // *Gymnasium*. 1963. Bd. 70. S. 11–18.
356. Papastavru J. Peisietratides // *RE. Suppl.* 10. S. 56.
357. Papastavru J. Themistokles. Die Geschichte eines Titaten und seiner Zeit. Ertr. und Forsch., 92. Darmstadt: Wiss. Buchges., 1978. 155 S.
358. Pape W., Benseler G.E. Wörterbuch der griechischen Eigennamen. Braunschweig, 1863–1870. Bd I–II.
359. Pavan M. La Grecita politica da Tucidide ad Aristotele. Roma: l'Erma, 1959. 187 p.
360. Perrin B. Plutarchus' Themistocles and Aristides. New York–London, 1901.
361. Piccirilli L. Themistocle εὐεργέτης dei Corciresi // *ÁSNP*. 1973. V. 3. P. 317–355.
362. Podlecki A.J. Athens end Aegina // *Historia*. 1976. V. 25. P. 396–413.
363. Podlecki A.J. The Life of Themistocles. A Critical survey of the literary and archaeological evidence. Montreal: McGill-Queen's Univ. Press., 1975. 264 p.
364. Podlecki A.J. The political background of Aeschylean tragedy. Ann Arbor. Univ. of Michigan Press, 1966. 188 p.
365. Podlecki A.J. The political significance of the Athenian tyrannicide-cult // *Historia*. 1966. Bd. 15. P. 129–141.
366. Podlecki A.J. Themistocles and Pausanias // *RFIC*. 1976. V. 104. P. 293–311.
367. Prestel G. Die antidemokratische Strömung im Athen des 5. Jahrhunderts bis zur Tode des Perikles. Breslau, 1939.
368. Raubitschek A.E. Athenian ostracism // *CJ*. 1952–1953. V. 48. P. 113–122.
369. Raubitschek A.E. Die Rückkehr des Aristides // *Historia*. 1959. Bd. 8. S. 127–128.
370. Raubitschek A.E. Die Verstoßung des Themistokles // *Hermes*. 1956/1957. Bd. 84. S. 500–501.
371. Raubitschek A.E. The Origin of ostracism // *AJA*. 1951. V. 55. P. 221–229.

372. *Raubitschek A.E.* Ostracism // *Archaeology*. 1948. V. 1. P. 79–82.
373. *Raubitschek A.E.* The Treaties between Persia and Athens // *GRBS*. 1964. V. 5. P. 151–159.
374. *Rhodes P.J.* The Athenian boule. Oxford: Clarendon Press, 1972. 351 p.
375. *Robinson C.A.* Athenian politics, 510–486 // *AJPh*. 1945. V. 66. P. 243–254.
376. *Robinson C.A.* Athenian political parties from Solon to Pericles // *TAPhA*. 1937. V. 37.
377. *Robinson C.A.* Cleisthenes and ostracism // *AJA*. 1952. V. 61. P. 23–26.
378. *Robinson C.A.* The Struggle for power at Athens in the early Fifth century // *AJPh*. 1939. P. 232–237
379. *Rosenberg A.* Die Perteistellung des Themistokles // *Hermes*. 1918. 52. S. 308–316.
380. *Ruschenbusch E.* Athenische Politik im 5. Jh. v. Chr. Ideologie oder Pragmatismus? Bamberg, 1979.
381. *Ruschenbusch E.* Ephialtes // *Historia*. 1966. Bd. 15. S. 369–376.
382. *Ruschenbusch E.* Die Wahl der Strategen im 5. und 4. Jh. v. Chr. in Athen // *Historia*. 1975. Bd. 24. S. 112–114.
383. *Ruschenbusch E.* Untersuchungen zur Geschichte des athenischen Strafrechts. Köln-Graz: Böhlau, 1968. 96 S.
384. *Sanctis G. de.* Atthis. Storia della republica ateniese della origini alla età di Pericle. Nuove ed... Firenze: La Nuova Italia, 1975. 686 p.
385. *Sandys J.E.* Aristoteles constitution of Athens. 2-nd ed. L., 1912.
386. *Schachermeyr F.* Die frühe Klassik der Griechen. Stuttgart: Kohlhammer, 1966. 538 S.
387. *Schachermeyr F.* Griechische Geschichte mit besonderer Berücksichtigung der geistgeschichtlichen und kulturmorphologischen Zusammenhänge. München, 1960.
388. *Schachermeyr F.* Griechische Geschichte. Stuttgart : Kohlhammer, 1960.
389. *Schachermeyr F.* Perikles. Stuttgart: Kohlhammer, 1969. 272 S.
390. *Schachermeyr F.* Peisistratiden // *RE*. 1937. Bd. 19. Sp. 155–171.
391. *Schachermeyr F.* Stesimbrotos und seine Schrift über die staatsmänner. Wien: Böhlau Nachf. 1965, 23 S.
392. *Schachermeyr F.* Die Themistokles-Inschrift und ihre Bedeutung für die Vorgeschichte der Schlacht von Salamis // *JÖAI*. 1961–1963. Bd. 46. S. 158–175.
393. *Schaefer H.* Prostates // *RE*. Suppl. 9. Sp. 1287–1304.
394. *Schreiner J.H.* The Origin of ostracism again // *CAH*. 1970. 31. P. 84–97.
395. *Schreiner J.H.* Staatsform und Politik. B., 1932.
396. *Schwahn W.* Die attische eisphora // *HhM*. 1933. S. 247–284.
397. *Sealy R.* Essays in Greek Politics. New York, 1990.
398. *Sealy R.* Ephialtes // *CPh*. 1964. V. 59. P. 11–22.
399. *Sealy R.* Regionalism in archaic Athens // *Historia*. 1960. Bd. 9. P. 169–173.
400. *Sealy R.* Again the siege of Acropolis, 480 B.C. // *CSCA*. 1972. Bd. 5. P. 183–194.
401. *Stamieres G. A., Vanderpool E.* Kallixenos the Alkmeonid // *Hesperia*. 1950. 19. P. 376–390.

402. *Stavnyuk Viktor, Terentieva Natalia*. On the Question about the Formation of the Poleis' Organization in Attica. / XI Congress of the Federations of the Societies of Classical Studies. Kavalla (Greece) 1999, August, 24–30.
403. *Straesburger H.* Trierarchie // RE. 1939. Bd. 13. Sp. 107.
404. *Tarkiainen T.* Die athenische Demokratie. Zürich, Artemis-Verlag, 1966. 383 p.
405. *Thiel J.H.* The inscription from Troizen. Amsterdam, 1962. 19 p.
406. *Thomsen G.* Aeschylus and Athens. A Study in the Social Origins of Drama. London, 1950, 2-nd ed.
407. *Thomsen R.* The Origin of ostracism. A synthesis. Humanitas [Collection], IV. København: Gyldendal, 1972. 158 p.
408. *Thomsen R.* Eispheora. A Study of direct taxation in ancient Athens. Humanitas, III. København: Gyldendal, 1964. 276 p.
409. *Threpsiadis J., Vanderpool E.* Themistocles' Sanctuary of Athens. L.: Thames and Hudson, 1971.
410. *Travlos J.* Pictorial Dictionary of ancient Athens. L.: Thames and Hudson, 1971.
411. *Treu M.* Zur Neuer Themistokles-Inschrift // Historia. 1963. Bd. 12. S. 47–69.
412. *Ure P.* Origin of Tyranny. Cambridge, 1922.
413. *Ure P.* When was Themistocles last in Athens? // JHS. 1921. P. 165–168.
414. *Vanderpool E.* Ostracism at Athens. Cincinnati: Univ. of Cincinnati, 1970. 36 p.
415. *Vanderpool E.* Some ostraka from the Athenian Agora // Hesperia. 1949. Suppl. 8. P. 394–412.
416. *Vanderpool E.* The Route of Pausanias in the Athenian Agora // Hesperia. 1949. Bd. 18. P. 128–137.
417. *Vanderpool E.* A Lex Sacra of the Attic Deme Phrearrhioi // Hesperia. 1970. Bd. 39. P. 47–53.
418. *Wade-Gery H.T.* Themistocles Archonship // ABSA. 1936–1937. Bd. 37. P. 263–270.
419. *Wade-Gery H.T.* Essays in Greek History. Oxford: Blackwell, 1958. 301 p.
420. *Wade-Gery H.T.* Eupatridai, arcons and Areopagus // CQ. 1931. P. 1–11; 77–89.
421. *Wallace R.W.* Ephialtes and the Areopagus // GRBS. 1974. V. 15. P. 259–269.
422. *Walker E.M.* Political parties at Athens from the reform of Cleisthenes to the year 491 B.C. // CAH. IV. 1926. P. 167–172.
423. *Wedel W.* Von die politischen Prozesse im Athen dec 5. Jahrhunderts. Ein Beitrag zur Entwicklung der attischen Demokratie zum Rechtsstaat // BIDR. 1971. 74. S. 107–188.
424. *Welter G.* Ägina. B.: Mann, 1938. 134 S.
425. *Werner R.* Die Quellen zur Einführung des Ostrakismos // Athenaeum. 1958. Bd. 36. S. 48–89.
426. *Westermanns Atlas zur Weltgeschichte.* Braunschweig, 1963.
427. *Westlake H.D.* The Medismos of Thessaly // JHS. 1936. Bd. 56.

428. *Wilcken U.* Griechische Geschichte im Rahmen der Atertumsgeschichte. München: Olderboung, 1951. 384 p.
429. *Willemsen F.* Die Ausgrabungen im Kerameikos 1966 // Arch. Delt. 1968. 23. B. 1 «Chronika». S. 24–32.
430. *Williams G.M.E.* The Kerameikos ostraka // ZPE. 1918. Bd. 31. P. 103–113.
431. *Williams G.M.E.* The image of the Alkmeonidai between 490 B.C. and 487/6 B.C. // Historia. 1980. Bd. 29. P. 106–110.
432. *Williams G.M.E.* I The Course of the Alkmeonidai; II Kleisthenes and the Persian War // Hermathena, 1952. V. 79. P. 3–21.
433. *Williams G.M.E.* Themistokles, Perikles and Alkibiades // Hermathena. 1952. V. 80. P. 58–71.
434. *Willamowitz-Möllendorff U.* Platon. 2. Aufl. Berlin, 1920. Bd. I.
435. *Willamowitz-Möllendorff U.* Staat und Gesellschaft der Griechen und Römer. Berlin und Leipzig: B.G.Teubner, 1910. 280 p.
436. *Willamowitz-Möllendorff U.* Aristoteles und Athen. B.: Teubner, 1893. Bd. I–II.
437. *Willrich H.* Perikles. Göttingen: Vanderhoeck, Ruprecht, 1936. 309 S.
438. *Wolski J.* Progresivität und Konservatismus in Sparta und Athen im Zeitalter der Perserkriege // JWG. 1971. Bd. I. S. 77–82.
439. *Woodhead A.G.* Isegoria and the council of 500 // Historia. 1967. Bd. 16. Д. 129–140.
440. *Young R.* An Industrial district of ancient Athens // Hesperia. 1951. Bd. 20. Д. 135–288.
441. *Zimmermann H.D.* Die freie Arbeit in Griechenland während des 5. und 4. Jahrhunderts v.u.Z // Klio. 1974. Bd. 56. S. 337–352.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ВДИ	—	Вестник Древней Истории
ВИ	—	Вопросы Истории
ABSA=BSA	—	Annual of the British School at Athens.
AC	—	L' Antiquité Classique
AHR	—	American Historical Review.
AJA	—	American Journal of Archaeology
AJPh	—	American Journal of Philology
AncW	—	The Ancient World
ASNП	—	Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa
Arch. Delt.=AD	—	Archaologikon Deltion
BCH	—	Bulletin de correspondance hellénique. Paris
BIDR	—	Bolletino dell' Istituto di Diritto Romano
CAH	—	The Cambridge Ancient History
CJ	—	The Classical Journal
CPh	—	Classical Philology
CQ	—	Classical Quarterly
CSCA	—	California Studien in Classical Antiquity
CR	—	Classical Review
CW	—	The Classical World
GRBS	—	Greek, Roman and Byzantine Studies
HSCPh	—	Harvard Studies in Classical Philology
JHS	—	Journal of Hellenic Studies
JOEAI	—	Jahreshefte des Österreichischen Archaeologischen Instituts
JWG	—	Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte
RE	—	Paulys Real-Encyclopaedie der classischen Altertumswissenschaft
REA	—	Revue des Etudes Anciennes
RhM	—	Rheinische Museum für Philologie
RFIC	—	Rivista di Filologia e di Istruzione Classica
TAPhA	—	Transactions of the American Philological Association
WG	—	Die Welt als Geschichte
ZPE	—	Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4	
ЧАСТИНА ПЕРША		
ВІД РЕФОРМ КЛІСФЕНА ДО МАРАФОНУ (500–490 рр. до Р. Х.).....	39	
1. Архонтат 493/2 р. до Р. Х. (Початок суспільно-політичної діяльності Фемістокла).....	39	
2. Початок реалізації морської програми Фемістокла (Політико-економічний зміст архонтату Фемістокла).....	66	
3. Фемістокл і Мільтіад.....	74	
4. Політичне суперництво в Афінах наприкінці VI — на початку V ст. до Р. Х.....	83	
5. Політична позиція Фемістокла.....	94	
6. Соціальна база і передумови діяльності Фемістокла.....	110	
7. Гіпотетична діяльність Фемістокла впродовж 490-тих років до Р.Х.....	121	
8. Фемістокл і зовнішня політика Афін.....	129	
ЧАСТИНА ДРУГА		
ПОСИЛЕННЯ ДЕМОКРАТИЧНИХ ТЕНДЕНЦІЙ В АФІНСЬКОМУ ПОЛІСІ (ВІД БИТВИ ПРИ МАРАФОНІ ДО ОСТРАКІЗМУ ФЕМІСТОКЛА).....		137
1. Місце Фемістокла в соціально-політичних процесах початку 480-х років до Р. Х.....	139	
2. Реформа архонтату.....	146	
3. До питання щодо остракізмів 480-х років до Р. Х.....	152	
4. Морський закон Фемістокла 483/2 р. до Р. Х.....	169	
5. Триумф політики Фемістокла.....	191	
6. Соціально-політична діяльність Фемістокла у післясаламінський період.....	199	
ВИСНОВКИ.....	218	
БІБЛІОГРАФІЯ.....	224	
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ.....	246	

ВІКТОР СТАВНЮК

Фемістокл і Афіни:
діяльність Фемістокла
в контексті еволюції афінського поліса

Підписано до друку 15.04.2004. Формат 84×108 $\frac{1}{32}$.
Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура Таймс.
Умовн. друк. арк. 14,75.
Тираж 500 прим.

Видавництво «Прайм-М»
Свідоцтво Держкомінформполітики, телебачення
та радіомовлення України ДК № 127 від 21.07.2000 р.
тел./факс: (044) 250-92-65
E-mail: prime_m@ukrpost.net